

Б.Й. ПАСХАВЕР, доктор економічних наук, професор, академік НААН,
головний науковий співробітник
Л.В. МОЛДАВАН, доктор економічних наук, професор,
головний науковий співробітник
О.В. ШУБРАВСЬКА, доктор економічних наук, професор, завідувач відділу
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Основні проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва

Сільське господарство України на всіх етапах свого розвитку стикається зі значними ризиками, спровокованими впливом різного роду чинників, серед яких такі, що не залежать від людської діяльності (природні), а також мають глобальний характер, зумовлюються внутрішніми проблемами галузі й станом національної економіки. Ідентифікація таких ризиків є необхідною для розроблення та успішного запровадження заходів зі стабілізації й нарощування агропродовольчого виробництва з метою досягнення продовольчої безпеки і зміцнення експортних позицій вітчизняних аграріїв.

Дослідженню розвитку вітчизняного сільського господарства й аграрного ринку присвячено велику кількість робіт, зокрема таких авторів, як М. Дем'яненко, М. Кропивко, В. Месель-Веселяк, Т. Осташко, П. Саблук, О. Шпичак, В. Юрчишин¹ і багатьох ін. Водночас недостатньо висвітленими залишаються питання забезпечення (у т.ч. в

рамках державного регулювання аграрного сектору) стійкої позитивної динаміки основних параметрів функціонування галузі та запобігання впливу на неї несприятливих чинників.

Сільське господарство – єдина галузь національної економіки України, яка в умовах економічної кризи зберегла позитивні темпи зростання обсягів виробництва. Якщо економіка країни за показником національного випуску поки що не відновила рівень докризового 2007 року, в сільському господарстві обсяги виробництва в 2011 році на третину перевищили показник 2007-го. Значно зросли прибутки сільськогосподарських підприємств, частка збиткових підприємств зменшилась удвічі.

Уже вісім років поспіль сільське господарство має надсередні показники рентабельності виробництва. Проте, незважаючи на ці безумовні досягнення, село і його виробнича сфера залишаються зоною бідності. Сільське господарство значно відстає від середнього рівня за показниками вартості робочої сили й вартості робочого місця. Наразі оплата праці сільськогосподарського працівника на третину менша від середньої позначки в національній економіці, а згідно з офіційними даними про наявність основних засобів, фондоозброєність одного зайнятого в сільському господарстві вдев'ятеро поступається середньому рівню.

¹ Дем'яненко М.Я. Оцінка кредитоспроможності агроформувань (теорія і практика): монографія / М.Я. Дем'яненко, О.С. Гудзь, П.А. Стецюк. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 302 с.; Методичні рекомендації з удосконалення організаційного механізму функціонування інфраструктури аграрного ринку / [П.Т. Саблук, О.Г. Шпикуляк, Ю.П. Воскобійник та ін.]. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2009. – 44 с.; Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації в сільському господарстві / В.Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2010. – № 4. – С. 3-18; Осташко Т.О. Ринкова трансформація аграрного сектору / Т.О. Осташко. – К.: Фенікс, 2004. – 280 с.; Шпичак О.М. Ціна і ціноутворення на агропродовольчу продукцію: навч. посіб. / О.М. Шпичак, О.В. Боднар. – К.: ННЦ ІАЕ, 2009. – 238 с.; Юрчишин В.В. Аграрна політика України на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси / В.В.Юрчишин. – К.: Наук. думка, 2009. – 366 с.

У цьому контексті загрозливими є дані щодо суттєвого скорочення обсягів інвестування галузі, що становить значну небезпеку для її подальшого стабільного розвитку (табл. 1). За роки української державності інвестиції в агросферу скоротилися майже чотириразово, а їхня частка в загальному

обсязі інвестування зменшилася майже у 2,5 раза. Бентежить і характерна для останніх років стагнація іноземних інвестицій у сільське господарство попри його високу рентабельність, що свідчить про наявність факторів, які негативно впливають на інвестиційну привабливість галузі.

1. Індекси інвестицій в основний капітал в Україні за роками

Показник	1990	2000	2008	2009	2010	2011
Індекси інвестицій в основний капітал, % (1990=100):						
усі галузі економіки	100,0	25,2	85,4	50,0	49,7	60,8
Сільське господарство	100,0	4,2	32,9	16,4	19,1	25,2
частка сільського господарства	21,3	3,6	8,2	7,0	8,2	8,8
Індекси прямих іноземних інвестицій, % (2000=100):						
усі галузі економіки	–	100,0	924,2	1035,5	1156,6	1315,2
Сільське господарство	–	100,0	1019,3	1101,3	1058,0	1032,2
частка сільського господарства	–	2,0	2,2	2,2	1,9	1,6

Джерело: Статистичні щорічники за 2000 та 2010 роки.

Погіршення агроінвестування почасти зумовлено кризою банківського та економічного секторів, а також незваженими діями держави на зерновому ринку (недостатньо обґрунтованим уведенням у 2010-2011 роках експортних квот, спробами виведення на даний ринок великотоварного державного трейдера тощо). Так, запровадження у 2010-2011 роках обмежень на експорт зерна не виглядало достатньо обґрунтованим як з огляду на наявні на той час внутрішні ресурси зерна й можливості його тривалого зберігання, так і зважаючи на доцільність посилення позицій держави на світовому аграрному ринку в період сприятливої кон'юнктури. За даними Державної служби статистики України введення квот лише за місяць спричинило зниження цін виробників зерна на 7% та спровокувало подальшу тенденцію до падіння цін вітчизняних виробників у період традиційно максимальної реалізації одержаного врожаю на фоні зростання відповідних світових цін.

Наслідком недоліків системи квотування експорту стало те, що за зростання у 2011 році валових зборів зернових культур і відповідних експортних цін на 44% й продукцію борошномельно-круп'яної промислово-

сті на 37% фізичні обсяги експорту зернових зросли лише на 2,1%, борошна і круп – на 0,1%.

Свідченням того, як впливають не лише рішення, але й відомості про можливість їх ухвалення, на цінову кон'юнктуру ринку, було стрімке зниження цін на соняшник, спричинене ініціативою Міністерства фінансів України щодо введення з вересня 2011 року мита на експорт соняшникової олії. Така ситуація спостерігалася протягом місяця до внесення Верховною Радою України змін до проекту Закону України № 9239 «Про затвердження ставок вивізного мита на окремі види сільськогосподарських культур»¹, де експортне мито було встановлене тільки для ячменю.

Не піддаючи сумніву необхідність регулювання експорту з метою забезпечення національної продовольчої безпеки, вважаємо, що для припливу інвестицій у сільське господарство, по-перше, потрібно створити умови для повернення одержаних сільгосп-підприємствами-трейдерами й агрохолдин-

¹ Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та про ставки вивізного (експортного) мита на деякі види зернових культур». – Доступно на: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_2011_10_07/T113906.html.

гами прибутків у виробничу сферу. По-друге, для послаблення цієї проблеми держава має забезпечувати стабільну бюджетну підтримку галузі¹. Проте динаміка обсягів державної підтримки сільського господарства протягом 2008-2011 років була від'ємною (2008 рік – 5,3 млрд грн, 2009 – 2,8, 2010 – 4,6, 2011 рік попередньо – 4,4 млрд грн). Хоча тут очевидним є вплив кризового чинника. Проте варто відзначити, що, наприклад, у Росії бюджетна підтримка сільського господарства в умовах кризи не лише не зменшувалася, але й відчутно зростала.

Оскільки основними джерелами інвестування на мікрорівні є власні фінансові ресурси сільгоспідприємств, у т.ч. амортизаційні відрахування, з метою їх збільшення за рахунок ліквідації існуючого багаторазового розриву між балансовою і відновною вартістю основних засобів сільського господарства потрібно провести переоцінку основних фондів агросфери та внести зміни до бухгалтерського обліку, згідно з якими інфляційна дооцінка балансової вартості виробничих ресурсів була б не добровільною, а обов'язковою. Необхідність такого облікового удосконалення стає очевидною при порівнянні офіційних даних щодо наявності основних фондів у транспортній і аграрній галузях. Між 1990 та 2010 роками в галузі транспорту й зв'язку вартість основних фондів у поточних цінах зросла в 65 разів, а в сільському господарстві – лише на 43%, тобто майже не дооцінювалася.

Загальновідома залежність інвестиційної діяльності у сільському господарстві від доступності кредитних ресурсів. У світовій практиці сільськогосподарські товаровиробники зазвичай користуються послугами не комерційних, а кооперативних кредитних формувань. У США кредитне обслуговування сільськогосподарських товаровиробників в основному забезпечується системою фермерського кредиту, сформованою кредитними асоціаціями і кооперативними банка-

ми, Товарно-Кредитною Корпорацією, яка здійснює підтоварне кредитування посівних кампаній та Адміністрацією у справах фермерів. Кредити комерційних банків займають не більше 1/5 загальних фермерських кредитів.

У країнах ЄС, Китаї, Індії, Південній Кореї фермери практично не користуються послугами комерційних банків, їхні потреби в кредитах задовольняються власними кооперативними й спеціалізованими державними структурами.

Формування активів кооперативних банків (спілок, асоціацій і т. ін.), як правило, здійснюється за участю держави. В Росії, наприклад, створено Державний фонд розвитку сільської кредитної кооперації.

Україна – чи не єдина з постсоціалістичних країн, яка самоусунулася від розв'язання цієї проблеми, що негативно впливає на інвестиційні можливості господарств, особливо малих і середніх. З метою сприяння розвитку кредитної кооперації слід терміново внести необхідні доповнення та зміни до Законів України «Про банки і банківську діяльність» (у частині, що стосується приведення принципів формування статутного фонду кооперативного банку у відповідність зі світовою практикою) та «Про кооперацію» (внести розділ про кредитні кооперативи), а також прийняти програму сприяння розвитку сільської кредитної кооперації, використовуючи досвід Росії, Польщі, Китаю, Індії й інших держав.

Важливо також розвивати й інші (діючі) форми кредитування, а саме – розширити функції Аграрного фонду щодо кредитування за заставними операціями під посівні кампанії та переорієнтувати Укragenrolіzing на обслуговування малих і середніх господарств та їх кооперативних об'єднань.

На фоні зменшення кредитних можливостей агровиробників збільшується податкове навантаження на підприємства агропромислового комплексу. Так, у 2008 році від них до Зведеного бюджету надійшло 17,3 млрд грн податкових платежів, у т.ч. від сільськогосподарських підприємств – 3,1 млрд грн, а в 2011 році – відповідно 40,1 і 5,0 млрд грн,

¹ Програми бюджетної підтримки потрібно переорієнтувати на середні й малі господарства та кооперативи, а агрохолдинги з них мають бути виключені.

що на понад 1 млрд грн перевищило обсяги державної підтримки галузі¹. Очікується, що у 2012 році підприємства АПК перерахують до бюджету вже 44,9 млрд грн, або майже на 11% більше, ніж у попередньому році.

Сільське господарство України, як й інших країн, постійно стикається з проблемою диспаритету цін в обміні між першою і другою сферами АПК, що негативно позначається на рентабельності сільськогосподарського виробництва. За даними Державної служби статистики України за останні чотири роки (2008-2011) ціни сільськогосподарських виробників зросли на 74%, а ціни на матеріально-технічні ресурси промислового походження для сільського господарства – на 99%. Ця тенденція триває і в 2012 році: у першому кварталі ціни реалізації сільськогосподарських підприємств зросли на 8%, ціни придбання – на 13%.

Диспаритет цін як об'єктивна закономірність для всіх економік (його не вдалося усунути й у планово-адміністративній системі господарювання) долається комплексом державних регуляторів, найпоширенішими з яких є державні інтервенції на аграрному ринку, які доповнюються прямими та антициклічними (у ЄС – компенсаційними) платежами, а також регулюванням цін на пальне, електроенергію, інші засоби для ведення сільського господарства. Необхідно наголосити, що чинний Закон України № 1877-IV від 24 червня 2004 р. «Про державну підтримку сільського господарства України» практично не впливає на забезпечення паритетності цін, оскільки: а) діяльність Аграрного фонду не відповідає функціям аналогічних структур у ЄС, Канаді, США й інших країнах; б) відсутні платежі як доповнення до інтервенційних заходів; в) норми Закону поширюються лише на зернові культури; г) у Законі відсутні важелі впливу на ціни на пальне, добрива та електроенергію для сільського господарства.

У зазначеному контексті важливим є також посилення контролю за цінами на засо-

би виробництва, особливо на добрива й хімічні засоби захисту рослин, з боку Антимонопольного комітету.

Для згладжування ж проблеми диспаритету цін між сільським господарством і галузями III сфери АПК є два шляхи, ефективність яких доведена світовою практикою:

1) сприяння розвитку переробно-збутових кооперативів (дає змогу господарствам збільшити ціну ФОб, наприклад, на зерно, на 30-35%), що кореспондується із завданнями, визначеними Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року;

2) законодавча легалізація міжгалузевих асоціацій з функціями узгодження економічних інтересів учасників агропродовольчого ланцюжка, для чого необхідне доопрацювання Закону України «Про професійні і міжпрофесійні об'єднання в агропродовольчому комплексі», прийнятого Верховною Радою України в першому читанні, а також прийняття низки нормативних актів із питань його реалізації.

Для вітчизняних малих та середніх агровиробників важливим є забезпечення доступу до ринків споживання їхньої продукції без посередників. У цьому зв'язку завданням держави є формування регіональної інфраструктури аграрного ринку, функціонування якої має підпорядковуватися меті поліпшення можливостей збуту для зазначених груп виробників і їхніх об'єднань. Однак задекларована урядом програма розбудови оптових ринків сільськогосподарської продукції цього не врахувала. Такі ринки в Україні – суто комерційні структури, торгові місця на них дорогі, а послуги – обмежені. У цьому зв'язку Закон України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»² вимагає внесення суттєвих уточнень, які стосуються, насамперед, визнання таких ринків неприбутковими інституціями, що досягається закріпленням норм щодо: а) переважання державної та муніципальної власності в структурі компаній, які створюють такі ринки і керують їхньою роботою; б) визначення

¹ Украинские сельхозпроизводители платят в госбюджет вдвое больше средств, чем получают государственной поддержки // АПК-Информ. – 2012. – 10 мая.

² Закон України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції». – Доступно на: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1561-17>.

правил оптової торгівлі на ринках й у їхньому «захисному периметрі»; в) здійснення контролю з боку державних органів за діяльністю ринків, пов'язаною зі здешевленням торгових місць і розширенням послуг для виробників продукції та їхніх збутових кооперативів.

Суттєві загрози розвитку сільськогосподарського виробництва можуть виникнути й через *стагнаційну динаміку внутрішнього продовольчого споживання*. Особливо тривожна ситуація складається зі споживанням молочних, м'ясних продуктів і фруктів: відповідно 54,64 та 59% від медично необхідної норми. Проблема обмеженості платоспроможного попиту по окремих групах продуктів на внутрішньому ринку погіршується *нестабільністю експортного попиту*, передусім, на ринку м'ясо-молочної продукції. В умовах задекларованого й фінансово підтримуваного урядом нарощування обсягів відповідних вітчизняних виробництв будь-яке обмеження експорту м'ясо-молочної продукції відгукнеться різким розбалансуванням зазначеного сегмента внутрішнього ринку і може звести нанівець усі зусилля з відновлення тваринництва в Україні.

Водночас варто відзначити, що дії уряду¹ щодо поліпшення ситуації на ринку м'яса мали позитивний результат: вирощування худоби та птиці у 2011 році порівняно з 2008-м зросло на 13,9%, а імпорт м'яса скоротився майже у 2,5 рази. Проте споживання м'ясопродуктів населенням держави останніми роками не збільшується. За радянських часів низькі роздрібні ціни на м'ясні продукти утримувалися за рахунок бюджетного дотування. Нині варто з цією метою застосовувати адресну продовольчу допомогу вразливим соціальним прошаркам. Згідно з офіційною статистикою поки що в Україні у 12 млн громадян споживання м'ясних продуктів є нижчим за мінімальну норму. За нашими оцінками, вартість реалізації програми усунення

цього виду продовольчої небезпеки становить приблизно 3,5 млрд грн.

Не можна не зважати також і на *ризик руйнування місцевих агросоціоecологічних систем* комплексів, зумовлені запровадженням великотоварними підприємствами (від 3000 га), більшість з яких підпорядкована агро-промислово-торговим компаніям, нерациональних систем землекористування. За даними УкрНДІ продуктивності АПК Мін-агрополітики України, науково обґрунтованих норм організації землекористування, прийнятих у світовій практиці, дотримується лише 20-25% підприємств. У більшості підприємств лісостепової й степової зон під зерновими зайнято від 60 до 90% і більше площ, у кожному десятому підприємстві – понад 50% становлять посіви технічних культур. У степових областях посіви соняшнику займають від 28% у Херсонській до 39% – у Запорізькій областях (табл. 2).

У 46% сільгоспдприємств країни відсутні кормові посіви та пасовища і, відповідно, тваринництво. У Миколаївській, Сумській, Вінницькій областях поголів'я тварин та птиці відсутнє у 50-56%, а в західних областях – у 62-78% підприємств. Ще гірше становище з поголів'ям корів – їх утримує лише 40% великотоварних підприємств: у Чернівецькій, Дніпропетровській, Херсонській, Львівській областях їх налічується від 78 до 82%.

У результаті: а) держава ризикує стати імпортозалежною від багатьох видів життєво необхідних продуктів; б) зростають ризики втрати продуктивної сили земельних угідь через посилення ерозії, ґрунтову перевтому, накопичення у ґрунті однотипних збудників хвороб і шкідників, зниження вмісту гумусу, деградацію земель; в) різко знижується зайнятість сільськогосподарського населення (у 2011 році його налічувалося у великотоварних підприємствах близько півмільйона осіб, що вдвічі менше, ніж на таких же площах у фермерських господарствах Франції), посилюються міграція та обезлюднення сіл.

¹ Зокрема, прийняття Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників» від 22 грудня 2011 р. № 4268-VI, яким було відновлено виплати сільгоспвиробникам за продані молоко та м'ясо.

2. Зернові, соняшник і ріпак у структурі посівних площ в основних регіонах вирощування у 2009 та 2011 рр., %

Область	Зернові та зернобобові	Технічні культури (соняшник і ріпак)	Усього			
	2009	2011	2009	2011	2009	2011
Миколаївська	61,6	64,2	30,4	27,4	92,0	91,6
Запорізька	54,8	53,7	36,0	37,3	90,8	91,0
Дніпропетровська	59,6	64,0	31,0	26,6	90,6	90,6
Одеська	68,5	64,2	20,1	26,0	88,6	90,2
Луганська	52,1	52,6	35,0	36,1	87,1	88,7
Кіровоградська	56,1	52,7	29,1	31,1	85,2	83,8
Донецька	52,3	55,7	30,7	29,7	83,0	85,4
Харківська	59,7	57,3	21,5	21,8	81,4	79,1
Херсонська	53,6	54,4	25,6	25,4	79,2	79,8

Джерело: Розраховано за даними: Сільське господарство України / Статистичний збірник, 2009. – Держкомстат України. – С. 229, 251, 255.

Для усунення відзначених руйнівних процесів необхідно: 1) ввести в дію відтермінований до цього року Закон України «Про внесення зміни до п.1 розділу «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів» від 1 червня 2010 року. № 2290-VI та Постанову Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 року № 164 «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах»; 2) прийняти (за аналогією з діючим в ЄС) Закон України «Про Кодекс правильної сільськогосподарської практики» (у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року – «Про Кодекс сталого агрогосподарювання»); 3) унормувати формування соціально орієнтованого ринку сільськогосподарських земель.

Щодо останнього слід зазначити, що прийнятий Верховною Радою у першому читанні проект Закону України «Про ринок земель» у частині, що стосується обігу земель сільськогосподарського призначення, не знайшов широкої підтримки у процесі проведеного в країні громадського обговорення. Наголошувалося, що цей проект несе в собі ризики подальшого втягування аграрної економіки у латифундистську модель розвитку, зростання спекулятивного попиту на сільськогосподарські земельні й

прив'язані до них активи, поглиблення інших негативних явищ із відомими соціальними та екологічними наслідками. У цьому зв'язку заслуговують на увагу пропозиції багатьох депутатів, учених й учасників громадських слухань щодо прийняття замість Закону України «Про ринок земель» двох законодавчих актів: «Про організацію земельних торгів» і «Про обіг земель сільськогосподарського призначення». В останньому важливо передбачити:

кваліфікаційні вимоги до суб'єктів права на придбання (оренду) сільськогосподарських земель (професійні знання, робота в господарстві й т. ін.);

обмеження щодо набуття земельних ділянок у власність і оренду та щодо заходів з упередження здійснення спекулятивних дій з такими ділянками;

порядок створення й функціонування державної некомерційної інституції з регулювання ринку земель сільськогосподарського призначення;

принципи врівноваження інтересів продавців, покупців земельних ділянок і споживачів продовольства в процесі ціноутворення та формування орендної плати;

форми фінансової підтримки придбання сільськогосподарських земель сільськими жителями з використанням досвіду західноєвропейських, азіатських й інших країн.

Певні загрози несе в собі також подальше *підвищення рівня відкритості вітчизняної*

економіки, пов'язане як зі вступом України до СОТ, так і з можливістю створення ЗВТ з ЄС. Передусім, це – досить велика ймовірність погіршення фінансового стану аграрних товаровиробників через стагнацію (згортання) недостатньо конкурентоспроможних агропродовольчих виробництв (до яких експерти насамперед відносять виробництво свинини, вершкового масла, сухого молока, твердих сирів, продуктів дитячого харчування).¹ Небезпечним є також закріплення й посилення структурних диспропорцій агропродовольчого розвитку внаслідок форсування сільськогосподарського експорту без урахування реальних потреб внутрішнього ринку і переробних галузей у кількості й асортименті продукції. Занепокоєння викликає також посилення залежності аграрних виробників від імпорту матеріально-технічних ресурсів за відсутності внутрішніх альтернативних джерел їх поповнення.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що головну небезпеку для подальшого розвитку сільського господарства становлять:

1) фінансові проблеми аграріїв через: недостатні обсяги інвестування галузі; обмежений доступ до кредитних ресурсів; скорочення обсягів бюджетної підтримки; диспаритет цін; нерозвиненість інфраструктури збуту;

2) обмеженість внутрішнього ринку за умови нестабільності експортного попиту на окремі групи товарів (м'ясо-молочну продукцію);

3) руйнування місцевих агросоціоекологічних систем.

З метою розв'язання зазначених проблем передусім необхідно:

- забезпечити введення в дію Закону України від «Про внесення зміни до п.1 розділу «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо збереження родючості ґрунтів» від 1 червня 2010 року № 2290-VI та Постанови Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 року № 164 «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах в різних природно-сільськогосподарських регіонах»;

забезпечити розроблення Закону України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення»;

внести доповнення й зміни до Законів України «Про банки і банківську діяльність» та «Про кооперацію» – в частині, що стосується кредитних кооперативів і кооперативних банків;

доопрацювати Закон України «Про професійні і міжпрофесійні об'єднання в агропродовольчому комплексі»;

внести уточнення до Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»;

розробити Закон України «Про Кодекс правильної сільськогосподарської практики».

Обгрунтовано основні загрози сучасного етапу розвитку вітчизняного сільського господарства й агропродовольчого виробництва, визначено комплекс першочергових заходів, необхідних для розв'язання ключових проблем галузі.

Обоснованы основные угрозы современного этапа развития отечественного сельского хозяйства и агропродовольственного производства, определен комплекс первоочередных мер, необходимых для решения ключевых проблем отрасли.

An article points out current threats for agriculture and agrarian production of Ukraine, suggests a complex of possible measures to be taken for solving basic problems of this branch of the economy.

* * *

¹ Осташко Т.О. Ризики для сільського господарства України при запровадженні режиму вільної торгівлі з Європейським Союзом/ [Тамара Олексіївна Осташко]; Ін-т екон. та прогнозів. – К. 2010. – 104 с.

*Л.Ю. МЕЛЬНИК, доктор економічних наук, професор
Дніпропетровський державний аграрний університет
П.М. МАКАРЕНКО, доктор економічних наук, професор,
член-кореспондент НААН
Полтавська державна аграрна академія*

Наукові аспекти ринку земель

У вітчизняних економічних джерелах питання щодо запровадження ринку земель є дискусійним. Опоненти приватної власності на землю взагалі виключають ринок землі, стверджують, що «треба торгувати хлібом, а не землею». Чимало науковців не проти запровадження ринку земель, але вважають, що для сільського господарства нині цей процес є не на часі. Разом із тим останніми роками дедалі більше вчених економістів-аграрників обґрунтовують необхідність введення ринку земельних паїв: «Переваги приватної власності реалізуються тільки за умови ефективного ринку землі»¹.

«Особливе значення для забезпечення конкурентоспроможності галузі має запровадження ринку сільськогосподарських земель, який діятиме в організаційно-економічному середовищі, що забезпечить укладення цивільно-правових угод громадянами, юридичними особами і державою з приводу переведення права власності на земельну ділянку або права користування нею у визнаному законодавством порядку.

Крім того, за такого способу організації виробництва дієвість районних і обласних управлінь агропромислового розвитку неминуче знижуватиметься, а державне управління галуззю дедалі більше концентруватиметься в Мінагрополітики»².

«Включення в ринкове середовище капіталу-землі відкриє шлях іпотечному кредитуванню. Для активації кредитного забезпе-

чення аграрного виробництва до запровадження ринку землі необхідно законодавчо врегулювати заставу права оренди землі, за якої заставодавець не втрачає права власності на земельну ділянку при не виконанні боргових зобов'язань»³.

«В Україні механізми реалізації прав власності на землю обмежені законодавством. Такі обмеження є головною перешкодою становлення ринку землі як складової ринку виробничих ресурсів в аграрному секторі економіки та необхідною умовою його інвестиційної привабливості»⁴.

Проте виходячи з реальних сучасних земельних відносин і передусім того факту, що сектор сільськогосподарських підприємств майже повністю функціонує на орендних засадах, вважаємо за необхідне відміну мораторію на продаж-купівлю земельних паїв. Інша справа, що для України важливо здійснити це так, щоб у кінцевому підсумку земля перейшла у власність тих суб'єктів, які продуктивніше й раціональніше її використовуватимуть. Необхідно врахувати також інтереси тих, хто побажає продати свої земельні паї.

Останніми роками зазначена проблематика тією чи іншою мірою знаходиться в полі зору таких вітчизняних науковців, як О.Ю. Єрмаков, А.В. Кравченко, І.А. Колесник, В.Я. Месель-Веселяк, П.Т. Саблук, М.М. Федоров, Д.В. Шиян та ін. Але, незва-

¹ Формування галузевих ринків України в перехідний період / за ред. В.О. Точиліна. - К.: Фенікс, 2004. - С. 113.

² Мельник Ю.Ф. Агропромислове виробництво України: уроки 2008 року і шляхи забезпечення інноваційного розвитку / Ю.Ф. Мельник П.Т. Саблук // Економіка АПК. - 2009. - № 1. - С. 6-7.

³ Саблук П.Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / П.Т. Саблук // Економіка АПК. - 2008. - № 4. - С. 29.

⁴ Заяць В.М. Економічні передумови законодавчого врегулювання ринкових операцій із земельними ділянками для ведення товарного сільськогосподарського виробництва / В.М. Заяць // Економіка АПК. - 2007. - № 6. - С. 20.

жаючи на актуальність і практичну цінність проведених наукових досліджень, обґрунтовані рекомендації щодо введення повноцінного ринку земель, єдиної думки з цього питання немає. Особливо це стосується розробки загальнотеоретичних та методологічних питань, що пов'язані із сутністю ринку земель, його особливостями.

Метою статті є уточнення понятійного апарату щодо ринку земель, розкриття особливостей останнього, обґрунтування необхідності його регулювання державою.

У науковій літературі щодо цього питання єдності поглядів не досягнуто. Чимало науковців вважають, що зміст поняття «ринок землі, значно ширший, ніж тільки купівля-продаж землі». Так, на думку І.А. Колесник «некоректним є обмеження ринкових операцій із землею тільки угодами з купівлі-продажу земельних ділянок. Ринок земель, на її думку, можна визначити «...як перехід у рамках чинного законодавства за допомогою ринкової інфраструктури права володіння, користування та розпорядження землею шляхом здійснення відповідних цивільно-правових угод...»¹.

О.Ю. Єрмаков і А.В. Кравченко ведуть мову про «формування ринку орендованих земель, який на сучасному етапі слід вважати найважливішою складовою земельного ринку»².

Відповідно поширення одержали такі словосполучення, як «ринок оренди сільськогосподарських земель», «ринок оренди земельних часток (паїв)». У зв'язку з цим виникає питання, чи є наукові підстави розглядати оренду землі як «одну із складових ринку землі?»³. Спробуємо дати відповідь на поставлене питання.

З погляду суб'єктів і об'єктів ринок – це сукупність економічних відносин між продавцями й покупцями з приводу обміну вироблених благ із різною споживчою вартістю або з використанням загального еквіва-

лента вартості – грошей. В аспекті власності ринок охоплює відносини «відчуження-привласнення» на еквівалентних засадах. Якщо продаж товару відбувся, то це означає зміну власника. Ним стає покупець, і продавець вже до нього не має ніякого відношення. При оренді землі власник її не змінюється, не відбувається її «відчуження-привласнення». Фактично тимчасово й на засадах платності землевласник передає «титул власності» на користування землі іншому суб'єкту без права розпорядження нею.

В історичному плані у первісній формі ринок – це публічне місце (зона, територія), де товари як результати людської праці виставляються на продаж і відбувається їхня купівля-продаж. Із часом з'явилися ринки, на яких відбувається обмін об'єктами власності, що не є результатами праці (неекономічні блага), – робоча сила, цінні папери, валюта тощо. З появою власності на земельні ділянки вони також стають об'єктом купівлі-продажу. Так з'явився ринок земельних ділянок, або який ще називають «земельний ринок» («ринок землі»).

Отже, ринок земельних ділянок – це взаємовідносини між власником і тим, хто бажає купити землю. Перший її відчужує, другий привласнює. Тим самим відбувається акт купівлі-продажу конкретної земельної ділянки, тобто зміна її власника на добровільних та еквівалентних засадах. Купівля-продаж земель, як правило, фіксується юридично. Оренда землі прямого відношення не має до її купівлі-продажу, оскільки власник землі не змінюється. Саме тому словосполучення як «ринок оренди земельних паїв», «ринок земельних часток» і т. ін. принаймні некоректні, алогічні й не є науково обґрунтованими.

Кожен із видів ринку має свої особливості. Не є винятком ринок земель. Специфічності кожному виду ринку надає його об'єкт, оскільки в найзагальнішому вигляді суб'єктами усіх їх є продавці та покупці.

Об'єктом ринку землі є земельні ділянки в межах території тієї чи іншої країни. І в цьому контексті ринок земель – це сукупність економічних відносин власника землі з

¹ Колесник І.А. Формування ринку земель в Україні / І.А. Колесник // Економіка АПК. – 2003. – № 7. – С. 130-132.

² Єрмаков О.Ю. Розвиток регіонального ринку оренди сільськогосподарських угідь / О.Ю. Єрмаков, А.В. Кравченко // Економіка АПК. – 2007. – № 6. – С. 6-10.

³ Горлачук В.В. Передумови запровадження ринку земель для товарного сільськогосподарського виробництва в Україні / В.В. Горлачук, С.М. Белінська // Економіка АПК. – 2007. – № 7. – С. 19.

її покупцем із приводу купівлі-продажу земельних ділянок. Земля тут виступає товаром.

Товар, як відомо, є продуктом праці, що вироблений не для власного споживання, а для продажу на ринку. Земля як товар має специфіку, що зумовлена низкою притаманних лише їй особливостей, такими як: абсолютна нерухомість, обмеженість у просторі, неможливість штучного створення, незамінність іншими ресурсами тощо. І, напевне, головним є те, що земля не є продуктом праці. Вона – одвічний, особливий виробничий ресурс, який використовується у виробництві в кількох напрямках, а саме:

у добувних галузях – для добування корисних копалин;

у сільському господарстві земля водночас є й основною умовою виробництва, і предметом праці, та просторовою базою розміщення виробництва.

Більшість вітчизняних дослідників вважають, що земля як і будь-який інший товар має вартість, є капіталом, який бере участь у виробництві й вимагає відтворення. Безперечно, земля у сільському господарстві – це виробничий ресурс. Відносно її відновлення, то потребує уточнення теза, згідно з якою «земля належить до невідновних природних ресурсів...»¹. Так, будь-яка земельна ділянка при її господарському використанні втрачає певні якості, що визначають родючість. Але остання за дотримання належних умов обробітку відновлюється і навіть підвищується. У цьому контексті земля є відтворювальним ресурсом, тобто вимагає відтворення.

Представники концепції трудової вартості, а відповідно й ціни товару, вважають, що вартість та її грошовий вираз – ціна, мають спільну і зіставну субстанцію – суспільно необхідні затрати абстрактної праці. Необроблена земельна ділянка не має вартості. Але подібно до позикового капіталу має ціну, оскільки є її пропозиція й попит на неї. Саме співвідношення попиту і пропозиції на

земельні ділянки визначають їхню ціну. Зрозуміло, що ціна на ту або іншу ділянку землі визначається також її родючістю, міцерозташуванням тощо. Але, зрештою, усі чинники, що визначають рівень цін на землю, «виходять» на попит (на землі завжди більший попит) та пропозицію щодо земельних ділянок.

На практиці, як правило, об'єктом купівлі-продажу є земельні ділянки, в які інвестовані певні кошти, затрачена жива й уречевлена праця. Вони враховуються у ціні земельної ділянки, тобто у цьому контексті земля має вартість.

Одна з особливостей ринку землі – відносна обмеженість її пропозиції, що зумовлено просторовою обмеженістю землі у цілому, сільськогосподарських угідь зокрема. Так, усі уречевлені засоби виробництва фізично (а нерідко й морально) зношуються, а тому відбувається постійна їхня реновація. Це стосується не менше 10-20 % вартості основних фондів у промисловості, їхня пропозиція більш-менш відповідає попиту.

Попит на землі сільськогосподарського призначення персоніфікують різні суб'єкти і мета в них неоднакова. Чимало покупців землі розглядають її як вигідний об'єкт нерухомості, вигідне вкладення капіталу в об'єкт, що, як правило, зростає в ціні, не піддається інфляції, може використовуватися як засіб речової застави в іпотечному банку для одержання довгострокового кредиту, як об'єкт спекулятивних угод тощо.

Земля для її власника нерідко є джерелом нетрудового доходу (передача її в оренду й одержання орендної плати). До речі, в XIX ст. землю купували передусім із метою присвоєння земельної ренти. Так, для Великобританії характерним був такий стан у сільському господарстві, за якого власниками землі була насамперед титулована аристократія (лендлорди), представники якої здавали землю в оренду фермерам.

Із розвитком цивілізованого ринку покупцями землі будуть господарюючі суб'єкти. Цьому значною мірою має сприяти регулювання державою ринку землі, яке нерідко передбачає, що покупцем землі має бути той

¹ Лисюк О.В. Ефективність використання земельних угідь у сільському господарстві: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. екон. наук / О.В. Лисюк. – Львів, 2007. – С. 5.

суб'єкт, хто її використовуватиме у сільському господарстві. Великого значення набуває розмір землекористування.

Досягнення оптимальних розмірів землекористування є актуальним для більшості агроструктур як у зарубіжних країнах, так і для фермерів України. Воно заслуговує спеціального дослідження. А тому лише зазначимо, що «сільськогосподарські підприємства, які мають великі площі, забезпечують оптимальні розміри виробництва продукції та високоефективне ведення галузей шляхом раціонального використання трудових ресурсів, основних виробничих фондів, у тому числі основних засобів, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції й зростання дохідності від господарської діяльності»¹.

Оптимальність землекористування може бути досягнута як за рахунок купівлі земель, так і їх оренди. Але якщо порівнювати зазначені форми землекористування з погляду багатьох процесів, які позитивно впливають на ефективність аграрного бізнесу в цілому, ефективного й раціонального використання землі зокрема, то більшість науковців стверджують: «власність на землю для підприємств вигідніша, ніж оренда, оскільки поліпшується доступ до кредитів та управління основними фондами. Придбання землі підприємствами сприяє залученню капіталу, поліпшує умови для управління й інвестування, є гарантією проти можливого припинення договорів оренди з метою зміни цільового призначення землі»².

У країнах Заходу традиційними є погляди відносно того, що приватна власність на оброблювану землю – одна з найважливіших складових ефективності сільськогосподарського виробництва, тобто цей чинник розглядається як рушійна сила та основа успіху в землеробстві. Відповідно, скорочення кількості приватних власників землі, які на

ній ведуть господарство, фактично означає підриєв однієї з основ сімейного фермерства, суперечить його природі.

Узагальнення і критичний огляд наукових праць із цього питання дають підстави сформулювати такі положення щодо приватної власності на оброблювану землю.

Найповніше забезпечується економічний суверенітет власнику-господарю, а відповідно – висока мотивація до ефективної й творчої праці на своїй землі.

Власник-господар землі не виплачує орендну плату, а отже, має можливість одержати більший прибуток або (за однакових інших умов) зробити ціну на свою продукцію нижчою за ринкову, тобто бути конкурентоспроможнішим.

Для власника землі, який веде на ній господарство, природним є намагання ефективно її використовувати, одержувати максимальну віддачу від неї. При цьому він заінтересований у збереженні родючості ґрунту як головної умови ефективного господарювання на перспективу. Тобто, з «трудовою» формою власності на землю не може зрівнятися жодна з інших форм власності на неї, з погляду раціонального використання землі, збереження і підвищення її родючості.

Для сільського господарства у зв'язку із сезонним характером виробництва в рослинництві особливе значення має одержання кредитів. Однак це пов'язано з певними гарантіями, яких вимагає банк від позичальника. Власник землі має можливість використовувати її як об'єкт застави для одержання іпотечного кредиту.

Приватна власність на землю тих, хто її обробляє, є соціально справедливою в тому аспекті, що вона виключає нетрудові доходи від землі.

Саме виходячи з наведених міркувань, на початку земельної реформи передбачалося, що «розвиток земельних відносин на основі прийнятих законів, законодавчих та інших нормативних актів повинен здійснюватися

¹ Месель-Веселяк В. Я. Оптимальні розміри сільськогосподарських формувань промислового типу в Україні / В. Я. Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2008. – № 3. – С. 13.

² Давиденко К.В. Розвиток підприємництва в агропромисловому виробництві / К.В. Давиденко // Економіка АПК. – 2004. – № 9. – С. 66.

за такими принципами: земля належить тим хто її обробляє»¹.

«Земля повинна мати свого власника і господаря, який забезпечив би її ефективно використання. Тому вона має належати тим, хто її обробляє»¹. Але первісне гасло земельної реформи «землю, тим хто її обробляє» не мало під собою реальних засад. За інформацією Державного агентства земельних ресурсів України, більше половини власників розпайованих земель – люди пенсійного віку. Третина з них не має спадкоємців, або ними є іноземці. Більшість працездатних землевласників не мали початкового капіталу для обробітку земельних паїв, а нерідко уміння й бажання. Отже, є всі підстави стверджувати, що реалізація в Україні усіх прав власності на землю (право виключного володіння) ще на початку земельної реформи призвело б до продажу значної частини земельних паїв. А тому мораторій на цей процес зумовив той факт, що понад 85 % землевласників стали орендодавцями. У секторі сільськогосподарських підприємств більшість із них використовують виключно орендовані землі.

У зв'язку з цим П. Т. Саблук зазначає: «Не можна очікувати позитивного результату, коли більшість селян одержали у власність землю і не працюють на ній»².

Виходячи із контексту порушеної проблеми можна зробити кілька важливих висновків.

По-перше, основною формою землекористування у більшості агропідприємств у країнах із розвинутою ринковою економікою є використання власної землі. Вона забезпечує фермерам економічну ефективність, стійкість, сприяє збереженню й підвищенню родючості ґрунту. Оренда більш-менш ефективна за умови, що вона доповнює власну землю, дає змогу розширити землекористування до оптимальних розмірів для тих фе-

рмерів, які в даний час не мають достатніх коштів купити землю.

По-друге, практика зарубіжних країн показує, що більшість фермерів-власників землі, які з тих чи інших причин перестають господарювати, віддають перевагу не продажу землі, а здають її в оренду. Значною мірою це зумовлено тим, що орендна плата є довічним привласненням нетрудового доходу (ренти), тут ризик менший, ніж дивіденди від цінних паперів, або відсоток від депозиту в банку. Крім того, як будь-яка інша нерухомість-земельна ділянка – це завжди реальне багатство, яке, як правило, зростає в ціні.

По-третє, обмеженість землі, монополія на землю як об'єкт господарювання, наявність її оренди і державне регулювання ринку землі зумовлюють незначну його місткість.

У країнах із розвиненими ринковими відносинами, у тому числі й розвиненим ринком землі, у процесі обігу земельних ділянок частка операцій із купівлі-продажу в середньому становить 1-3 % їх площі. Інакше кажучи, на сучасних земельних ринках купівлі-продажу землі в розвинутих країнах щороку обертається 1-3 % їх земельного фонду. Зокрема, в США та Ірландії – 1,2 %, Великобританії, Франції й Італії – 2,0, Німеччині, Голландії, Бельгії – 1,5-2,5, у Данії – близько 4 % земельного фонду. Така ситуація характерна як для Америки, так і Західної Європи.³

По-четверте, земельні відносини у цілому й ринок земель зокрема, у країнах з розвинутою ринковою економікою перебувають під значним регуляторним впливом держави. Правда, у США, на відміну від країн Європи, ринок землі відносно вільний і мобільний. Державне регулювання земельних відносин передбачає, насамперед, створення й функціонування організованого, не стихійного ринку земель та організації відповідної інфраструктури. Основна мета державного регулювання ринку земель – сільськогосподарські угіддя мають ефективно вико-

¹ Саблук П.Т. Підвищення ролі аграрно-економічної науки у формуванні та реалізації аграрної політики в Україні / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2001. – № 3. – С. 8-9.

² Лукінов І.І. Стратегія і механізми пореформованого розвитку національного АПК / І.І. Лукінов // Економіка АПК. – 2002. – № 8. – С. 7.

³ Данкевич А. С. Світовий досвід оренди земель / А. С. Данкевич // Економіка АПК. – 2007. – № 3. – С. 138.

ристовуватися за своїм призначенням, а господар землі – турбуватися про збереження їхньої родючості.

По-п'яте, зняття мораторію на купівлю-продаж земельних часток в Україні приведе до поступового збільшення частки власного землекористування в аграрному підприємницькому секторі, оптимального його співвідношення з орендою землі. В кінцевому підсумку це підвищить ефективність і раціональність використання земель, сприятиме залученню інвестицій у сільське господарство, забезпечить його стабільність та головне – відтворення родючості ґрунту, а по можливості – його підвищення. Окрім того,

запровадження ринку земельних часток дасть можливість реалізувати землевласникам усі свої правомочності, зокрема продавати їх.

Отже, в практичному плані за умови функціонування ринку земель перед аграріями завжди стоятиме дилема – використовувати власну землю чи її орендувати. Перша форма землекористування вигідніша за використання її на засадах оренди. Останню можна використовувати, як допоміжний ресурс, по можливості тимчасовий. І ринок земель має сприяти використанню сільськогосподарськими підприємствами власної землі.

Розглянуто й узагальнено питання наділення землевласника усіма правомочностями при функціонуванні повноцінного ринку земель, вибору землекористувачем купівлі чи оренди сільськогосподарських земель, зняття мораторію в аспекті підвищення ефективності й раціональності використання земель.

Рассмотрены и обобщены вопросы наделения землевладельца всеми полномочиями при функционировании полноценного рынка земли, выбора землепользователем покупки или аренды сельскохозяйственных земель, снятия моратория в аспекте повышения эффективности и рациональности использования земель.

An article considers and generalises the problem of delegating authority to land owners within the framework of active land market, the choice of land users between land purchase and land tenure of agrarian land, the problem of calling off of the moratorium in order to enhance the efficiency level and promote rational use of land.

*

**А.П. ЛАЗАРЕВИЧ, доктор сільськогосподарських наук
Інститут сільського господарства Криму НААН**

Ефективність використання ріпаку на зелений корм у раціонах молочної худоби

Дефіцит білка й жиру в кормовому балансі тварин зобов'язує учених і практиків вишукувати джерела кормових ресурсів, без яких важко одержувати конкурентоспроможну продукцію¹. Аналіз багаторічного вирощування озимого ріпаку в Криму показав, що ця культура повинна стати пріоритетною в кормовиробництві Автономії, оскільки вона уможливіє за рахунок вегетації в пері-

од року вже у квітні одержувати повноцінний і дешевий зелений корм для тварин.

При вирощуванні ріпаку в умовах Криму можна з кожного гектара одержувати від 13 до 15 ц сирого протеїну. Як показали дослідження, вміст енергії й інших поживних речовин залежно від сорту і фази вегетації у зеленій масі ріпаку коливався в межах 0,95–1,1 корм. од. в 1 кг сухої речовини, сирого протеїну – 26–28 г/кг, сирого жиру – 0,7–0,8%, клітковини – 3,5–5,1%, цукру – 1,5–1,7%, кальцію – 2,2–2,3 г/кг, фосфору – 0,7–0,8 г/кг та каротину – 22–34 мг/кг.

Дослідження щодо вивчення врожайності озимого ріпаку за фазами вегетації рослин і

¹ Бабич А.О. Світові земельні, продовольчі і кормові ресурси / А.Б. Бабич. – К.: Аграрна наука, 1996. – С. 330-335; Побережная А.А. Мировое производство, торговля и использование высокобелковых кормовых ресурсов / А.А. Побережная // Аграрная наука. – 2003. – № 10. – С. 2-3; Мельничук Т.В. Технологія вирощування та використання ріпаку: рекомендації / Т.В. Мельничук. – Івано-Франківськ, 1996. – 28 с.

ристовуватися за своїм призначенням, а господар землі – турбуватися про збереження їхньої родючості.

По-п'яте, зняття мораторію на купівлю-продаж земельних часток в Україні приведе до поступового збільшення частки власного землекористування в аграрному підприємницькому секторі, оптимального його співвідношення з орендою землі. В кінцевому підсумку це підвищить ефективність і раціональність використання земель, сприятиме залученню інвестицій у сільське господарство, забезпечить його стабільність та головне – відтворення родючості ґрунту, а по можливості – його підвищення. Окрім того,

запровадження ринку земельних часток дасть можливість реалізувати землевласникам усі свої правомочності, зокрема продавати їх.

Отже, в практичному плані за умови функціонування ринку земель перед аграріями завжди стоятиме дилема – використовувати власну землю чи її орендувати. Перша форма землекористування вигідніша за використання її на засадах оренди. Останню можна використовувати, як допоміжний ресурс, по можливості тимчасовий. І ринок земель має сприяти використанню сільськогосподарськими підприємствами власної землі.

Розглянуто й узагальнено питання наділення землевласника усіма правомочностями при функціонуванні повноцінного ринку земель, вибору землекористувачем купівлі чи оренди сільськогосподарських земель, зняття мораторію в аспекті підвищення ефективності й раціональності використання земель.

Рассмотрены и обобщены вопросы наделения землевладельца всеми полномочиями при функционировании полноценного рынка земли, выбора землепользователем покупки или аренды сельскохозяйственных земель, снятия моратория в аспекте повышения эффективности и рациональности использования земель.

An article considers and generalises the problem of delegating authority to land owners within the framework of active land market, the choice of land users between land purchase and land tenure of agrarian land, the problem of calling off of the moratorium in order to enhance the efficiency level and promote rational use of land.

*

**А.П. ЛАЗАРЕВИЧ, доктор сільськогосподарських наук
Інститут сільського господарства Криму НААН**

Ефективність використання ріпаку на зелений корм у раціонах молочної худоби

Дефіцит білка й жиру в кормовому балансі тварин зобов'язує учених і практиків вишукувати джерела кормових ресурсів, без яких важко одержувати конкурентоспроможну продукцію¹. Аналіз багаторічного вирощування озимого ріпаку в Криму показав, що ця культура повинна стати пріоритетною в кормовиробництві Автономії, оскільки вона уможливіє за рахунок вегетації в пері-

од року вже у квітні одержувати повноцінний і дешевий зелений корм для тварин.

При вирощуванні ріпаку в умовах Криму можна з кожного гектара одержувати від 13 до 15 ц сирого протеїну. Як показали дослідження, вміст енергії й інших поживних речовин залежно від сорту і фази вегетації у зеленій масі ріпаку коливався в межах 0,95–1,1 корм. од. в 1 кг сухої речовини, сирого протеїну – 26–28 г/кг, сирого жиру – 0,7–0,8%, клітковини – 3,5–5,1%, цукру – 1,5–1,7%, кальцію – 2,2–2,3 г/кг, фосфору – 0,7–0,8 г/кг та каротину – 22–34 мг/кг.

Дослідження щодо вивчення врожайності озимого ріпаку за фазами вегетації рослин і

¹ Бабич А.О. Світові земельні, продовольчі і кормові ресурси / А.Б. Бабич. – К.: Аграрна наука, 1996. – С. 330-335; Побережная А.А. Мировое производство, торговля и использование высокобелковых кормовых ресурсов / А.А. Побережная // Аграрная наука. – 2003. – № 10. – С. 2-3; Мельничук Т.В. Технологія вирощування та використання ріпаку: рекомендації / Т.В. Мельничук. – Івано-Франківськ, 1996. – 28 с.

хімічним складом його зеленої маси проводили в стаціонарній кормовій сівзміні ДПДГ «Клепініно» НААН, який розташований в центральній частині Степового Криму. Ґрунти на дослідному полі – чорнозем південний малогумусний на лісовидних легких глинах. Потужність гумусного горизонту до 40 см. За механічним складом ґрунти легкоглинисті великопилювато-мулуваті. Вони містять гумусу 2,4–2,6%, рухомого фосфору – 3,7 – 4,0, обмінного калію – 30 – 40 мг на 100 г ґрунту.

Водоутримуюча властивість ґрунтів досить висока. Вони можуть накопичувати понад 300–350 мм вологи, але запаси доступні для рослин всього лише 160–180 мм.

Обробіток ґрунту передбачав дискування на глибину 8–10 см з наступною культивуацією на 5 см, коткування і допосівну вологозарядку – 800 м³/га. Крім того, 10 жовтня був проведений полив по сходах з нормою 500 м³/га. Навесні (3 березня) під озимий ріпак вносили 100 кг селітри на 1 га.

Погодні умови упродовж досліджень були в межах середньостатистичних показників по даному регіону.

Насіння озимого ріпаку сортів Галицький і Дембо висівали в оптимальний строк: перша декада вересня. Спосіб сівби – суцільний з нормою 5,5 кг/га, в рядки вносили амофос 50 кг/га, висівали сівалкою ЗП – 3,6.

Обробіток гербіцидами проводили восени: Альфа-Піралідом – 0,3 кг/га та Бі-58 1 л/га, весною також Бі-58 у тій самій нормі.

Урожайність зеленої маси ріпаку визначали у двох фазах вегетації: бутонізації й початку цвітіння, тобто в період найвищої кормової цінності рослин.

Для вивчення ефективності використання зеленої маси ріпаку в годівлі молочних корів методом періодів був проведений науково-господарський дослід на коровах української червоної молочної породи, згідно зі схемою досліді (табл. 1).

1. Схема досліді

1-й обліковий період	2-й обліковий період	Заключний період
Основний раціон (ОР), що прийнятий у дослідному господарстві	ОР, в якому 25 кг зеленої маси ріпаку згодовували замість еквівалентної кількості сінажу	Основний раціон
12 діб	12 діб	25 діб

У 1-й обліковий період піддослідні корови одержували добовий раціон із пшенично-ячмінного сінажу (24 кг) і концкормів (6 кг) на голову, а в 2-й – вводили зелену масу ріпаку в кількості 27% від загальної поживності раціону замість еквівалентної кількості сінажу і таку саму кількість концкормів.

У заключний період (25 діб) корів годували однаково за основним раціоном, прийнятим у господарстві на цей час.

Зелену масу озимого ріпаку починали згодовувати піддослідним коровам на початку фази бутонізації, але коли ріпак досяг другої половини фази цвітіння поїдання корму тваринами різко знижувалося, тому обліковий період не був тривалим.

Кількість фактично спожитої зеленої маси ріпаку обчислювали щоденно, а також вивчали ефективність використання корму методом контрольної годівлі, тобто обліком заданих кормів і залишків. Згідно з вимога-

ми, при проведенні дослідів на тваринах визначали кількість видоєного молока проведенням контрольних доїнь, а також зміни живої маси піддослідних тварин на початку та наприкінці досліді.

Для встановлення достовірності одержаних даних використовували методи математичної статистики за Н.А. Плохинським¹.

Як показали дослідження, врожайність зеленої маси озимого ріпаку і вміст поживних речовин змінювалися залежно від фази вегетації (табл. 2).

Як показують дані таблиці, оптимальним строком збирання ріпаку на зелений корм слід вважати фазу бутонізації, оскільки в цей період високий вміст протеїну й жиру поєднується з високою врожайністю культури, а також міститься найменша кількість клітковини.

¹ Плохинский Н.А. Биометрия / Н.А. Плохинский. – Новосибирск: СО АН СССР, 1961. – 364 с.

2. Урожайність і кормова цінність зеленої маси ріпаку залежно від фази вегетації

Показник	Фаза вегетації	
	Бутонізація	Початок цвітіння
Урожайність, т/га	51,6	46,0
Суха речовина, %	14,4	17,6
Протеїн, г	28,0	26,0
Жир, г	7,0	7,0
Клітковина, г	35,0	51,0
БЕР, г	56,0	75,0
Зола, г	18,0	17

На початку цвітіння врожайність ріпаку дещо знизилася, зменшився й вміст протеїну та жиру в ньому. В цей же період різко зменшилася кількість листя у зеленій масі, що знизило не тільки її поживність, але й вміст у ній каротину.

Дослід по оцінці продуктивної дії зеленого корму з озимого ріпаку проводили згідно зі схемою досліду (табл. 1). Раціони годівлі піддослідних корів за загальною поживністю, з урахуванням фактично спожитих кормів, були ідентичними (табл. 3).

3. Раціони годівлі корів, кг

Корм, показник поживності	Обліковий період	
	1-й	2-й
Сінаж із: пшениці озимої + ячменю (50х50)	24	-
Зелена маса: ячмінь + пшениця (50х50)	-	17
ріпаку	-	25
Дерть: пшенична	1,8	1,8
Ячмінна	4,2	4,2
Сіль кухонна	0,1	100
Крейда кормова	0,12	120
В раціоні міститься:		
Кормові одиниці	14,6	14,6
Обмінна енергія, МДж	144	144
Суха речовина, кг	15,3	13,4
Сирий протеїн, г	1757	1851
Перетравний протеїн, г	1069	1484
Клітковина, г	3763	2203
Крохмаль, г	3309	3347
Цукор, г	650	891
Жир, г	355	440
Кальцій, г	121	98
Фосфор, г	52	57
Магній, г	35	32
Калій, г	27	25
Сірка, г	28	44
Залізо, мг	5003	4510
Мідь, мг	145	114
Цинк, мг	517	542
Марганець, мг	730	1008
Кобальт, мг	4,8	3,3
Йод, мг	3,1	2,1
Каротин, мг	569	896
Вітамін Д, тис. МО	1147	207
Вітамін Е, мг	1025	1990

Оцінка продуктивної дії зеленої маси ріпаку показала, що її включення в раціон піддослідних корів у кількості 27% від загальної поживності раціону збільшило в осно-

вний період досліду їхню продуктивність на 12,7%, а жирність молока – на 0,2 абсолютних процента й зменшило витрати кормових одиниць на продукцію на 11,2% (табл. 4).

4. Молочна продуктивність піддослідних корів

Показник	Обліковий період	
	1-й	2-й
Добовий надій молока, кг	15,0±0,66	16,9±0,57
Добовий надій молока 4 % жирності, кг	13,5±0,68	16,1±0,63
Жир в молоці, %	3,6±0,09	3,8±0,07
Білок у молоці, %	3,22±0,03	2,83±0,02
Витрати кормів на 1 кг молока, корм. од.	0,99	0,88

Згодовування коровам у 2-й період досліду зеленої маси ріпаку суттєво не вплинуло на зміну живої маси піддослідних корів.

За час виробничої перевірки від кожної корови в 1-й обліковий період було одержано 730 кг молока базисною жирністю 3,4%, а в 2-й – 882 кг (табл. 5). У кожний період піддослідним коровам у середньому на одну голову було згодовано однакову кількість кормів. У результаті годівлі корів зеленою

масою ріпаку в 2-му періоді апробації на одну корову додатково було одержано 152 кг молока.

При виробництві 1 ц молока у 1-й обліковий період було витрачено кормів на суму 169 грн, у 2-й – на 148 грн, у т.ч. зеленої маси ріпаку – на 18 грн.

Отже, при використанні зеленої маси ріпаку собівартість молока знижується на 31 грн, або на 6%.

5. Економічна ефективність використання зеленої маси ріпаку в раціонах корів

Показник	Періоди	
	1-й – обліковий	2-й – обліковий
Надій на корову за період досліду (за базисної жирності 3,4%), кг	730	882
Додатково одержано молока, кг	-	152
Витрачено кормів: на одну корову, корм. од.	715	715
на 1 ц молока, ц корм. од.	0,99	0,88
Вартість кормів на 1 ц молока, грн	169	148
у т.ч. вартість згодованої зеленої маси ріпаку, грн	-	18
Інші витрати (зарплата, накладні тощо) на 1 ц молока, грн	341	341
Собівартість 1 ц молока, грн.	520	489
Реалізаційна ціна 1 ц молока у залишковій масі, грн	400	400
Економія витрат, грн	-	31

Отже, в умовах Криму врожайність зеленої маси озимого ріпаку канолових сортів: Галицький і Дембо у фазі бутонізації в середньому становила 51,6 т/га, а у фазі цвітіння знизилася до 46 т/га. Вміст сухої речовини збільшився за цей період на 11%. Максимальна кількість протеїну й БЕР відмічалася у фазі бутонізації. Згодовування піддослідним

коровам зелених кормів із ріпаку (27% за поживністю) замість еквівалентної кількості сінажу сприяло підвищенню молочної продуктивності на 12,7%, а жирності молока – на 0,2 абсолютних процента. При цьому витрати кормів на одиницю продукції знизилася на 11,2% порівняно з контролем, а собівартість молока – на 6%.

Розглянуто особливості вирощування канолових сортів озимого ріпаку в умовах Криму та проаналізовано економічну ефективність використання зеленого корму з цієї культури в раціонах молочної худоби.

Рассмотрены особенности выращивания каноловых сортов озимого рапса в условиях Крыма и проанализирована экономическая эффективность использования зеленого корма из этой культуры в рационах молочного скота.

An article studies the peculiarities of cultivating of winter rapeseed in the Crimea and analyses the economic efficiency of use of rapeseed as forage for dairy cattle.

*

*М.Х. ШЕРШУН, кандидат економічних наук, народний депутат України
Комітет Верховної Ради України з питань екологічної політики,
природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи
О.І. ДРЕБОТ, В.В. КОНІЩУК, кандидати економічних наук,
старші наукові співробітники
Інститут агроекології і природокористування НААН*

Еколого-економічні особливості розвитку біоенергетики в зоні Полісся

У період ринкової економіки вирішення глобальних питань енергетичної безпеки життєдіяльності людства стало одним із ключових. Завдяки стимулюванню, податковим пільгам, визначеним державним програмам для багатьох розвинутих країн біоенергетика – це один із пріоритетних і ключових напрямів відновлювальних джерел енергії. Проте враховуючи продовольчі ризики, екологічну безпеку та інші фактори, актуальним залишається еколого-економічне обґрунтування цих процесів. Енергетичну безпеку визнано на загальнодержавному, міжнародному рівнях як одне з найактуальніших і пріоритетніших питань. У багатьох випадках це ефективний стимул соціально-економічного розвитку, гарант суверенності країни, її стабільного фінансового зростання.

У зв'язку з обмеженими запасами традиційних викопних енергоресурсів (нафта, газ, кам'яне вугілля, сланці, торф) останнім часом активно розвиваються альтернативні види енергетики (вітрова, водна, сонячна, біоенергетика). Згідно із законом збереження енергії будь-яка діяльність, спрямована на одержання певного ресурсу, зменшуватиме його потенціал і передаватиме в інші джерела. Так звані альтернативні види енергоресурсів традиційним вичерпним корисним копалинам мають певні екологічні ризики. Вітрові електростанції створюють негативне шумове забруднення, загрожують орнітофауні, спотворюють природні автотонні ландшафти. Гідроелектростанції порушують природне середовище гідробіонтів, спричиняють зміну фізико-хімічного стану водойм, водосховища впливають на мікроклімат, специфіку формування біогеоцено-

зів, ландшафтів. Сонячна енергетика має проблеми через значні капіталовкладення, утилізацію енергонакопичувальних елементів, невелику генеруючу потужність. Біоенергетичний напрям – відносно новий, перспективний, хоча також має реальні загрози у сфері охорони навколишнього природного середовища. Зокрема, вирощування біоенергетичних культур негативно впливає на родючість ґрунтів (знижується вміст гумусу, є ефект виснаження), заміна традиційних сівозмін створює проблему традиційного асортименту агрокультур певних регіонів, можливий негативний вплив на місцеву флору й фауну. Проте саме біоенергетичний напрям найбільш динамічний, для його розвитку підходить більшість земель, у тому числі радіоактивно забруднених, процес вирощування регульований і можливі короткотермінові коригування.

Одним із основних чинників збалансованого еколого-економічного розвитку України є ефективне використання природних ресурсів, зокрема відновлювальних видів джерел біоенергії в балансі агропромислового, лісового комплексу країни. Відомо, що європейські держави досягли 10% забезпечення своїх енергетичних потреб за рахунок відновлювальної енергетики. В Україні – лише 4%, однак енергетична стратегія зобов'язує збільшити частку відновлювальних джерел до 10%.¹ Біоенергетика дає понад 50% енергії серед відновлювальних типів джерел. Її розвиток стимулює нульовий баланс емісії викидів шкідливих газів, оскільки

¹ Енергетична стратегія України на період до 2030 р. (схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 р. №145п) Інтернет-ресурс. – <http://zakon.rada.gov.ua/signal/kr06145a.doc>.

ки за період вирощування біомаси продукується кисню більше ніж на технологічні процеси. Тобто, використання біомаси не завдає шкоди довкіллю, що має місце при використанні традиційних джерел енергії (газ, нафта, кам'яне вугілля). В Україні у 2001 році розроблено «Концепцію розвитку біоенергетики в Україні»¹. Збільшення енергоспоживання, при зростанні ціни на енергоресурси та збільшенні шкідливих викидів в атмосферу, робить розвиток біоенергетики доволі актуальним. Наприклад, за теплотворною здатністю 1 т соломи це: 500 м³ природного газу, або 330 кг дизельного пального, або 660 кг кам'яного вугілля.

Базовими складовими потенціалу біомаси є відходи сільського господарства й деревна біомаса. Сільськогосподарська біомаса сконцентрована в центральних, південно-східних і південних областях країни, в місцях із найродючішими ґрунтами, тоді як деревна біомаса може бути продукована у північній частині країни, яка на 25-30% (в окремих районах до 60%) вкрита лісами. Для Полісся основу біомаси становить лісова біомаса, яка включає в себе стовбурову деревину (дрова), первинні лісові відходи (залишки при заготівлі деревини) та вторинні лісові відходи (відходи переробки деревини). За підрахунками експертів теоретичний і технічний потенціали лісової біомаси України, площа лісів якої становить 9,4 млн га, дорівнюють 312,24 і 89,08 ПДж відповідно. Для Рівненської області теоретичний потенціал має 26,51 ПДж, технічний – 4,39 ПДж².

Вільні обсяги деревної біомаси, яка може бути використана для енергетичних потреб у підприємствах Державного агентства лісових ресурсів України, становлять щороку близько 1,0 млн м³. На території значно залісеної Рівненської області (Західне Полісся) вільні обсяги деревної біомаси, що може бути використані для енергетичних потреб, становлять 60 тис. метрів кубічних щороку. Система лісокористування на Поліссі, як і в

Україні, відрізняється за формою власності, підпорядкуванням. Найбільші перспективи у біоенергетиці мають лісові ресурси державної лісової агенції та агроліси. Ефективність запровадження залежить від багатьох факторів. Основою для комплексного виробництва біоенергії є лісопромисловий потенціал території (рис.), причому важливим є соціально-економічний, природоохоронний аспекти. Потенціал деревної біомаси формується з лісогосподарського й лісопромислового потенціалу. Лісогосподарський потенціал визначається як сума деревини для енергетичного використання в рамках розрахункової лісосіки і проміжного користування лісовими ресурсами.

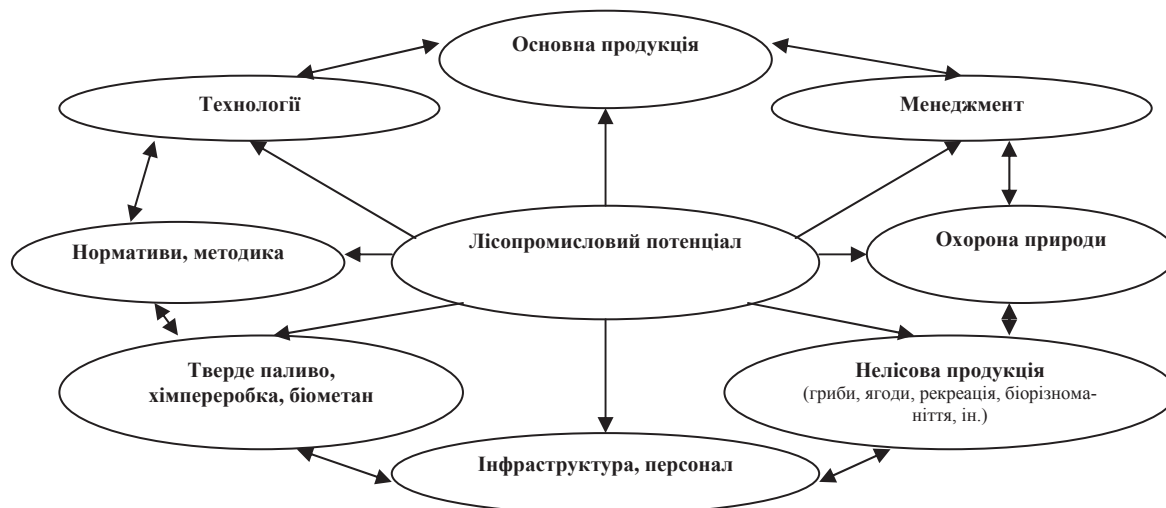
Слід зазначити, що економічні чинники (ціна на енергоресурси) активізують рішучі дії в біоенергетиці, зокрема створюються підприємства з переробки відходів деревини на щепу, пелети, брикети. Ряд закладів соціальної сфери переводять на опалення твердопаливними котлами, що передбачає використання біомаси, вирощування якої може стати перспективним напрямом у біоенергетиці. На Поліссі обліковується значна частина деградованих земель, які не використовуються у сільському господарстві. В основному це малопродуктивні, піщані, перезволожені ґрунти. Частина з них поросла чагарниками, на іншій – росте молодий ліс. Ця територія ідеально підходить до вирощування біомаси. На території Рівненської області започаткували вирощування верби. Обласна державна програма передбачає у 2012 році створити розсадники енергетичної верби на площі 20 га. Перший «урожай» збирають на третій рік вирощування, з 1 га одержують 20-30 т біомаси. На одному полі вирощувати вербу можна 21-25 років, загалом вона не дуже вибаглива щодо обробітку. Головним залишається посадка й догляд за живцями на першому році вирощування. У 2012 році закладено 5 га площі у Рівненському, Сарненському та Дубровицькому лісгоспах під вирощування тополі Торопогрицького. Аналіз таксаційних показників її деревостанів у різних лісорослинних умовах дещо відмінний. При відносно несприятливих умовах свіжого субору до 21-річного віку деревостани продукують близько 300

¹ Концепція розвитку біоенергетики в Україні / [Г.Г. Гелетуха, Т.А. Железна, С.В. Тишаєв, С.Г. Кобзар, К.О. Копейкін]. – К.: Ін-т технічної теплофізики НАН України, 2001. – 16 с.

² Лакида П.І. Енергетичний потенціал біомаси в Україні. ННІЛСПГ / П.І. Лакида, Г.Г. Гелетуха, Р.Д. Васишин [та ін.]. – К.: Видавничий центр НУБіП України, 2011. – 28 с.

м³/га деревини, а в умовах вологої діброви приріст досягає максимуму. 27-річний дере-

востан тополі має запас стовбурової деревини 994 м³/га¹.

Схема основних взаємозв'язаних процесів і компонентів лісопромислового потенціалу в біоенергетиці

Джерело: За даними Інституту агроекології і природокористування НААН.

Використанню біомаси приділяють велику увагу в Німеччині, Польщі, Швеції, Данії. Зростає потенціал біомаси в Європейському Союзі. Так, у 2003 році ліс і відходи лісу становили 67 млн т умовного палива, на енергетичні культури припадало 2 млн т, загальна біомаса становила 69 млн т. За прогнозами експертів, потенціал біомаси збільшиться: у 2020 році – від 215 до 239 млн т і у 2030 році – від 243 до 361 млн т, із них у майбутньому найбільший відсоток припадатиме саме на енергетичні культури. Розвиток біоенергетики на Поліссі дасть можливість ефективніше використовувати природні ресурси краю, одержати дешеве тепло, створити нові робочі місця. Використання інноваційних технологій вирощування і збирання біомаси приведе до активізації діяльності у даному аспекті.

Актуальним напрямом біоенергетики є створення багаторічних плантацій біоенергетичних культур на прикладі верби. У світі дедалі збільшується попит на енергоресурси з поновлюваної енергії, накопиченої живою речовиною завдяки фотосинтезу. На думку фахівців, у найближчій перспективі за рахунок використання продуктів фотосинтезу

покриватиметься до 10% усіх енерговитрат. Нині основною сировиною для виготовлення енергоресурсів є сільськогосподарські культури. Тому збільшення обсягів їх залучення на виробництво енергії є головним із факторів, що викликали глобальну продовольчу кризу. У зв'язку з цим виникає необхідність пошуку альтернативних видів біомаси, здатних забезпечити попит людства в альтернативному паливі.

Одним із шляхів рекультивациі відпрацьованих торфових кар'єрів і осушених земель є залучення їх для вирощування біоенергетичних культур, оскільки у багатьох випадках вироблені торфовища виявляються непридатними для ведення сільського господарства, що пов'язано з місцем їх розташування (на схилах вододілів, у заплавах річок та озер), де практично неможливо відрегулювати водний режим. Крім того, дно таких кар'єрів може бути вистелено водотривкими породами (сапропель, мергель, піщані суглинки, глини), що також заважає водному обміну. Нерентабельним буде сільськогосподарське виробництво, якщо поклади представлені верховим торфом, а ступінь розкладу залишкового шару корисної копа-

¹Фучило Я.Д. Досвід та перспективи вирощування тополі (*Populus sp. l.*) у південному Степу України / Я.Д. Фучило, М.В. Сбитна, О.Я. Фучило, В.М. Літвин // Наукові праці Лісівничої академії наук України. Зб. наук. праць. – Львів: РВВ НЛТУ України, 2009. – Вип. 7. – С. 66-69.

лини менше 20%. Тому йде цілеспрямований пошук невибагливих культур, які мають добру здатність до вегетативного розмноження; інтенсивного накопичення біомаси; можливість зростання в умовах короткострокового перезволоження, високу морозостійкість та опір шкідникам і хворобам.

Останніми десятиріччями більшість країн Європи й Північної Америки почали розширювати дослідження у напрямі вирощування верби та інших листяних порід, що добре відновлюються порослю від пенька, для одержання з їх біомаси твердого палива, тому що трав'яна фітомаса більш зольна. Крім цього, вирощування таких порід не призводить до збільшення викидів CO₂, сировину від їхньої переробки можна використовувати для виробництва альтернативного палива (деревний газ, біометанол тощо)¹.

На величину врожайності або виходу біомаси з одиниці площі впливають не лише біологічні особливості культури, але й рівень забезпеченості поживними елементами і вологою. У цьому плані осушені торфовища досить сприятливі, оскільки містять багато азоту, що є одним із основних елементів живлення, та мають достатньо вологи з можливістю її регулювання. За літературними даними² найбільш перспективними для плантаційного лісорозведення є тополі й верби. Першу доцільніше використовувати для одержання стовбурної деревини, другу – сировини для біопалива.

Дослідженнями науковців ННЦ «Інститут землеробства НААН» (Вірьовка В., Ткачов О., 2008) встановлено, що з двадцяти досліджуваних видів найбільш придатними до зростання на осушуваному торфовищі виявилось чотири: верба тритичинкова (*Salix triandra* L.), верба прутівидна (*Salix viminalis* L.), верба біла (*Salix alba* L.), верба попеляста (*Salix cinerea* L.). (табл.). Також було проведено порівняння різних форм у перших

чотирьох видів. Один із сортів верби прутівидної, яка має неофіційну назву «енергетична», широко використовується в Європі для одержання біопалива³. Верба тритичинкова є місцевим (аборигенним) видом Полісся, який добре пристосований до умов осушуваних торфовищ і дає добрі показники приросту та збереження. Інший місцевий вид – верба сіра (*Salix cinerea* L.) становить близько 80% природних вербових ценозів у заплавах річок, однак погано розмножується вегетативно. Верба біла (*Salix alba* L.) за доброї приживлюваності дає меншу біомасу й гірше відростає після зрізування.

За результатами попередніх досліджень найбільш перспективними видами для плантаційного вирощування на енергетичну сировину в умовах осушених торфовищ виявилися верба тритичинкова та прутівидна. Так, найвищу енергетичну продуктивність було одержано у посадок верби тритичинкової – 298 Гдж/га. Внесення мінеральних добрив підвищувало цей показник на 9 % – до 326 Гдж/га. У верби прутівидної найбільший вихід енергії становив 218 Гдж/га, що в 1,2 раза менше, ніж у європейських плантаціях цього виду, та в 1,5 раза менше порівняно з місцевим видом верби тритичинкової. Іншими дослідженнями (Курило В., 2007) встановлено, що посадки верби залишаються продуктивними протягом 20-25 років. І в цей період урожай можна збирати кожні три роки в кількості 30 т/га сухої речовини. Особливість і перевага верби прутівидної – стійкість до морозів, посухи та шкідників, може рости на ґрунтах різного типу – на пагорбах, у ярах та на непродуктивних землях, що потребують рекультивациі. Теплотворна здатність абсолютно сухої верби не відрізняється від теплотворної здатності інших порід деревини й становить приблизно 17-18 МДж/кг. Одна тонна верби з вологістю 40 % забезпечує 1 Гкал тепла, тоді як така сама кількість сухої сировини при вологості 15% дає 2 Гкал тепла. Перша заготівля здійснюється після 3-4 років з часу посадки, коли паростки досягають 5-6 м заввишки. Це відбувається зимою, а наступної весни рослини починають рости з пеньків. Протягом усього

¹ Ладика В.І. Біоенергетичний потенціал лісостепової і поліської зони України та перспективи його використання / В.І. Ладика // – Суми: Університетська книга, 2009. – 304 с.

² Кравцов Н.С. Использование заболоченных почв в поймах рек УССР для выращивания высокопродуктивных насаждений ивы белой / Н.С. Кравцов // Лесоводство и агролесомелиорация. – 1965. – Вып. 5. – С. 71-79; Лавриненко Д.Д. Создание тополевых насаждений / Д.Д. Лавриненко, Г.И. Редько. – М.: Лесная промышленность, 1966. – 314 с.

³ Лавриненко Д.Д. Создание тополевых насаждений / Д.Д. Лавриненко, Г.И. Редько. – М.: Лесная промышленность, 1966. – 314 с.

періоду (20-30 років) існує можливість 5-7 заготівель без зменшення продуктивності наса-

джень. Економічні показники виробництва наведені у таблиці.

Економічна ефективність виробництва продукції надземної фітомаси верби прутовидної (*Salix viminalis* L.)

Показник	Збір у циклах		
	1-річний	2-річний	3-річний
Загальні витрати, грн/га	2383,8	5113,8	8559,9
Вихід свіжої біомаси, т/га	31,8	63,5	120,6
Собівартість 1 т продукції, грн	74,9	80,53	70,94
Прибуток з 1 га, грн	2707,4	5046,2	10745,6

Джерело: За даними ННЦ «Інститут землеробства НААН».

Ще одним важливим критерієм під час промислового виробництва біопалив є можливість забезпечення переробки сировини протягом цілого року, тому що транспортні витрати з доставки сировини на територію заводу та її зберігання до включення в технологічний процес є суттєвими для всього циклу. Тому використання транспортної інфраструктури відпрацьованих торфовищ може значно скоротити такі витрати. Біомасу як опалювальний матеріал можна використовувати централізовано, тобто весь район або невелике місто опалювати від однієї котельні, що працює на біомасі. Крім цього, можна використовувати спеціальні котли для опалювання окремих приватних будинків. Однак для одержання відновлюваного палива дерево не лише спалюють. Існують методи спеціальної обробки деревинної біомаси, за допомогою яких можна одержати всі продукти нафтохімічного синтезу. Наприклад, при застосуванні технології піролізу (нагрівання дерева до 500-800 °С) виділяються з неї горючі гази, які потім ефективно спалювати для одержання енергії із ще більшим коефіцієнтом корисної дії.

Крім відходів традиційних видів дерев на Поліссі джерелом біоенергетики є мулисті

відклади, очерет, інтродукована слонова трава (міскантус), культивовані водорості, відходи сільськогосподарських культур. Дуже важливо ефективно використовувати всі придатні землі¹.

Отже, на Поліссі є всі підстави для активного розвитку біоенергетичного напрямку, що зменшить залежність від імпортованих енергоносіїв, підвищить енергетичну безпеку завдяки організації енергопостачання на базі місцевих відновлюваних ресурсів, створить значну кількість нових робочих місць (переважно в сільських районах), зробить великий внесок у поліпшення екологічної ситуації. Дуже важливим є еколого-економічне обґрунтування ефективності виробництва і застосування біопалив, інших видів альтернативної енергії в агропромисловому комплексі. Зокрема, такий науковий супровід визначить рентабельну систему забезпечення розвитку матеріально-технічної бази альтернативної енергетики, сприятиме створенню системи якості, стандартизації та сертифікації альтернативних енергоресурсів і технологій їх виробництва, оптимізує підготовку відповідних кваліфікованих спеціалістів.

Розглянуто перспективи розвитку біоенергетики на Поліссі. Визначено основні аспекти еколого-економічного обґрунтування біоенергетики лісових ресурсів.

Рассмотрены перспективы развития биоэнергетики на Полесье. Определены основные аспекты эколого-экономического обоснования биоэнергетики лесных ресурсов.

An article considers bioenergy development prospects in Polissya region. The key aspects of economic and ecological substantiation of forestry resources are defined.

*

¹ Фурдичко О.І. Земля як природний ресурс – найважливіший об'єкт у виробництві сільськогосподарської і лісогосподарської продукції / О.І. Фурдичко, М.Х. Шершун // Вісн. аграр. науки. – 2011. – №8. – С.5-9.

*М.М. КУЛАЄЦЬ, професор, заслужений економіст України, директор
М.Ф. БАБІЄНКО, професор, заслужений працівник
сільського господарства України
О.Д. ВИТВИЦЬКА, доктор економічних наук
Л.М. УСАЧЕНКО, доктор наук з державного управління
Навчально-науковий інститут післядипломної освіти
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

Шляхи підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції та продуктів харчування

У числі пріоритетних завдань є відпрацювання таких механізмів і підходів, які б дали змогу забезпечити населення нашої країни високоякісними, конкурентоспроможними вітчизняними продуктами харчування за доступними цінами, а також значно поліпшити асортимент харчування та продукції на експорт.

Мета статті – розкрити біологічно-господарську характеристику рису як однієї з основних продовольчих культур у світі, довести нагальну необхідність інноваційного забезпечення аграрного сектору економіки для вирішення продовольчої незалежності.

Шляхи підвищення конкурентоспроможності сільгосппродукції й продуктів харчування в Україні та світі досліджували і досліджують вітчизняні і зарубіжні науковці, зокрема, В. Бойко, М. Бабієнко, О. Витвицька, В. Власов, С. Володін, О. Гойчук, М. Кісіль, М. Кулаєць, В. Месель-Веселяк, П. Музика, В. Сайко, О. Шпикуляк, Й. Шумпетер та ін.¹

Незважаючи на це, ряд аспектів цієї актуальної проблеми у нових економічних умовах залишається недостатньо вивченими і потребують більш глибоких досліджень.

Із філософського погляду «якість – це внутрішня визначеність предмета, яка становить специфіку, що відрізняє його від усіх інших». У практичному плані якість розгля-

дають як «ступінь вартості, цінності, придатності чого-небудь для його використання за призначенням, добротність»².

Важливою необхідністю для життєдіяльності людського організму є забезпечення його високоякісними продуктами харчування. І це якраз зумовлює актуальність досліджень з названої проблеми, які здійснюють науковці й освітяни не тільки Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», Національного університету біоресурсів і природокористування України, а й учені світу.

У проведених дослідженнях, в яких започатковано розв'язання цієї надзвичайно важливої проблеми, ще не все враховано у зв'язку з новими умовами господарювання в агропромисловому комплексі, й, зокрема, входження України в ринкову сферу.

Відпрацювання даної проблеми вимагає застосування комплексу заходів, спрямованих, з одного боку, на забезпечення безперервного надходження на споживчий ринок зростаючої кількості різноманітних продуктів харчування високої якості, а з іншого – підвищення купівельної спроможності населення країни.

За останній період через різке погіршення економічної та екологічної ситуації якість сільськогосподарської продукції й продуктів харчування за різними параметрами знижується. Так, вміст білка і клейковини у зерні озимої та ярої пшениці значно зменшився,

¹ Бойко В.І. Економіка виробництва зерна: моногр. / В.І. Бойко. – К.: ННЦ „ІАЕ”, 2008. – С. 189-200; Володін С.А. Реалізація інноваційного потенціалу аграрної науки: проблеми і перспективи / С.А. Володін // Економіка АПК. – 2011. – № 7. – С.139-149; Шпикуляк О.Г. Інституції аграрного ринку: моногр. / О.Г. Шпикуляк. – К.: ННЦ „ІАЕ”, 2009. – 480 с.

² Новий тлумачний словник української мови / [уклад. В. Яременко, О. Сліпушко]. У 4-х томах. – К.: Аконіт, 1999. – 942 с.

що негативно позначається на якості борошна і, відповідно, хлібних продуктів. Безумовно, основними причинами зниження якості є недотримання термінів виконання агротехнологічних процесів, що призводить до погіршення фітосанітарного стану посівів, вкрай недостатнє внесення основних елементів живлення рослин, що мали б вирощуватися за інтенсивними технологіями.

Поряд із зниженням технологічних якостей та харчової цінності спостерігається погіршення екологічної безпечності сільгосппродукції й продуктів харчування. Порушення технології використання пестицидів навіть у невеликих нормах, а також застосування застарілих технологій призводить до того, що в окремих підприємствах різних форм власності у сільгосппродукції та продуктах харчування виявлено вміст пестицидів і важких металів. Рівень забрудненості продуктів харчування, особливо тваринного походження, різко зростає й, передусім, в екологічно забруднених зонах. Останніми роками з боку держави значно підвищено вимоги до якості рослинницької та тваринницької продукції, проте стан справ бажає значно кращого.

Для нашої держави настав надзвичайно відповідальний період. Адже Україна веде підготовку до вступу в Європейський Союз. А тому перед ветеринарною біофармацевтичною промисловістю, науководослідними інститутами НААН стоїть надзвичайно важливе завдання, а саме – виробництво засобів захисту тварин і контроль за їх якістю привести у відповідність із міжнародними вимогами, що сприятиме виробництву високоякісної тваринницької продукції. Варто наголосити, що одним із важливих завдань є забезпечення випуску високоефективних та конкурентоспроможних біопрепаратів проти заразних хвороб тварин, які за якістю, асортиментом і обсягом відповідають потребам ветеринарної медицини й у цілому потребам агропромислового комплексу.

На якість продукції, особливо тваринницької, негативно впливає карантинний бур'ян – амброзія полинолиста. Вона містить

від 0,07 до 0,15% (щодо сухої маси) гірких речовин і за поїдання її коровами молоко та інші продукти набувають неприємного запаху й смаку, втрачається їхня якість. Якщо 10-15 років тому цей злісний бур'ян мав обмежене поширення (опосередковане) в окремих областях Степу, то нині його розповсюдження набрало надзвичайно загрозливих масштабів. На полях, засмічених амброзією, погіршується якість польових робіт, особливо під час оранки та збирання врожаю. Внаслідок надмірного висушування й виснаження ґрунту амброзією врожайність сільгоспкультур значно знижується, зокрема соняшнику – на 25-30%, кукурудзи – на 30-35%, а при великій забрудненості культурні рослини взагалі гинуть.

На якість продуктів харчування тваринного походження великою мірою впливають також комбікорми, які мають відповідати ветеринарно-санітарним вимогам, задовольняти потребу тварин у поживних і біологічно активних речовинах, бути конкурентоспроможними за економічними й екологічними параметрами на споживчому ринку. Використання комбікормів є найбільш прогресивним та ефективним засобом годівлі тварин не тільки в Україні, а й у світовій практиці ведення тваринництва. І не випадково у 90-х роках минулого століття практично у кожному районі України високоефективно працювали міжгосподарські комбікормові заводи¹.

Неабияку роль у якості й безпеці здоров'я населення відіграє стандартизація. А тому необхідно запроваджувати систему управління якістю продукції, яка має ґрунтуватися на міжнародній системі стандартизації.

Продовольча проблема залишається впродовж усієї історії людства вузловою при вирішенні завдань розвитку економіки будь-якої держави. Продуктивна діяльність кожної людини неможлива без високоякісного харчування, яке залежить від кількості та якості спожитих продуктів тваринного походження, одним з яких є м'ясо.

¹ Кішак І.П. Підвищення якості та конкурентоспроможності виробництва комбікормів / І.П. Кішак // Економіка АПК. – 2005. – №1. – С.94-96.

У багатьох країнах світу пріоритет віддають свинині (до 50%) і м'ясу птиці (до 30%), в Україні, безумовно, – м'ясу великої рогатої худоби, питома вага споживання якого становить до 50%, а в ряді областей чи регіонів – ще більше. Проте слід зазначити, що поголів'я худоби зменшилося до критичної межі. Так, якщо у 90-х роках минулого століття поголів'я великої рогатої худоби в усіх категоріях господарств становило 24,5 млн гол., свиней – понад 20 млн, то нині – відповідно 4,47 млн та 7,47 млн гол. За таких обставин на високу якість харчування можна лише сподіватися.

Якість продуктів харчування тваринного походження великою мірою залежить від переробної промисловості. В умовах ринкової економіки вимоги до якості продукції стають дедалі жорсткішими.

Викликає велике занепокоєння, насамперед, те, що за роки незалежності виробництво молока в нашій державі скоротилося майже на 50%. Адже у 90-х роках минулого століття корів у всіх категоріях господарств було майже 10 млн гол., а нині – лише 2,6 млн гол.; внаслідок тривалої економічної кризи, яка не обійшла харчову та переробну промисловість, обсяги виробництва продукції харчової промисловості значно зменшилися. Спад виробництва при зниженні платоспроможності населення призвів до зменшення споживання майже всіх видів харчової продукції.

Підвищення не тільки кількісних, але і якісних показників великою мірою залежить від відновлення вітчизняного виробництва продуктів, зокрема дитячого харчування, доступніших населенню за рівнем цін, ніж імпортні продукти.

Адже у 90-х роках минулого століття Україна мала майже 20 підприємств із виготовлення високоякісних і цінних продуктів дитячого харчування тваринного походження, а нині їх майже не залишилося. Для цього необхідно створити мережу вітчизняних підприємств, які б використовували сировину з екологічно чистих регіонів нашої країни.

Маркетингові дослідження показують, що на сучасному етапі існують особливо

сприятливі умови для запровадження у виробництво натуральних харчових добавок. Адже у значній частині населення сформувалося психологічне несприйняття, заперечення всього штучного, побоювання «хімії» та, навпаки, віра в натуральні продукти й препарати. І це підтверджується даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), яка стверджує, що алергічними захворюваннями, пов'язаними з надмірним вживанням синтетичних ліків, страждає до 16 % населення земної кулі й, насамперед, діти. Налагодження власного виробництва продуктів дитячого харчування з біологічно активними добавками сприятиме поліпшенню харчування дітей, зміцненню їхнього здоров'я.

Від якості риби значно залежить здоров'я людей. Споживання риби і рибних продуктів нині становить лише 70-75% фізіологічних норм.

На безпеку харчування значно впливає споживання рису. Це – одна з найбільш цінних рослин, відомих людству протягом більше ніж 15 тис. років. Площі посіву рису за останні 100 років зросли втричі й нині становлять понад 150 млн га, при валовому зборі майже 600 млн т. Понад третина жителів земної кулі вживає цей злак тричі на день. Зокрема, в азіатських країнах у середньому на душу населення споживання рису становить 150 кг, а в Європі та зокрема в Україні – менше, ніж 5 кг на рік.

За біологічною цінністю білок рису посідає перше місце серед крупів. Вміст білка в зерні рису, за даними наукових установ, коливається від 5 до 14% і може досягати 18%. Білок рису, порівняно з білками інших зернових культур, за поживною цінністю найбільш близький до тваринних білків завдяки вмісту незамінних амінокислот. Дуже корисним є коричневий рис, адже він не втрачає свої якості як білий рис при шліфуванні й містить тіамін, а також інші вітаміни групи В, які підтримують нервову систему та енергетичний баланс, не містить жирів. У 100 г вареного рису лише 109 ккал.

Вирощування рису в Україні зумовлено необхідністю задовольнити потреби населення в цьому надзвичайно цінному дієтич-

ному продукті, а також ввести у сільськогосподарське виробництво малопродуктивні засолені землі Причорноморської низини в Херсонській і Одеській областях, а також у Криму. У 1964-1980 роках було створено потужний потенціал рисосіяння, побудовані рисові інженерні системи на площі майже 63 тис. га, у тому числі в Криму – 30,8 тис, Херсонській – 18 тис. та Одеській областях 13,8 тис. га. Вартість будівництва систем окуповувалася за 4-5 років.

Нині рисові системи України займають близько 30 тис. га, а це на 33 тис. га менше 90-х років минулого століття, й уперше за всі роки рисосіяння вирощено на кожному гектарі 62 ц рису.

Світовий ринок рису являє собою дещо відокремлений сегмент ринку зернових у силу специфіки його виробництва і споживання.

Для задоволення потреби людства в продовольстві, виробництво рису до 2025 року має збільшитися на 70%¹.

Основними центрами світового рисівництва є країни Східної Азії (Китай, Японія, Корея) – 45,4%, Південна Азія (Індія, Пакистан, Бангладеш, Непал) – 23,5%, Південно-Східна Азія (В'єтнам, Лаос, Таїланд, Індонезія, Філіппіни, Бірма) – 22,2% світового валового збору рису.

Значний обсяг рису (30-31,7 млн т) вирощує Таїланд. В Японії виробництво рису

останніми роками становить 11,3-11,9 млн т, на Філіппінах – 15,3-19,8, у США – 9,3-10,4, Пакистані – 8,3-10,4, Бразилії – 11,5-12 млн т.

Обсяг світової торгівлі рисом, за результатами оцінки Міністерства сільського господарства США, знаходиться на рівні 24 млн т.

Із року в рік зростає споживання рису. Так, у країнах Європи воно становить 2-6 кг із розрахунку на особу в рік, Латинській Америці – 50-80, Африці – 40-70, Азії – 80-150 кг. Світове споживання рису щорічно сягає понад 400 млн т, перехідні запаси його дорівнюють 118 млн т, або 20% від валового збору. Попит на рис щорічно зростає, й за прогнозом ФАО до 2020 року становитиме 781 млн т, перевищуючи на 2-3% попит на пшеницю. Як зазначають І.Д. Філіп'єв та О.М. Єфімов, очікуване можливе виробництво рису – 750 млн т до 2020 року – не задовольнить повністю прогнозований попит².

Зважаючи на визначальну роль у харчуванні більше ніж третини населення земної кулі, можемо віднести рис до одного з основних продуктів харчування.

Подальше дослідження слід спрямувати на визначення основних експортерів та імпортерів рису, перспектив і можливостей країни до розширення посівних площ під цю культуру³.

Висвітлено стан і перспективи формування конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції й продуктів харчування в Україні та світі, поглиблено теоретико-методологічні й практичні засади інноваційного сприяння їх конкурентоспроможності. Доведено нагальну необхідність інноваційного забезпечення аграрного сектору економіки для вирішення продовольчої незалежності.

Освещены состояние и перспективы формирования конкурентоспособности сельскохозяйственной продукции и продуктов питания в Украине и мире, углублены теоретико-методологические и практические основы инновационного способствования их конкурентоспособности. Доведена необходимость инновационного обеспечения аграрного сектора экономики для решения продовольственной безопасности.

The current state and future prospects of formation of competitive agricultural products and foodstuff in Ukraine and worldwide are highlighted, theoretical, methodological and practical patterns of innovative supply of agrarian sector of economy for food security.

*

¹ Mohanty S. Rise crisis: the aftermath / S.Mohanty// Rice Today/ – 2008. – Vol. 7, #4. – p.40-41.

² Філіп'єв І.Д. Якість зерна рису залежно від органано-мінерального живлення / І.Д. Філіп'єв, О.М. Єфімов // 36. наук. праць «Зрошуване землеробство». – 2009. – № 52. – С. 263-267.

³ Дудченко В.В. Світовий ринок рису та його частка у валовому виробництві зерна / В.В. Дудченко // Економіка АПК. – 2012. – №1. – С. 137-138.

Альтернативна енергетика України: перспективи розвитку

На сучасному етапі розвитку держави альтернативні види палива розглядаються як головний каталізатор нових глобальних тенденцій на ринку сільськогосподарської продукції, що об'єктивно зумовлено скороченням запасів корисних копалин, високою залежністю країни від імпорту нафти, зміною структури агропромислового виробництва, диспаритетом цін на енергетичну, промислову й сільськогосподарську продукцію.

Добробут суспільства, рівень розвитку промисловості та економіки залежать від безпечної, надійної, сталої та доступної енергії. Водночас, майже 80% загального обсягу викидів парникових газів припадає на викиди, пов'язані з енергетикою. Таким чином, розв'язання енергетичної проблеми є одним із найважливіших завдань, яке стоїть перед Україною. Знадобляться десятиліття, щоб спрямувати наші енергетичні системи у безпечніший та стабільніший напрям. Отже, необхідно терміново приймати відповідні рішення, оскільки невдача у створенні ефективно функціонуючого українського енергетичного ринку тільки збільшуватиме витрати споживачів і загрожуватиме конкурентоспроможності країни.

Біоенергетика є однією з найперспективніших складових відновлюваної енергетики України. Вона заснована на використанні енергії біомаси – вуглецевмістких органічних речовин рослинного і тваринного походження (деревина, солома, рослинні залишки сільськогосподарського виробництва, гній тощо). Також до біомаси відносять органічну частину твердих побутових відходів й іноді торф. Для виробництва енергії переважно застосовують тверду біомасу, а також одержані з неї рідкі та газоподібні палива – біогаз, біодизель, біоетанол. Біомаса є відновлюваним, екологічно чистим паливом, використання якого не призводить до

посилення глобального парникового ефекту¹.

Нині біомаса – четверте за значенням паливо у світі, яке дає майже 2 млрд т у.п. енергії на рік, що становить близько 14% загального споживання первинних енергоносіїв у світі (у країнах, що розвиваються, понад 30%, іноді до 50–80%). В Європі частка біомаси у загальному споживанні первинних енергоносіїв у середньому перевищує 3%. Деякі країни значно перевищують цей показник: Фінляндія – 23% (світовий лідер), Швеція – 18, Австрія – 12, Данія – 8, Німеччина – 6%.

В Україні питання енергетичної безпеки та розвитку альтернативних джерел енергії були в центрі уваги багатьох науковців і дослідників-практиків, серед них своїми здобутками відзначилися: Ф.Ф. Адамень, Г.Г. Гелетуха, Г.М. Калетнік, С.О. Кудря, О.О. Митченко, Д.І. Нікітчин, А.А. Побережна та ін.

Метою статті є дослідження стратегічних питань енергетичної політики й ролі біоенергетики в забезпеченні енергетичної незалежності України.

Освоєння нетрадиційних і відновлюваних джерел енергії (НВДЕ) слід розглядати як важливий фактор підвищення рівня енергетичної безпеки та зниження антропогенного впливу енергетики на довкілля. Масштабне використання потенціалу НВДЕ в Україні має не тільки внутрішнє, а й велике міжнародне значення як вагомий чинник протидії глобальним змінам клімату планети, поліпшення загального стану енергетичної безпеки Європи.

Технічно досяжний річний енергетичний потенціал НВДЕ України в перерахунку на умовне паливо наближається до 79 млн т

¹ Скорук О.П. Перспективи розвитку енергетичної політики / О.П. Скорук // Економіка АПК. – 2012. – № 3. – С. 29-36.

у.п. Економічно досяжний потенціал цих джерел за базовим сценарієм становить 57,7 млн т у.п., у тому числі відновлювальних природних джерел енергії – 35,5 млн т у.п., позабалансових (нетрадиційних) – 22,2 млн т у.п. Однак цей потенціал використовують недостатньо (табл. 1).

Як видно із наведених даних, перспективними напрямками розвитку НВДЕ в Україні є: біоенергетика, видобуток та утилізація

шахтного метану, використання вторинних енергетичних ресурсів (ВЕР), позабалансових покладів вуглеводнів, вітрової і сонячної енергії, теплової енергії доквілля, освоєння економічно доцільного гідропотенціалу малих річок України. На базі відновлювальних джерел швидко розвиваються технології одержання як теплової, так і електричної енергії.

1. Показники використання НВДЕ за основними напрямками освоєння, млн т у.п./рік*

Напрями освоєння	Рівень розвитку НВДЕ по роках			
	2005	2010	2020	2030
Позабалансові джерела енергії – всього	13,85	15,96	18,5	22,2
у т.ч. шахтний метан	0,05	0,96	2,8	5,8
Відновлювані джерела енергії – всього, у т.ч.	1,661	3,842	12,054	35,53
Біоенергетика	1,3	2,7	6,3	9,2
Сонячна енергетика	0,003	0,032	0,284	1,1
Мала гідроенергетика	0,12	0,52	0,85	1,13
Геотермальна енергетика	0,02	0,08	0,19	0,7
Вітроенергетика	0,018	0,21	0,53	0,7
Енергія доквілля	0,2	0,3	3,9	22,7
Всього	15,51	19,83	30,55	57,73

* Розраховано автором на основі статистичних даних.

На сьогодні найбільш потужно може розвиватися біоенергетика¹. Адже агропромислове виробництво України володіє значним потенціалом біомаси, доступної для виробництва енергії. За експертними оцінками щорічний теоретичний потенціал біомаси становить близько 45 млн т у. п., технічно досяжний – 32, а економічно доцільний – 24 млн т у. п. (табл. 2).

Основними складовими потенціалу є сільськогосподарські відходи та енергетичні культури. Серед сільськогосподарських відходів найбільший економічний потенціал мають відходи виробництва соняшнику (стебла, кошики, лушпиння) і кукурудзи на зерно (стебла, листя, стрижні початків). Солома зернових культур і солома ріпаку посідають третє та четверте місця відповідно.

2. Щорічний потенціал енергетичної біомаси в АПК України*

Вид біомаси	Енергетичний потенціал, млн т у. п.		
	Теоретичний	Технічний	Економічний
Солома зернових культур	10,39	5,21	1,34
Солома ріпаку	1,65	1,15	1,15
Відходи кукурудзи і соняшнику (стебла, листя, стрижні початків, кошики, лушпиння)	9,97	6,85	5,65
Сировина для дизельного біопалива (ріпак, соняшник, соя та ін.)	0,78	0,50	0,25
Сировина для біоетанолу (зерно, меляса і т.д.)	2,33	2,33	0,86
Сировина для біогазу (гній та гноївка з тваринницьких ферм, силос з кукурудзи, харчові відходи тощо)	5,63	4,02	2,13
Енергетичні культури (тополя, вільха, верба й ін.)	14,58	12,39	12,39
Всього	45,33	32,45	23,77

* Розраховано автором.

¹ Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2010 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF>.

Економічний потенціал енергетичних культур співмірний з сільськогосподарськими відходами. Він включає не тільки біомасу культур, але у випадку ріпаку і кукурудзи перерахований також на обсяг біодизеля

(плюс солома) та біогазу. Водночас слід враховувати особливості тих чи інших сільськогосподарських культур при їх енергетичному використанні (табл. 3).

3. Характеристика відходів сільськогосподарських культур при їх енергетичному використанні*

Сільськогосподарська культура	Коефіцієнт відходів	Коефіцієнт технічної доступності	Коефіцієнт енергетичного використання	Сумарний коефіцієнт
Пшениця	1,0	0,5	0,26	0,13
Ячмінь	0,8	0,5	0,26	1,10
Ріпак	2,0	0,7	1,0	1,40
Кукурудза на зерно	1,5	0,7	0,7	0,74
Соняшник	2,0	0,67	1,0	1,34

* Розраховано автором.

З урахуванням сучасного рівня загальногосподарського споживання первинних енергоносіїв в Україні економічний потенціал біомаси може задовольнити близько 13% від потреб України в енергії¹.

Нині вже зроблено перші кроки по використанню даного потенціалу та впровадженню в життя проектів з виробництва біопалива. Так, останніми роками Україна стабільно є лідером у Європі з виробництва рослинної олії та спирту.

Виробничі потужності понад 20 підприємств жирно-олійного комплексу по переробці становлять майже 7 млн т сировини в рік. Балансова потужність 76 заводів

об'єднання «Укрспирт» перевищує 60 млн декалітрів у рік. При повному насиченні внутрішнього ринку спирту в Україні, яке становило у 2008 році 21,6 млн дал і 5,3 млн дал спирту на експорт, невикористані потужності всіх спиртових заводів України досягають позначки 50% і тому можуть бути переорієнтовані на виробництво біоетанолу. На даний час чотири спиртові заводи оснащені устаткуванням для виробництва біоетанолу. Загальна річна потужність цих підприємств – 36 тис. т (табл. 4).

У подальшому можливе збільшення діючих потужностей підприємств – виробників біоетанолу до 60 тис. т на рік².

4. Діючі потужності з виробництва біоетанолу в Україні*

Підприємство	Річна потужність, т
ДП «Барський спиртовий комбінат» (Вінницька область)	7000
ДП «Гайсинський спиртовий комбінат» (Вінницька область)	7000
ДП «Лохвицький спиртовий комбінат» (Полтавська область)	14000
ДП «Лужанський експериментальний завод» (Чернівецька область)	8000
Разом	36000

* Вказані заводи на даний час виробляють спирт–сирець через відсутність заявок на біоетанол від вітчизняних нафтопереробних підприємств.

Не менш важливими є й інші здобутки України у розвитку біоенергетики. У квітні 2008 року в Чернівцях розпочала роботу перша в Україні та країнах Східної Європи спеціалізована біопаливна автозаправна станція. АЗС працює під брендом компанії

"Енергетичні стратегії та біотехнології", яка є інвестором та оператором проекту розвитку в Україні мережі біопаливних станцій.

Автозаправна станція пропонує два види моторного палива, виготовленого з біологічної сировини: аналог високооктанового

¹ Демчак І.М. Розвиток біоенергетики в Україні / І.М. Демчак // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Вип. 141. – К. : НУБіПУ, 2009. – 404 с.

² Гринюк І. Біоенергетика: минуле, сьогодні і майбутнє / І. Гринюк // Агросектор. – 2009. – № 1. – С. 12.

бензину – паливо "БЮ-100" та дизельного палива – біодизель¹.

Значні досягнення має біогазове виробництво. Для виробництва біогазу кожні 24 години в Україні у сирому вигляді доступно 74,55 тис. т гною свиней і великої рогатої худоби та 10,29 тис. т курячого посліду. Додатково Україна може мати 17148,2 тис. т силосної кукурудзи для виробництва біогазу.

На приватних підприємствах вже працюють перші біогазові установки. У селищі Терезине Білоцерківського району Київської області добувають електроенергію фактично з перероблених відходів корівників. Сільськогосподарське підприємство утримує дійних корів, тому в наявності багато сировини для біогазової установки, тобто гною. При використанні рідкого гною і на виході технологічного процесу переробки одержують електричний струм.

Від отриманої з біогазу електроенергії частково живиться підприємство, яке споживає близько 70-80 кВт·год. Установка розрахована на 250 кВт·год, а решта електроенергії надходить у мережу.

Біогазова установка у цілому завершує цикл сільського господарства, і це має ефект для українських підприємств. При вирощуванні корів отримують молоко і відходи – безпосередньо гній. За сучасною технологією наприкінці роботи біогазової установки одержаний рідкий гній повертається на поле, де вирощується пшениця, кормові культури, які згодуються тваринам, від яких одержують молоко, відходи знову надходять у біогазову установку. Тобто це замкнутий цикл переробки.

Сільськогосподарське підприємство у селищі Терезине має намір збудувати і другий модуль біогазової установки. За розрахунками, вона буде рентабельною, якщо вироблятиме 500 кВт².

З 2009 р. у ТОВ „Українська молочна компанія” (с. Великий Крупіль Згурівського

району Київської області) функціонує біогазова установка із комбінованим виробництвом електроенергії і тепла потужністю 625 кВт з можливістю розширення до 950 кВт, яка переробляє відходи тваринницького комплексу з поголів'ям 4 тис. корів.

У 2009 році біогазові технології були запроваджені компанією Еліта Білоцерківського району Київської області, а в 2010 році – Вознесенським коньячним заводом Миколаївської області. Установки з виробництва біогазу із сміттєзвалищ у 2008 році вперше почали працювати в Ялті та Алушті, в 2009 році – у Львові, в Маріуполі – у 2010-му, а в Луганську – у 2011 році. Технологію виробництва біогазу із каналізаційних стоків володіє лише Бортницька станція аерації.

Побудовані та на стадії завершення 7 об'єктів із виробництва біогазу з відходів тваринництва у Дніпропетровській, Київській, Одеській, Харківській, Херсонській областях та в Автономній Республіці Крим³.

Встановлено, що Україна має значний потенціал біологічних ресурсів для виробництва біогазу, використання якого дасть змогу задовольнити 4-7% річних енергетичних потреб⁴. За даними Агентства з відновлюваної енергетики, у 2011 році обсяг використання біогазу в Україні становив 0,02 ТВт·год/рік, причому в перспективі прогнозується суттєве зростання даного показника: в 2030-му – до 10,2 ТВт·год/рік, у 2050 році – до 17,4 ТВт·год/рік⁵.

Найближчими роками інтенсивно розвиватимуться технології використання біогазу зі сміттєзвалищ та очисних станцій, а також можна очікувати на збільшення виробництва біогазу з відходів тваринництва (табл. 5).

³ Ігнат'єва Т.Г. Виробництво біогазу як інноваційний напрям енергозбереження в аграрних підприємствах України: стан, проблеми та перспективи розвитку [Електронний ресурс] / Т.Г. Ігнат'єва. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/inek/2010_5/19.pdf.

⁴ Кузнецова А. Біогаз та „зелені тарифи” в Україні – чи вигідне інвестування? [Електронний ресурс] / А. Кузнецова, К. Куценко. – К. : Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2010. – 40 с. – (Серія консультативних робіт AgPP No. 26). – Режим доступу до ресурсу: http://www.ier.com.ua/ua/publications/consultancy_work/?pid=1501.

⁵ Огляд відновлюваних джерел енергії в сільському та лісовому господарстві України / Г. Г. Гелетуха, Т. А. Железна, Г. М. Голубовська-Онїсімова, А. С. Коненченков. – К. : Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2006. – 58 с.

¹ Бум на світовому ринку біопалива – як цим може скористатися Україна. – 2007 // <http://ier.kiev.ua>.

² Мармітко В.Г. Практичні аспекти реалізації стратегії розвитку альтернативних видів палива / В.Г. Мармітко: матеріали наук.-практ. конф. "Біопаливо та відновлювальні джерела енергії, проблеми і перспективи розвитку". – Вінниця, 2009.

5. Потенціал виробництва біогазу в Україні, який реально освоїти до 2020 р.

Тип обладнання	Приблизна ємність ринку України, од.	Встановлена потужність, МВт _т +МВт _е	Період експлуатації, год/рік	Заміщення ПЕР, млн т у.п./рік	Заміщення природного газу, млрд м ³ /рік	Зниження викидів СО ₂ екв. млн т/рік	Інвестиційні витрати, млн грн
Великі біогазові установки	2900	711+325	8360	1,33	1,15	22,36	1465
Міні-електростанції на газі звалищ	90	20+80	8360	0,24	0,21	3,26	404
Всього	2990	731+405		1,57	1,36	25,62	1869

* Джерело: Ключ В.П. Перспективи розвитку відновлюваної енергетики в Україні [Електронний ресурс] / В.П. Ключ. – Режим доступу: <http://www.cntei.com/arxiv/2011/krstil/Kljusz.ppt>.

Проте найбільш довгоочікуваним впровадженням для України на шляху розвитку біотехнологій є удосконалення нормативно-правової бази. Важливим кроком на шляху розвитку біоенергетики в Україні стало прийняття 24 травня 2012 року Верховною Радою України законопроект про розвиток виробництва та споживання біологічних палив, що визначає правові засади регулювання обігу (виробництва і споживання) біологічних палив, які базуються на основі використання джерел відновлюваної сировини та біохімічних методів її переробки.

Крім того, Міністерство енергетики та вугільної промисловості України підготувало законопроект про поетапне додавання

біоетанолу до бензину, що виробляється та реалізується на території України. Законопроект передбачається, що додавання 5% біоетанолу до бензину буде рекомендовано з 2013 року, а обов'язкове додавання біоетанолу передбачається у 2014-2015 роках. Також пропонується, що з 2016 року обов'язковий вміст біоетанолу в моторних бензинах становитиме не менше 7%.

Отже, нормативно-правова база є фундаментом для розбудови власного паливно-енергетичного сектору біопалива, основу якого вже закладено, але з урахуванням того, що альтернативна енергетика – альтернатива майбутнього.

Висвітлено перспективи розвитку альтернативної енергетики в Україні, освоєння нетрадиційних і відновлювальних джерел енергії, раціонального використання потенціалу енергетичної біомаси сільськогосподарських відходів.

Освещены перспективы развития альтернативной энергетики в Украине, освоения нетрадиционных и возобновляемых источников энергии, рационального использования потенциала энергетической биомассы сельскохозяйственных отходов.

An article highlights the development prospects for alternative energy in Ukraine, launching into use of unconventional, renewable sources of energy, rational use of energy potential of biomass of agrarian waste products.

* * *

*С.М. ОНИСЬКО, кандидат економічних наук, професор
О.В. РУБАЙ, кандидат економічних наук, доцент
Львівський національний аграрний університет*

Формування оборотних засобів і джерел їх фінансування сільськогосподарськими підприємствами

Успішна діяльність підприємства на ринку, його фінансовий стан багато в чому залежать від раціонального формування обсягу, складу та ефективності управління оборотними активами. Ефективне управління оборотним капіталом забезпечує досягнення позитивних результатів у фінансово-господарській діяльності підприємства.

Сільськогосподарські підприємства нині відчувають гостру нестачу необхідного обсягу оборотних засобів, що істотно впливає на якісні показники господарської діяльності. Низька забезпеченість підприємств оборотними активами супроводжується низьким рівнем їх використання. Оборотні засоби як одна із найважливіших складових відтворювального процесу не тільки впливають на фінансові результати підприємств, але й забезпечують їхню платоспроможність. Отже, формування оборотних засобів і джерел їх фінансування, ефективне використання – одна з головних умов успішної діяльності суб'єкта господарювання.

Питанню формування та ефективного використання оборотних засобів присвячені праці вчених-дослідників І.А. Бланка, В.Г. Андрійчука, М.Я. Дем'яненка, Г.М. Підлісецького, П.Т. Саблука, В.П. Ситника, Г.Г. Кірейцева, А.М. Поддєрьогіна та інших. Разом із тим низка теоретичних і практичних проблем щодо формування й використання оборотних засобів ще не повною мірою вивчені, досліджені та узагальнені з урахуванням сучасного стану функціонування сільськогосподарських підприємств.

Мета статті – дослідити сучасні тенденції формування оборотних засобів і джерел їх

утворення в сільськогосподарських підприємствах із метою визначення заходів, які б сприяли оптимальному забезпеченню економічних вигід сільськогосподарським підприємствам у ринкових умовах господарювання.

Оборотні активи являють собою частину майна підприємства, яка втілена в матеріально-виробничих запасах, незакінчених розрахунках, залишках грошових надходжень і фінансових вкладеннях, для яких характерні відмінні ознаки: вони мають бути заздалегідь вкладені, тобто авансовані до одержання виручки від реалізації; оборотні активи як ліквідні ресурси не витрачаються і не споживаються, але постійно повинні поновлюватися в господарському обігу; абсолютна потреба в оборотних активах залежить, передусім, від обсягу господарської діяльності, умов постачання та збуту¹. Недостатність їх або неефективне використання призводить до необґрунтованих залишків (нестачі) виробничих запасів і готової продукції, надмірних обсягів дебіторської заборгованості, неефективного використання вільних коштів та поточних фінансових інвестицій, негативно впливає на фінансовий стан підприємства. Саме ці обставини вимагають від науковців і практиків більше уваги приділяти раціональному формуванню оборотних засобів сільськогосподарськими підприємствами та джерел їх фінансування.

Раціональне формування оборотних активів полягає в забезпеченні оптимальних

¹ Фінансовий менеджмент: підруч. / [А.М. Поддєрьогін, М.Д. Білик, Л.Д. Бурак та ін.]; за заг. ред. А.М. Поддєрьогіна. – К.: КНЕУ, 2005. – 180 с.

обсягів усіх складових, які сприятимуть зростанню економічних вигід і ринкової вартості підприємства. Швидкі зміни кон'юнктури зовнішнього середовища зумовлюють прийняття рішень щодо обсягів складових оборотних активів, які забезпечать безперебійність виробничого процесу й достатній рівень платоспроможності. Так, грошових надходжень у підприємства повинно бути стільки, скільки потрібно для покриття поточних зобов'язань. Їхній надлишок доцільно залучати в оборот, вкладати в інші ліквідні активи, а не «заморожувати». Обсяги запасів повинні забезпечувати безперервний процес виробництва, але не створювати надмірні залишки. Обсяги дебіторської заборгованості, з одного боку, повинні забезпечувати зростання обсягів реалізації продукції, прискорення реалізації залишків запасів, а з іншого – не повинні відволікати з господарського обігу оборотні активи, що призводить до втрати частини доходів підприємства¹.

Формування оборотних засобів значною мірою залежить від специфіки сільського господарства, яка полягає в участі у кругообігу значної кількості предметів праці біологічного походження, сезонності їх використання й ін. В сільськогосподарських підприємствах за рахунок оборотних засобів утворюються постійні запаси кормів, насіння та посадкового матеріалу, пально-мастильних матеріалів, добрив, агрохімікатів, запасних частин тощо. Крім того, здійснюються щорічні витрати на незавершене виробництво, молодняк худоби й дорослих тварин на відгодівлі.

Такі активи, як дебіторська заборгованість, незавершене виробництво, витрати майбутніх періодів, є досить специфічними оборотними активами, які певною мірою відображують недосконалість, незавершеність та неперервність виробничого процесу². Тому оптимізація їх обсягу й складу залежатиме від обґрунтування величини дебі-

торської заборгованості, потреби у запасах і грошових надходженнях.

Оборотні засоби перебувають у постійному русі, послідовно проходячи всі стадії кругообігу. Їхній розмір має забезпечити безперервний процес виробництва. Проте відсутність прибутку або його мінімальні розміри в більшості сільськогосподарських підприємств у сучасних умовах господарювання зумовлює нестачу власних оборотних засобів для потреб розширеного відтворення, змінює їхню структуру, знижує ефективність виробництва.

У ситуації, в якій опинилися підприємства аграрного сектору економіки, оптимальне їх забезпечення оборотними засобами є головним завданням фінансової служби.

Одна з характерних рис функціонування оборотних засобів у сільському господарстві полягає в тому, що ефективність їх використання значною мірою пов'язана з інтенсивністю їх вкладення на одиницю земельної площі, що слід враховувати при аналізі забезпеченості сільськогосподарських підприємств оборотними засобами.

Структура й обсяги сформованих оборотних засобів сільськогосподарських підприємств Жовківського району Львівської області за досліджуваний період показує випереджувальне їхнє накопичення у сфері обігу порівняно із сферою виробництва (табл. 1).

Якщо зменшення приросту виробничих оборотних засобів із розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь у 2010 році порівняно з 2008 роком становило 15,7 %, то приріст оборотних засобів сфери обігу становив 52,8%. Починаючи з 2009 року, частка оборотних засобів сфери обігу перевищує 50%.

Таке збільшення оборотних засобів у сфері обігу має негативний характер, оскільки це може призвести до погіршення фінансового стану підприємств, ускладнення взаєморозрахунків між підприємствами та уповільнення тривалості їх обороту. В середньому за досліджуваний період тривалість обороту виробничих запасів дещо прискорилася (на 9 днів), а засобів, авансованих у сферу обігу, уповільнилася на 84 дні. Це підтверджує порушення фінансової дисцип-

¹ Бондаренко О.С. Методологічні основи управління оборотними активами підприємств / О.С. Бондаренко // Інвестиції: практика та досвід. – 2008. – №4. – 40 с.

² Шелудько В.М. Фінансовий менеджмент: підруч. / В.М. Шелудько. – К.: Знання, 2006. – 72 с.

ліни, договірних умов, пов'язаних з оплатою за реалізовану продукцію, виконані роботи і надані послуги, призводить до необґрунто-

ваного залучення кредиторської заборгованості як альтернативного джерела формування оборотних засобів.

1. Забезпеченість сільськогосподарських підприємств Жовківського району Львівської області оборотними засобами *

Склад оборотних засобів	Рік			Відхилення (+,-)
	2008	2009	2010	
Оборотні засоби – всього, тис. грн	61573	62488	65328	3755
У сфері виробництва				
На 1 га с.-г. угідь, грн	3,83	3,12	3,23	-0,6
Питома вага, %	50,1	48,4	41,1	-9
Тривалість обороту в днях	219	218	210	-9
У сфері обігу				
На 1 га с.-г. угідь, грн	3,03	3,33	4,63	1,6
Питома вага, %	49,9	51,6	58,9	9
Тривалість обороту в днях	218	233	302	84

* Джерело: Зведена річна фінансова звітність сільськогосподарських підприємств Жовківського району Львівської області

Фінансове забезпечення відтворення оборотних засобів є пріоритетним напрямом ефективності їх використання. У процесі діяльності через нерівномірність кругообігу засобів, що пов'язане із сезонністю виробництва, виникає нестача власних фінансових ресурсів для поповнення оборотного капіта-

лу, тому сільськогосподарські підприємства для формування оборотних засобів залучають фінансові ресурси у вигляді короткострокових кредитів банку, кредиторської заборгованості та інших запозичень. У таблиці 2 наведено джерела формування оборотних засобів в аналізованих підприємствах.

2. Джерела формування оборотних засобів сільськогосподарських підприємств Жовківського району Львівської області *

Джерела формування оборотних засобів	Рік			Відхилення (+,-)
	2008	2009	2010	
Власні та прирівняні до них джерела, тис. грн	27 682	25 837	36 164	8 482
у т.ч.: власні	-19 056	-19 753	-7 039	12 017
Прирівняні	46 778	45 590	43 203	-3 575
з них:				
нерозподілений прибуток	27 981	25 823	31 160	3 179
резервний капітал	9 268	7 860	77	-9 179
стійкі пасиви	580	394	268	-312
кредиторська заборгованість	8 949	11 513	11 698	2 749
Позиковий капітал, тис. грн	18 237	14 868	12 039	-6 198

* Джерело: Зведена річна фінансова звітність сільськогосподарських підприємств Жовківського району Львівської області

Як показують дані табл. 2, сільськогосподарські підприємства Жовківського району Львівської області відчувають нестачу у власних оборотних коштах, тому для фінансування оборотних засобів використовують прирівняні до власних джерела та позичені кошти.

Власний капітал у формуванні оборотних активів може брати участь лише в частині резервного капіталу й нерозподіленого прибутку. Проте за сучасних умов господарювання, як відзначає у своїх дослідженнях В.П. Бечко, відсутня єдина методика обчислення показника наявності власних оборот-

них засобів. Завищення або заниження його розміру призводить до помилок при визначенні потреби підприємства в кредитах банку, що негативно впливає на ефективність використання оборотних засобів. Застосування методики визначення наявності власних оборотних засобів передбачає необґрунтоване віднесення до власних оборотних засобів сум нерозподіленого прибутку та резервного капіталу, оскільки вони не завжди є джерелом власних і прирівняних до них оборотних засобів, адже обслуговують як операційну, так й інвестиційну сферу діяль-

ності підприємства¹. Ми погоджуємося з такою думкою. Тому при визначенні показника наявності власних і прирівняних до них оборотних засобів власний капітал слід зменшувати на суму нерозподіленого прибутку та резервного капіталу.

Кредиторська заборгованість дає змогу підприємствам певний час використовувати засоби інших суб'єктів і бути джерелом фінансування оборотних засобів. Як зазначає Н.М. Сіренко, кредиторська заборгованість – достатньо поширений спосіб фінансування оборотних засобів². Поряд із кредиторською заборгованістю сільськогосподарські підприємства Жовківщини досить широко як джерела формування оборотних засобів використовують стійкі пасиви. Проте ми підтримуємо наступне: фінансування за рахунок боргів у разі перевищення ними критичних показників посилює ризик та підвищує потенційну загрозу неплатоспроможності³.

Розглянуто економічну сутність оборотних засобів, специфіку їх функціонування в сільськогосподарських підприємствах, наведено показники забезпеченості сільськогосподарських підприємств оборотними засобами та джерел їх формування, визначено основні шляхи оптимізації формування оборотних засобів і джерел їх фінансування.

Рассмотрены экономическая сущность оборотных средств, особенности их функционирования в сельскохозяйственных предприятиях, приведены показатели обеспеченности сельскохозяйственных предприятий оборотными средствами и источники их формирования, определены главные пути оптимизации формирования оборотных средств и источников их формирования.

The economic essence of working capital, the specifics of their operation in agricultural enterprises, the analysis of security of farm working capital and sources of their formation, the main ways to optimize the formation of working capital and sources of funding are considered.

*

**М.І. КІСІЛЬ, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник, завідувач відділу
Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”**

Стратегічні напрями інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства

Успішний розвиток сільського господарства потребує масштабного й ефективного інвестиційного забезпечення. Проте власні, залучені та позикові інвестиційні джерела сільськогосподарських товаровиробників поки що недостатні для задоволення їхніх інвестиційних потреб, хоча в динаміці вони зростають. Зовнішні, зокрема й іноземні, інвестиції в га-

лузь надходять в обмежених обсягах, а частка сукупного капіталу нерезидентів поки що незначна. Тому в стратегічній перспективі необхідно здійснити додаткові заходи щодо інвестиційного забезпечення сталого розвитку сільського господарства.

Враховуючи, що здійснення інвестицій є справою самих підприємств, функція дер-

¹ Бечко В.П. Формування та ефективність використання оборотних засобів у сільськогосподарських підприємствах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.00.04 / В.П. Бечко. – К., 2007. – С. 8.

² Сіренко Н.М. Вдосконалення управління дебіторською та кредиторською заборгованістю підприємства / Н.М. Сіренко, О.В. Смирнова // Агросвіт. – 2011. – № 22. – 46 с.

³ Марусяк Н.Л. Дебіторська та кредиторська заборгованість як основні фінансові регулятори кругообігу оборотного капіталу підприємства / Н.Л. Марусяк // Вісн. ХНУ. Економічні науки. – Хмельницький, 2010. – Т.2. – 140 с.

ності підприємства¹. Ми погоджуємося з такою думкою. Тому при визначенні показника наявності власних і прирівняних до них оборотних засобів власний капітал слід зменшувати на суму нерозподіленого прибутку та резервного капіталу.

Кредиторська заборгованість дає змогу підприємствам певний час використовувати засоби інших суб'єктів і бути джерелом фінансування оборотних засобів. Як зазначає Н.М. Сіренко, кредиторська заборгованість – достатньо поширений спосіб фінансування оборотних засобів². Поряд із кредиторською заборгованістю сільськогосподарські підприємства Жовківщини досить широко як джерела формування оборотних засобів використовують стійкі пасиви. Проте ми підтримуємо наступне: фінансування за рахунок боргів у разі перевищення ними критичних показників посилює ризик та підвищує потенційну загрозу неплатоспроможності³.

Розглянуто економічну сутність оборотних засобів, специфіку їх функціонування в сільськогосподарських підприємствах, наведено показники забезпеченості сільськогосподарських підприємств оборотними засобами та джерел їх формування, визначено основні шляхи оптимізації формування оборотних засобів і джерел їх фінансування.

Рассмотрены экономическая сущность оборотных средств, особенности их функционирования в сельскохозяйственных предприятиях, приведены показатели обеспеченности сельскохозяйственных предприятий оборотными средствами и источники их формирования, определены главные пути оптимизации формирования оборотных средств и источников их формирования.

The economic essence of working capital, the specifics of their operation in agricultural enterprises, the analysis of security of farm working capital and sources of their formation, the main ways to optimize the formation of working capital and sources of funding are considered.

*

**М.І. КІСІЛЬ, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник, завідувач відділу
Національний науковий центр “Інститут аграрної економіки”**

Стратегічні напрями інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства

Успішний розвиток сільського господарства потребує масштабного й ефективного інвестиційного забезпечення. Проте власні, залучені та позикові інвестиційні джерела сільськогосподарських товаровиробників поки що недостатні для задоволення їхніх інвестиційних потреб, хоча в динаміці вони зростають. Зовнішні, зокрема й іноземні, інвестиції в га-

лузь надходять в обмежених обсягах, а частка сукупного капіталу нерезидентів поки що незначна. Тому в стратегічній перспективі необхідно здійснити додаткові заходи щодо інвестиційного забезпечення сталого розвитку сільського господарства.

Враховуючи, що здійснення інвестицій є справою самих підприємств, функція дер-

¹ Бечко В.П. Формування та ефективність використання оборотних засобів у сільськогосподарських підприємствах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: 08.00.04 / В.П. Бечко. – К., 2007. – С. 8.

² Сіренко Н.М. Вдосконалення управління дебіторською та кредиторською заборгованістю підприємства / Н.М. Сіренко, О.В. Смирнова // Агросвіт. – 2011. – № 22. – 46 с.

³ Марусяк Н.Л. Дебіторська та кредиторська заборгованість як основні фінансові регулятори кругообігу оборотного капіталу підприємства / Н.Л. Марусяк // Вісн. ХНУ. Економічні науки. – Хмельницький, 2010. – Т.2. – 140 с.

жави полягає, як показує досвід інших держав, у підтримці та стимулюванні інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання, а також у розвитку інвестиційної інфраструктури, зокрема установ бюджетної сфери. Тому дослідження напрямів стратегії інвестиційного забезпечення має важливе значення для розвитку сільського господарства.

Системні дослідження інвестиційної стратегії в сільському господарстві постійно проводяться на базі відділу інвестицій ННЦ "Інститут аграрної економіки" (Кісіль М.І., Кожем'якіна М.Ю.)¹. У зв'язку з розробленням Стратегії розвитку сільського господар-

ства України на період до 2020 року результати попередніх досліджень було поглиблено й уточнено².

Мета статті – обґрунтування стратегії інвестиційного розвитку сільського господарства на період до 2020 року.

Встановлено, що нині в сільському господарстві держави намітилася сприятлива тенденція до активізації інвестиційних процесів. У 2011 році за рахунок усіх джерел фінансування тут освоєно 18 млрд грн інвестицій в основний капітал, що в перерахунку на зіставні ціни на 32 % більше порівняно з попереднім роком (табл.).

Обсяги інвестицій в основний капітал сільського господарства у фактичних і порівнянних цінах за 2000 – 2011 рр. і прогноз на 2012 рік

Показник	Рік							
	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Сільське господарство та мисливство, млн грн :								
у фактичних цінах	871	4905	7190	9338	16682	9295	12106	17981
у порівнянних цінах	496	1644	2213	2616	3746	1869	2171	2866
у % до попереднього року	88,6	126,0	134,5	118,2	143,2	49,9	116,4	132,0

У структурі джерел фінансування інвестицій у сільське господарство дві третини займають власні кошти товаровиробників і понад 25 % кредити. Проте фактична динаміка інвестицій в основний капітал галузі, структурні зрушення в джерелах фінансування інвестицій у галузь свідчать про необхідність суттєвої активізації інвестиційних процесів, посилення ролі іноземних інвестицій та інших залучених джерел, що можливо досягти як підвищенням інвестиційної привабливості кожного підприємства, так і поліпшенням інвестиційного клімату в державі.

Формування сприятливого інвестиційного клімату, залучення іноземного капіталу та інвестиційних ресурсів, а також збільшення національних інвестицій поки що стримує ряд негативних чинників, найважливішими серед яких є: непослідовна і недосконала інвестиційна політика держави в аграрній сфері, в якій переважають принципи залишкового виділення коштів на потреби розвитку установ бюджетної сфери та на непрямую

підтримку проектів недержавних інвесторів; недосконалі механізми й схеми використання бюджетних коштів; нерозвиненість інноваційної інфраструктури; надмірний знос основних засобів і відсутність умов не лише для розширеного, а й простого їх відтворення; несприятливі умови для розвитку малого бізнесу на селі; низька ліквідність інвестицій; нерозв'язаність проблеми іпотеки; недостатнє фінансування заходів щодо розвитку шляхової мережі на селі; недосконалий механізм економічних відносин між галузями, що призводить до низької рентабельності капіталу та інвестиційної привабливості окремих галузей сільського господарства.

Високі транзакційні витрати і монополізм посередників на ринках сільськогосподарської продукції та інвестиційних ресурсів не уможливають товаровиробникам формувати достатні джерела розвитку їх матеріально-технічної бази. Скорочення робочих місць у сільській місцевості й витрат на формування людського капіталу посилює про-

¹ Кісіль М.І. Концептуальні напрями стратегії розвитку агропромислового комплексу та сільських територій України на період до 2020 року / М.І. Кісіль та ін. – К.: ННЦ "ІАЕ", 2008. – 46 с.; Кісіль М.І. Принципи і орієнтири формування інвестиційної політики держави в аграрній сфері / М.І. Кісіль // Макроекономічне регулювання інвестиційних процесів та впровадження стратегії інноваційно-інноваційного розвитку в Україні: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 23–24 жовт. 2008 р. – У трьох частинах / РВПС України НАН України. – К., 2008. – Ч.1. С.68-71.; Кісіль М.І. Інвестиційне забезпечення розвитку аграрного виробництва та сільських територій / М.І. Кісіль // 36. наук. праць: менеджмент; [За ред. А.І. Кредісова]. – Вип. 11. – К., 2009. – С.77-90.; Кісіль М.І. Теоретичні засади формування інвестиційної стратегії розвитку аграрної сфери // Інвестиційний розвиток сільського господарства Київської області / [Лупенко О.Ю., Кісіль М.І., Кожем'якіна М.Ю. та ін.]; за ред. М.І.Кісіля. – К.: ННЦ "ІАЕ", 2012. – С. 5–19.

² Кісіль М.І. Інвестиційне забезпечення розвитку сільського господарства / М.І. Кісіль, М.Ю. Кожем'якіна // Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року [за ред. Лупенка Ю.О., Месель-Веселяка В.Я.]. – К.: ННЦ "ІАЕ", 2012. – С. 76–80.

цеси диференціації рівнів розвитку сільських територій, частина яких занепадає. Недостатньою порівняно зі світовою практикою є пряма державна інвестиційна підтримка сільського господарства, оскільки лише 2-3 % загального обсягу інвестицій у галузі становлять кошти державного бюджету, тоді як тут виробляється понад 8 % валового внутрішнього продукту України. Довготривале недофінансування призвело до деградації матеріально-технічної бази багатьох підприємств.

Проблема інвестиційного забезпечення розвитку галузі є найбільш гострою у малих і середніх сільськогосподарських підприємствах, а також в особистих селянських господарствах, бо майже 80% інвестицій в основний капітал припадає на великі агроформування.

Досягнення позитивних зрушень інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства найбільшою мірою залежить від використання місцевих можливостей інвестиційного забезпечення. Однак нині такі можливості в більшості регіонів і територій обмежені, а їх підвищення потребує збільшення впливу місцевих органів на інвестиційні процеси. Проблема інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства й села, що є масштабною та має національне значення, потребує консолідації зусиль усіх ланок і сфер виробництва, соціуму, органів державної влади й управління економікою. Для розв'язання цієї проблеми необхідна відповідна стратегія.

У процесі досліджень основною метою стратегії інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства на період до 2020 року було визначено формування інвестицій у галузь в обсягах, достатніх для повного задоволення в кінці прогнозованого періоду її потреб для сталого розвитку.

Основними стратегічними цілями інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства в довгостроковій перспективі з урахуванням визначеної мети слід вважати:

- 1) формування джерел фінансування для повного забезпечення потреб розвитку сільського господарства в інвестиційних ресурсах;

- 2) зростання власних інвестиційних можливостей сільськогосподарських товаровиробників до рівня, що забезпечує оптималь-

не поєднання власних і залучених джерел фінансування інвестицій;

- 3) розширення обсягів фінансування розвитку дорожнього господарства у сільській місцевості як одного з ключових факторів підвищення інвестиційної привабливості сільського господарства та його ефективності.

За розрахунками, рівень інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства в перспективі характеризуватимуть співвідношення між фактичними обсягами інвестицій в основний капітал сільського господарства за рахунок усіх джерел фінансування та їхньою потребою, яка на 2015 рік становитиме 30, а на 2020 рік – 45 млрд грн.

Оцінки показують, що в Україні є достатні можливості для того, щоб уже в 2015 році повністю досягти визначених у процесі досліджень значень інвестиційного індикатора (у порівнянних цінах), які в 2010 році становили 48, а в 2011-му – 63 %. Для цього потрібно підвищити середньорічні темпи приросту інвестицій в основний капітал до 10-12 % проти 5,5 % у середньому за 2006 – 2010 роки.

Зростання інвестиційних можливостей сільськогосподарських товаровиробників характеризуватиме такий індикатор розвитку, як підвищення частки власних джерел фінансування інвестицій в основний капітал сільського господарства у 2015 році до оптимального рівня – 65 % проти 51 % у середньому за 2006 – 2010 роки.

З метою активізації розвитку дорожнього господарства на селі необхідно на ці цілі щорічно спрямовувати не менше однієї третини надходжень до дорожніх фондів, що в 2012-2015 роках становитиме 2,9, а в 2016-2020-х – 4,3 млрд грн.

Досягнення зазначених основних стратегічних цілей інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства в довгостроковій перспективі слід розв'язувати шляхом:

удосконалення інвестиційної політики держави в аграрній сфері у напрямі переорієнтації її на повне забезпечення інвестиційних потреб підприємств і організацій державної сфери, стимулювання інвестиційної діяльності суб'єктів господарювання, посилення ролі інвестиційної підтримки сільськогосподарських товаровиробників та удосконалення її механізмів, поліпшення умов залучення зовнішніх інвестицій в агропро-

мислове виробництво, а також на розвиток сільських територій;

забезпечення формування інвестиційних ресурсів у сільському господарстві за пропорцією, що характеризується співвідношенням між власними і залученими джерелами як 2:1;

удосконалення механізмів державної інвестиційної підтримки сільськогосподарських товаровиробників наданням їй на поворотній основі, недопущенням випадків необгрунтованого виділення та нецільового використання коштів, переорієнтацією її на потреби малого і середнього агробізнесу та збільшенням фінансування інвестицій у розвиток установ бюджетної сфери в сільському господарстві до рівня їхніх потреб;

першочергового використання коштів державного бюджету на: розвиток сортопробувальних, сортодослідних, племінних установ, навчальних закладів, підприємств та організацій; водні меліорації; заліснення земель, що виводяться із сільськогосподарського обороту, запровадження ґрунтозахисних систем обробітку ґрунту з контурною організацією території;

формування механізму підтримки інвестицій особистих селянських господарств;

створення умов для пріоритетного розвитку тваринництва, насамперед м'ясного та молочного скотарства за рахунок коштів державного бюджету, кредитів і капіталу інвесторів;

забезпечення стабілізації й посилення ролі кредитного механізму при формуванні джерел фінансування інвестицій у сільське господарство;

усунення перешкод у діяльності іноземних інвесторів у сільському господарстві з дотриманням національних інтересів;

сприяння процесу створення на обезлюднених сільських територіях відокремлених фермерських садіб та їх автономного ресурсного забезпечення;

надання депресивним сільським регіонам статусу територій пріоритетного розвитку, що згідно із законодавством передбачає пільги інвесторам;

посилення рівня захисту прав інвесторів, а також власників земельних ділянок і майнових об'єктів;

здійснення заходів щодо фінансування розвитку матеріально-технічної бази наукових установ агропромислового комплексу на рівні не менше 6 % від вартості їх основних засобів.

За розрахунками, на 1 грн інвестицій в основний капітал сільського господарства у 2011-2015 і 2016-2020 роках можна одержати відповідно 1,71 та 1,51 грн приросту валової продукції галузі.

З метою інвестиційного забезпечення розвитку шляхової мережі в сільській місцевості на ці цілі в 2012-2020 роках необхідно спрямувати 7,2 млрд грн інвестицій, зокрема в 2012-2015 роках – 2,9, а в 2016-2020-х – 4,3 млрд грн.

Отже, можна стверджувати, що: розвиток сільського господарства в стратегічній перспективі потребує суттєвого поліпшення його інвестиційного забезпечення, особливо в малих і середніх сільськогосподарських підприємствах та особистих селянських господарствах; для забезпечення сталого розвитку галузі необхідно, щоб прогнозні обсяги інвестицій в основний капітал у 2015 році становили 30, а в 2020-му – 45 млрд грн.; із метою реалізації стратегії інвестиційного забезпечення сталого розвитку сільського господарства необхідно здійснити заходи щодо удосконалення державної інвестиційної політики та механізмів її реалізації, зміцнення фінансового забезпечення активізації інвестиційних процесів, інвестиційного забезпечення розвитку інноваційної інфраструктури, шляхової мережі в сільській місцевості тощо.

Викладено результати дослідження стратегії та напрямів інвестиційного забезпечення розвитку сільського господарства України на період до 2020 року.

Изложены результаты исследования стратегии и направлений инвестиционного обеспечения развития сельского хозяйства Украины на период до 2020 года.

An article shows the results of study of strategies and directions of investment support for the development of the agriculture of Ukraine up to the year 2020.

* * *

*В.Г. АНДРІЙЧУК, доктор економічних наук,
професор, академік НААН
ДВНЗ “Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана”
Р.В. АНДРІЙЧУК, кандидат економічних наук*

Аналіз методології визначення вартості підприємства в межах дохідного підходу

Розвиток підприємства, врешті-решт, спрямований на зростання його вартості, яку є всі підстави розглядати як узагальнений показник ефективності його діяльності. На користь такого висновку свідчить та обставина, що вартість підприємства орієнтована на досягнення не короткострокового, а довгострокового ефекту з урахуванням при цьому перспективних змін. Вона дає змогу «бачити», яким підприємство стане в майбутньому в системі сучасних оцінних координат. Максимізація вартості підприємства економічно вигідна усім заінтересованим сторонам: власникам – бо вона збагачує їх, працівникам – створюється економічна база для підвищення їхньої заробітної плати і здійснення соціальних програм, постачальникам – забезпечується своєчасність розрахунків за продані ними ресурси, споживачам – повніше задовольняються їхні потреби, державі – збільшуються податкові надходження.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема визначення вартості підприємства. В теорії та практиці виокремлюють багато видів вартості підприємства, які мають різне цільове призначення. Наприклад, використовується поняття «ринкова вартість фірми» (market value), що кількісно розраховується як добуток ціни простої акції корпорації (підприємства) на їхню кількість в обігу (ринкова вартість акціонерного капіталу); балансова (бухгалтерська) вартість (book value), яка визначається вартістю активів підприємства, зменшених на величину зобов'язань, а також на вартість привілейованих акцій і нематеріальних ак-

тивів; вартість діючого підприємства як уже існуючий бізнес без залучення на період оцінки інвестицій (working concern value); ліквідаційна вартість (при банкрутстві) та ін.

Мета статті – проаналізувати різні способи визначення вартості підприємства в межах дохідного підходу, що найбільше відповідає потребам ринку, і виявити на основі логічного та математичного аналізу найобґрунтованіші, які дають змогу об'єктивно оцінити вартість суб'єкта господарювання з позиції інтересів усіх заінтересованих сторін – стейкхолдерів.

Вартість підприємства, насамперед, доцільно розглядати як вартість особливого товару, бо лише він спроможний задовольнити потребу власників економічних суб'єктів у зростанні їх матеріального добробуту. Коли йдеться про особливість цього товару, то береться до уваги й те, що він є неподільним, не масовим, не втрачає своєї корисності за правильної стратегії й тактики, має обмежений характер пропонування, а отже, і властивість рідкості – однієї з фундаментальних категорій щодо обмеженості економічних ресурсів.

Для визначення суто ринкової вартості підприємства воно повинно бути продане. Але продаж підприємства – це разовий акт і одержана в результаті такого продажу вартість (ціна) вже не може бути використана попереднім і новим власниками для цілей стимулювання менеджменту й розв'язання інших прикладних задач із позицій ефективного ведення бізнесу. Тимчасом ринкова вартість, що є результатом капіталізації на ринку капіталу (market value), має переваги

через існування достатньо високого позитивного кореляційного зв'язку між ціною акцій та фінансово-економічним станом підприємства. Позитивні зрушення в ціні акцій підприємства засвідчуватимуть і про його ефективну діяльність, та навпаки.

Проте цей метод оцінки вартості підприємства може бути використаний лише для акціонерних підприємств, акції яких котируються на фондовому ринку. Його вадою є й та обставина, що ціна акцій на фондовому ринку не завжди відображає справжній фінансово-економічний стан підприємства через різні спекулятивні операції, що викликані існуванням агентської проблеми й іншими причинами. Тоді капітал на фондовому ринку може набувати форми фіктивного капіталу, що нерідко породжує великі відмінності між вартістю акціонерного капіталу підприємства і його вартістю як діючого суб'єкта господарювання. Цим зумовлюється потреба в застосуванні й інших методів визначення вартості підприємства на ринкових принципах. Одним із них є метод визначення так званої фундаментальної вартості (fundamental value) або ще як її називають – внутрішньої вартості підприємства (intrinsic value), що ґрунтується на дисконтуванні майбутніх грошових потоків (discounted cash flow, DCF) у тій чи іншій формі.

Логіка визначення вартості підприємства таким способом полягає в тому, що власник підприємства (бізнесу) може продати його за ціною, не нижчою за поточну вартість прогнозних майбутніх доходів. У свою чергу для покупця прийнятною може бути така ціна за це підприємство, яка не більша за поточну вартість майбутніх доходів, що ним можуть бути генеровані. Отже, є підстави очікувати, що ймовірніше ціна підприємства дорівнюватиме саме теперішній вартості його майбутніх грошових потоків. Аргументом на користь даного способу оцінки як одного з основних способів дохідного методичного підходу до визначення ринкової вартості підприємства¹ є й та обставина, що за дослі-

¹ Крім дохідного підходу вартість підприємства визначається за витратним підходом (сукупність способів оцінки, що передбачають визначення поточної вартості витрат на відтворення або заміщення об'єкта оцінки, з коригуванням їх на суму зносу) і порівняльним (сукупність способів оцінки, аналіз цін продажу та пропонування подібного майна з відповідним коригуванням відмінностей між об'єктами порівняння й об'єктом оцінки).

дженнями зарубіжних учених існує надто тісний зв'язок між ринковою вартістю компанії та її дисконтованими грошовими потоками.

Оцінка вартості підприємства на основі дисконтування грошових потоків є важливою для визначення ступеня довіри ринку до даного бізнесу. Якщо ринкова капіталізація, що сформована на фондовому ринку, значно перевищуватиме, або значно буде нижчою від вартості за дисконтованими грошовими потоками, то це свідчатиме про можливу переоцінку або недооцінку ринком вартості даного бізнесу. За всіх обставин така інформація є цінною для власників і управлінців з огляду прийняття стратегічних рішень та недопущення зростання фіктивного капіталу.

У межах дохідного підходу виділяють методи дисконтованого грошового потоку (DCF) й методи економічного прибутку (economic profit, EP). В рамках методів дисконтованого грошового потоку, розвиток яких пов'язаний передусім із появою теорії лауреатів Нобелівської премії Міллера та Модільяні, а в подальшому завдяки працям А. Раппопорта, А. Дамодарана, Б. Стюарта й ін., виділяють більш поширену модель грошового потоку для всього інвестованого капіталу (власного та позичкового) підприємства FCFF (free cash flow to firm) і модель дисконтованого грошового потоку для акціонерного (власного) капіталу. Такі моделі є найбільш придатними для використання в цілях управління ефективністю діяльності підприємства. Все ж найпоширенішою є перша з названих моделей (FCFF), оскільки вона дає змогу врахувати інтереси у вигляді очікуваної дохідності всіх постачальників капіталу фірми – основних її заінтересованих сторін (стейкхолдерів). У зазначеній моделі основним результируючим показником діяльності фірми є її вільний грошовий потік FCFF. Він являє собою суму коштів, що може бути одержана та використана постачальниками як власного (акціонерного), так і позичкового капіталу (кредиторами), тобто містить у собі суму грошей, яка доступна постачальникам капіталу, але після здійснення реінвестицій, тобто:

$$FCFF = EBIT (1-t) - (CE-D) - \Delta NCWC = NOPAT - [(CE-D) + \Delta NCWC], \quad (1)$$

де EBIT (earnings before interest and taxes) – прибуток до сплати процентів та податків; t (tax rate) – ставка податку на прибуток, коефіцієнт; CE (capital expenditures) – капітальні витрати; D (depreciation) – амортизація; NCWC (non-cash working capital) – не грошовий оборотний капітал (запаси сировини, напівфабрикатів тощо); NOPAT = EBIT (1-t) – чистий операційний прибуток підприємства.

У наведеній формулі вираз (CE-D) – це чисті капітальні витрати (net capital expenditures), а $\Delta NCWC$ – обсяг реінвестицій фірми в оборотний капітал. Тому вільний грошовий потік можна розглядати як різницю між операційним прибутком після оподаткування і чистими інвестиціями, що здійснювалися протягом періоду для забезпечення розширеного відтворення.

Вартість підприємства визначається дисконтуванням вільного грошового потоку. Зауважимо, що в сучасних працях, присвячених вартості підприємства, зокрема Н. Дамодарана¹ і Т. Коупленда², представлена удосконалена модель FCFF, оскільки враховує бухгалтерську рентабельність капіталу ROIC (return on invested capital) та ставку реінвестування RR (reinvestment rate), тобто ті параметри, що формують темп зростання операційного прибутку – основного елементу вільного грошового потоку. При цьому RR визначається за формулою:

$$RR = \frac{(CE - D) + \Delta NCWC}{NOPAT}, \quad (2)$$

а рентабельність інвестованого капіталу $ROIC = NOPAT : IC$, де IC (invested capital) – інвестований капітал в активи підприємства (власний капітал + платний позичковий капітал). Показник ROIC відображає віддачу, яку одержують постачальники капіталу на вкладені ними кошти й тому є детермінантою прибутку, який підприємство може одержати за умови збереження поточної ефек-

тивності використання капіталу. З цих формул випливає, що основною ідеєю ROIC і RR в оцінці вартості є та обставина, що прибуток підприємства зростатиме лише тоді, коли воно певну його частину ефективно (рентабельно) реінвестуватиме в основний і оборотний капітал. Саме тому темп такого зростання прибутку залежить від «кількості» та «якості» інвестицій підприємства у майбутньому:

$$g = ROIC \cdot RR, \quad (3)$$

де g – очікуваний темп зростання NOPAT у безстроковій перспективі.

З урахуванням темпу зростання вільний грошовий потік для інвестованого капіталу розраховується з виразу:

$$FCFF = NOPAT \cdot (1 - RR) = NOPAT \cdot \left(1 - \frac{g}{ROIC}\right). \quad (4)$$

При цьому як Дамодаран, так і Коупленд наголошують, що прогнозування довгострокового темпу зростання підприємства (g) повинне відбуватися з урахуванням темпів зростання економіки країни в цілому.

Дана модель дає змогу визначити обґрунтовану поточну вартість основної діяльності підприємства PV (present value), тобто вартість, яка доступна всім інвесторам. Вона визначається сумою приведеної вартості вільного грошового потоку протягом прогнозного періоду та приведеної вартості грошового потоку в постпрогнозний період, або так званої термінальної вартості TV (terminal value). Тобто сукупна вартість підприємства EV (enterprise value) може бути представлена виразом:

$$EV = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{FCFF_t}{(1+WACC)^t} + \frac{FCFF_n}{WACC - g}, \quad (5)$$

де $\frac{FCFF_n}{WACC - g}$ – термінальна вартість

підприємства; $FCFF_n$ – вільний грошовий потік в останньому році прогнозного періоду; g – темп зростання економіки підприємства в постпрогнозний період, коефіцієнт. Якщо такого зростання не передбачається, то $g = 0$. Перший доданок наведеної формули характеризує поточну вартість основної діяльності підприємства (PV). Одержавши

¹ Дамодаран А. Инвестиционная оценка: инструменты и методы оценки любых активов: пер. с англ. / А. Дамодаран; – 4-е изд. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 1340 с.

² Коупленд Т. Стоимость компаний: оценка и управление: пер. с англ. / Т. Коупленд, Т. Коллер, Дж. Мури; 3-е изд, перераб. и доп. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2007. – 576 с.

значення сукупної вартості підприємства, поточну вартість власного (акціонерного) капіталу PV_E (present value of equity) можна визначити через вирахування з PV поточної вартості боргу.

Модель дисконтованого грошового потоку для акціонерного (власного) капіталу прямо оцінює фундаментальну вартість підприємства дисконтуванням вільного грошового потоку на власний капітал FCFE (free cash flow to equity) за витратами на його залучення (K_e). Оскільки FCFE не відображає потоку грошових надходжень для кредиторів, то він являє собою частину вже не операційного, а чистого прибутку підприємства, що залишається в розпорядженні акціонерів після покриття реінвестованих потреб і довгострокової заборгованості, тобто:

$$FCFE = NI - (CF - D) - \Delta NCWC - \Delta Debt_{1-t}, \quad (6)$$

де NI (net income) – чистий прибуток підприємства; $Debt_{1-t}$ (long-term debt) – зменшення довгострокової заборгованості.

Фундаментальними детермінантами вартості моделі FCFE є рентабельність власного капіталу ROE, на відміну від ROIC, а також відповідно визначена ставка реінвестування й темпи зростання чистого прибутку підприємства.

Варто зазначити, що основним недоліком даної моделі оцінки є та обставина, що FCFE дисконтується лише по вартості залучення власного капіталу, а отже, не враховується структура фінансування і відповідні ризики, що з нею пов'язані, тобто тим самим розкривається недостатньо інформації про джерела вартості.

Важливим питанням визначення вартості підприємства викладеним методом FCFF є вибір ставки дисконтування. Виходячи з сутності FCFF, вона має відображати альтернативну дохідність капіталу (суму грошей), яка доступна всім постачальникам капіталу. Такою ставкою дисконтування є середньозважена вартість капіталу (середньозважені витрати на капітал) WACC (weighted average cost of capital). Із сутності останньої впливає, що вартість фірми збільшується за рахунок більш високих темпів зростання (g) доти, доки рентабельність інвестованого ка-

піталу фірми (ROIC) перевищує витрати на капітал (WACC).

Оскільки вільний грошовий потік відображає суму грошей, які доступні постачальникам власного і позичкового капіталу, то й вартість капіталу (витрати на капітал) має враховувати дохідність як власного капіталу, так і боргу, а тому визначається на рівні середньозважених витрат вартості на залучення сукупного капіталу WACC:

$$WACC = K_e \cdot W_e + K_d \cdot W_d \cdot (1-t), \quad (7)$$

де K_e і K_d – вартість власного й позичкового капіталу; W_e і W_d – частка власного та позичкового капіталу в структурі авансованого капіталу; t – ставка податку на прибуток; $1-t$ – податковий щит.

Вартість позичкового капіталу представлена процентними ставками за взяті кредити, випущені облігації й за інші платні боргові зобов'язання. Значно складніше визначити вартість власного капіталу. Для акціонерних підприємств, акції яких котируються на фондовій біржі та при цьому фондовий ринок є достатньо розвиненим, вартість власного капіталу може бути визначена за моделлю оцінки капітальних активів CAPM (capital asset pricing model) (українська аббревіатура МОКА).

Наведемо формулу вартості власного капіталу (R) в моделі CAPM:

$$R = R_o + \beta \cdot (\bar{R} - R_o), \quad (8)$$

де R_o – безризикова ставка, яку інвестор гарантовано може одержати на ринку (процентна ставка по державних облігаціях); R – середньоринкова дохідність цінних паперів на ринку капіталу; $\bar{R} - R_o$ – незкоригована ринкова премія за ризик; β – бета-коефіцієнт – коефіцієнт систематичного (загального) ризику. Цей ризик впливає на весь ринок капіталу, а отже, й на акції самого підприємства, що в ньому котируються. Коефіцієнт систематичного ризику β – це лінійний коефіцієнт співвідношення між середньоринковою дохідністю акцій та дохідністю акцій підприємства. Якщо $\beta > 1$, наприклад 1,2, то за падіння загальноринкової дохідності на 1% дохідність акцій підприємства знизиться на 1,2%, і навпаки. Тобто за таких умов підприємство відчутніше реагує на дію фактора систематичного ризику, ніж

ринку у цілому. Зрозуміло, що в разі, коли $\beta < 1$, то підприємство менш чутливе до такого впливу.

За умови, що акції підприємства не котируються на фондовій біржі, або воно не є акціонерним товариством, то вартість власного капіталу такого підприємства розраховують як суму безризикової ставки та премії за ризик¹:

$$R = R_o + r, \quad (9)$$

де r – премія за ризик, що враховує компенсацію за всі види ризику, притаманні діяльності підприємства, а саме: ризик неточності прогнозування очікуваних грошових потоків (надбавка 1-3%), ризик структури капіталу (0-2%), високий рівень поточної заборгованості (0-2%), ризик неякісного менеджменту й погіршення ситуації підприємства на ринку факторів виробництва та збуту продукції (2-4%), специфічні галузеві ризики (0-2%), інфляційні ризики.

Даний кумулятивний метод оцінки вартості власного капіталу простий у застосуванні, проте його вадою є суб'єктивізм в оцінках премії за ризик, тому необхідно дуже

$$EP = NOPAT - IC \cdot WACC = \left(\frac{NOPAT}{IC} - \frac{IC \cdot WACC}{IC} \right) \cdot IC = (ROIC - WACC) \cdot IC, \quad (11)$$

де **ROIC – WACC** – вартісний спред (спред дохідності капіталу).

З наведеної формули бачимо, що EP додатний, якщо рентабельність інвестованого капіталу перевищує витрати на його залучення. Отже, згідно з принципами дохідного підходу наявність додатного економічного прибутку свідчить про створення вартості підприємством, її примноження. І навпаки, за умови, що вартісний спред **ROIC – WACC** від'ємний, підприємство не примножує вартість і власникам капіталу доцільніше було б його інвестувати в альтернативні сфери діяльності з еквівалентним рівнем ризику або вживати кардинальних заходів щодо підвищення ефективності виробництва. При цьому слід наголосити, що в розглянутих моделях оцінки вартості підприємства період, упродовж якого вартісний спред є дода-

ретьельно підходити до визначення рівня таких оцінок.

Раніше вже зазначалося, що в межах дохідного підходу визначення вартості підприємства, крім розглянутого методу дисконтування грошового потоку, використовуються також метод економічного прибутку. Згідно з концепцією А.Маршалла, яким уперше було запропоновано методіку визначення економічного прибутку (EP), останній являє собою бухгалтерський прибуток фірми, зменшений на витрати на залучення капіталу (в сучасній літературі синонімом економічного прибутку є залишковий прибуток RI (residual income) або надприбуток (abnormal profit). За версією McKinsey & Co економічний прибуток визначається за формулою:

$$EP = NOPAT - IC \cdot WACC, \quad (10)$$

де IC – інвестований капітал.

Вираз $IC \cdot WACC$ – витрати на залучення капіталу.

Дану формулу економічного прибутку можна представити у вигляді так званого вартісного спреду, тобто виразити EP через різницю фактичної й очікуваної дохідності (рентабельності) капіталу:

тним, визначається як період володіння конкурентними перевагами (competitive advantage period, CAP). Фундаментальна вартість створюється саме упродовж даного періоду, а тому в обох моделях він виступає орієнтиром для визначення прогнозного періоду оцінки.

У літературі аналогами операційного економічного прибутку є модель залишкового операційного прибутку ReOI (residual operating income) С. Пінмена² та модель економічної доданої вартості (economic value added, EVA) консалтингової компанії Stern Stewart & Co³. Істотною відмінністю останньої є використання при її розрахунку певних фінансових поправок до звітності.

Якщо операційний економічний прибуток показує, на скільки ефективно з позиції створення вартості функціонує підприємство для постачальників капіталу – акціо-

¹ Терещенко О. Ставка дисконтування: проблеми розрахунку та шляхи їх вирішення / О.Терещенко // Світ фінансів. – 2006. – №4. – С.81-83.

² Penman Stephen H. Financial Statement Analysis and Security Valuation / Stephen H Penman. – Mc Graw – Hill: N. Y., 2001. – 800 p.

³ Stewart G.Bennet. The Quest for Value /G.Bennet. – Harper Business, 1991. – 781 p.

нерів і кредиторів, то чистий економічний прибуток RE(residual earnings) відображає ефективність використання лише власного капіталу підприємства. Даний варіант залишкового прибутку висвітлено в роботах С. Пінмена, в моделі оцінки вартості підприємства Едварта – Белла – Ольсона (модель EBO)¹, а також у розробках консультантів із компанії Marakon Associates². Крім того, як показник чистого економічного прибутку може бути використаний частковий показник економічної доданої вартості EEVA (equity EVA) із застосуванням відповідних фінансових поправок, що притаманні оригінальній концепції³. Загальну методичку визначення чистого економічного прибутку RE, яка описана в зазначених літературних джерелах, можна представити як:

$$RE = NI - E \cdot K_E = (ROE - K_E) \cdot E, \quad (12)$$

де **NI** (net income) – чистий прибуток; **E** (equity) – вартість власного капіталу; **ROE** – рентабельність власного капіталу, **ROE = NP:E**.

Тепер розглянемо модель оцінки вартості підприємства на основі операційного EP, що є найбільш прийнятною для застосування на практиці з огляду на зазначені раніше переваги моделі дисконтованого FCFF. Така модель передбачає, що сукупна фундаментальна вартість підприємства є сумою балансової вартості інвестованого капіталу та приведеної вартості економічних прибутків, що будуть одержані в майбутньому:

$$PV = IC + \sum_{t=1}^n \frac{EP}{(1+WACC)^t}. \quad (13)$$

Відповідно до даної моделі, аналогічно моделі дисконтованого грошового потоку для всього капіталу підприємства, фундаментальна вартість акціонерного (власного) капіталу PV_E визначається вирахуванням із сукупної вартості капіталу підприємства поточної вартості боргу.

¹ Edwards E. The theory and measurement of business income/E. Edwards, P.Bell. – University of California Press: Berkeley, C.A., 1961. – 317 p.

² Mc Taggart J. The Value Imperative: Managing for Superior Shareholder Returns / J Mc Taggart, P.Contes, M.Mancis. – Free Press: N.Y., 1994. – 367 p.

³ Щербакова О.Н. Методы оценки и управления стоимостью компании, основанные на концепции экономической добавленной стоимости [Электронный ресурс] // Издательская группа «Дело и сервис» / О.Н. Щербакова. – Режим доступа: <http://www.dis.ru/library/fm/archive/2003/3/1670.html>.

За умов однакового розрахунку всіх вхідних параметрів моделі FCFF і EP математично дають однакові результати. Їхній логічний взаємозв'язок, за твердженням Коупленда та ін., полягає в тому, що в разі, коли компанія щорічно заробляє стільки, скільки достатньо для покриття своїх середньозважених витрат на капітал, то дисконтна вартість її вільного грошового потоку має точно збігатися з величиною інвестованого капіталу. Тобто, компанія коштує рівно стільки, скільки в неї початково вкладено. Компанія коштує більше чи менше вкладеного в неї капіталу лише до тієї міри, до якої вона заробляє більше чи менше своїх середньозважених витрат на капітал. Отже, надбавка чи знижка до інвестованого капіталу має дорівнювати приведеній вартості майбутнього економічного прибутку компанії⁴.

Зв'язок даних моделей оцінки вартості підприємства також можна простежити через показник чистої приведеної вартості NPV (net present value). Якщо спрощено розглядати підприємство як одиничний інвестиційний проект, то його NPV дорівнюватиме приведеній вартості економічних прибутків, що генерується підприємством протягом економічного життя проекту, тобто:

$$NPV = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{EP}{(1+WACC)^t}. \quad (14)$$

Здійснимо розширене математичне доведення даної еквівалентності, спираючись на базові дослідження А. Дамодарана. Відомо, що за своєю суттю NPV є показником доданої вартості, яку створює проект (а в даному випадку підприємство) понад вкладені в нього кошти (інвестиції). Тому чиста приведена вартість є сумою приведених вартостей очікуваних грошових потоків проекту без урахування коштів для інвестиційних потреб⁵:

$$NPV = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{NOPAT_t + D}{(1+WACC)^t} + \frac{SV}{(1+WACC)^n} - IC, \quad (15)$$

де $NOPAT_t + D$ – операційний грошовий потік; SV (salvage value) – ліквідаційна вартість підприємства (активів проекту).

⁴ Коупленд Т. Стоимость компаний: оценка и управление: пер. с англ. / Т.Коупленд, Т.Колер, Дж. Мурин; 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО «Олимп-бизнес», 2007. – С. 148.

⁵ Для спрощення доведення приймається, що реінвестиції дорівнюють нулю.

З метою подальшого дослідження припустимо, що існує альтернативний інвестиційний проект з аналогічними інвестиціями у розмірі IC , проте він генерує доходи (грошові потоки), що лише забезпечують відшкодування витрат на залучення капіталу. Тобто проект не створює додаткової вартості, а тому його $NPV=0$. Також припустимо, що активи проекту можуть бути ліквідованими в останньому періоді за своєю початковою вартістю (тобто $SV = IC$). Отже, для цього проекту виконується наступна рівність:

$$0 = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{IC \cdot WACC}{(1+WACC)^t} + \frac{IC}{(1+WACC)^n} - IC, \quad (16)$$

або

$$IC = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{IC \cdot WACC}{(1+WACC)^t} + \frac{IC}{(1+WACC)^n}, \quad (17)$$

де $IC \cdot WACC$ – грошовий потік проекту, за умови, що дохідність інвестованого в проект капіталу знаходиться на рівні середньозважених витрат на капітал $WACC$.

Підставивши одержане значення IC для умовного проекту в формулу NPV оригінального проекту (формула 15), одержимо:

$$NPV = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{NOPAT_t + D}{(1+WACC)^t} + \frac{SV}{(1+WACC)^n} - \sum_{t=1}^{t=n} \frac{IC \cdot WACC}{(1+WACC)^t} - \frac{IC}{(1+WACC)^n}, \quad (18)$$

або

$$NPV = \sum_{t=1}^{t=n} \frac{NOPAT_t}{(1+WACC)^t} + \sum_{t=1}^{t=n} \frac{D}{(1+WACC)^t} + \frac{SV}{(1+WACC)^n} - \sum_{t=1}^{t=n} \frac{IC \cdot WACC}{(1+WACC)^t} - \frac{IC}{(1+WACC)^n}. \quad (19)$$

Якщо припустити, що оригінальний проект (підприємство) не має ліквідаційної вартості ($SV = 0$) і сума приведених вартостей амортизації, розрахованої лінійним методом, еквівалентна теперішній вартості інвестованого капіталу (тобто $\sum_{t=1}^{t=n} \frac{D}{(1+WACC)^t} = \frac{IC}{(1+WACC)^n}$), то формула NPV набуває вигляду:

$$\begin{aligned} NPV &= \sum_{t=1}^{t=n} \frac{NOPAT_t}{(1+WACC)^t} + \frac{IC}{(1+WACC)^n} + \\ &+ 0 - \sum_{t=1}^{t=n} \frac{IC \cdot WACC}{(1+WACC)^t} - \frac{IC}{(1+WACC)^n} = \\ &= \sum_{t=1}^{t=n} \frac{NOPAT_t}{(1+WACC)^t} - \sum_{t=1}^{t=n} \frac{IC \cdot WACC}{(1+WACC)^t} = \\ &= \sum_{t=1}^{t=n} \frac{NOPAT_t - IC \cdot WACC}{(1+WACC)^t} = \\ &= \sum_{t=1}^{t=n} \frac{EP}{(1+WACC)^t}. \end{aligned} \quad (20)$$

Одержана рівність ілюструє той факт, що NPV як показник відображає грошові потоки підприємства та економічний прибуток. Вони ж є відображенням доданої вартості, яку створює підприємство понад вкладений у нього капітал. Така еквівалентність NPV і EP ще раз підтверджує спорідненість моделей грошового потоку та економічного прибутку в оцінці вартості підприємства.

На основі викладеного можна зробити такі висновки:

з-поміж існуючих трьох підходів до визначення вартості підприємства перевагу слід віддавати дохідному підходу, що найбільше відповідає ринковим принципам ведення бізнесу. Саме в межах цього підходу вартість підприємства розглядається як вартість особливого товару завдяки його винятковим властивостям: обмеженості пропонування, рідкості, збереження корисності, унікальності у задоволенні найнеобхідніших потреб власників;

вартість підприємства як діючого суб'єкта господарювання доцільно визначати як фундаментальну (внутрішню) вартість, що ґрунтується на дисконтуванні майбутніх грошових потоків і дає змогу оцінити ступінь довіри ринку до даного бізнесу;

у рамках методів дисконтованого грошового потоку може бути використана модель грошового потоку для всього інвестованого капіталу (FCFF) та модель дисконтованого грошового потоку для акціонерного (власного) капіталу (FCFE). Перевагу доцільно віддавати моделі FCFF, оскільки вона дає змогу враховувати інтереси у вигляді очікуваної дохідності всіх постачальників капіталу підприємства – її основних заінтересованих сторін, тоді як модель FCFE не враховує

структури капіталу, а отже, й відповідних ризиків. Причому варто орієнтуватися на удосконалену модель FCFF, що враховує рентабельність капіталу ROIC і ставку реінвестування – параметри, які беруть до уваги темп зростання операційного прибутку в перспективі;

дисконтування вільного грошового потоку здійснюється за ставкою, що відповідає середньозваженій вартості капіталу (WACC), в якій вартість власного капіталу може бути визначена за методикою моделі CAPM або кумулятивним методом залежно від того, чи є підприємство акціонерним і яка ступінь розвинутості фондового ринку;

у межах дохідного підходу вартість підприємства може бути визначена й методом економічного прибутку в двох модифікаціях. Перевагу доцільно віддавати моделі операційного економічного прибутку, а не чис-

того економічного прибутку, що відображає ефективність використання лише власного капіталу. За умов однакового розрахунку всіх вхідних параметрів модель FCFF і модель операційного економічного прибутку дають ідентичні результати;

зв'язок даних моделей вартостей підприємства простежується через показник чистої приведеної вартості (NPV), розглядаючи при цьому підприємства як одиничний інвестиційний проект. Тоді його NPV дорівнюватиме приведеній вартості економічних прибутків, що генеруються підприємством протягом економічного життя проекту. Здійснено розширене математичне доведення даної еквівалентності, що є ще одним підтвердженням спорідненості моделей грошового потоку та економічного прибутку в оцінці вартості підприємства.

Проаналізовано методологічні підходи до визначення вартості підприємств у межах методів дисконтованого грошового потоку та методів економічного прибутку, здійснено узагальнення щодо доцільності застосування з-поміж них тих методів, які найбільше відповідають ринковим принципам ведення бізнесу, а також розширене математичне доведення ідентичності результатів, оцінки вартості за моделями FCFF та EP.

Проанализированы методологические подходы определения стоимости предприятий в границах методов дисконтированного денежного потока и методов экономической прибыли, проведены обобщения относительно целесообразности применения среди них тех методов, которые наиболее соответствуют рыночным принципам ведения бизнеса, а также расширенное математическое приведение идентичности результатов оценки стоимости по моделям FCFF и EP.

Methodological approaches to enterprise value determination in terms of discounted cash flow and economic profit methods are examined. Were made generalizations of feasibility of the methods, which are the most relevant to market principles of business. Expanded mathematical evidence of identity of valuation results obtained via FCFF and EP models is presented.

*

**М.П. БУКОВИНСЬКА, доктор економічних наук, професор
Національний університет харчових технологій**

Розвиток корпоративної соціальної відповідальності

Появу соціальної відповідальності бізнесу можна зв'язувати з ХІХ ст., коли Р. Оуен, один із перших, серйозно зайнявся проблемою елементарної відповідальності менеджменту – не як інституту, а як сукупності окремих особистостей, що використовують людські та інші ресурси для досягнення корпоративних цілей. Наприкінці ХІХ ст. – 30-х роках ХХ ст., коли проходило становлення самостійних систем управління, у

тому числі й управління соціальними аспектами діяльності компаній, школа Ф. Тейлора обґрунтувала концепцію наукового управління, згідно з якою у вирішенні всіх питань організації праці провідна роль відводилася науці.

Згідно з концепцією, висунутою американцем Р.Е. Вудом, керівником фірми «Сирс», у 30-ті роки ХХ ст. і підтриманою пізніше К. Дж. Ерроу, бізнес зобов'язаний

структури капіталу, а отже, й відповідних ризиків. Причому варто орієнтуватися на удосконалену модель FCFF, що враховує рентабельність капіталу ROIC і ставку реінвестування – параметри, які беруть до уваги темп зростання операційного прибутку в перспективі;

дисконтування вільного грошового потоку здійснюється за ставкою, що відповідає середньозваженій вартості капіталу (WACC), в якій вартість власного капіталу може бути визначена за методикою моделі CAPM або кумулятивним методом залежно від того, чи є підприємство акціонерним і яка ступінь розвинутої фондового ринку;

у межах дохідного підходу вартість підприємства може бути визначена й методом економічного прибутку в двох модифікаціях. Перевагу доцільно віддавати моделі операційного економічного прибутку, а не чис-

того економічного прибутку, що відображає ефективність використання лише власного капіталу. За умов однакового розрахунку всіх вхідних параметрів модель FCFF і модель операційного економічного прибутку дають ідентичні результати;

зв'язок даних моделей вартостей підприємства простежується через показник чистої приведеної вартості (NPV), розглядаючи при цьому підприємства як одиничний інвестиційний проект. Тоді його NPV дорівнюватиме приведеній вартості економічних прибутків, що генеруються підприємством протягом економічного життя проекту. Здійснено розширене математичне доведення даної еквівалентності, що є ще одним підтвердженням спорідненості моделей грошового потоку та економічного прибутку в оцінці вартості підприємства.

Проаналізовано методологічні підходи до визначення вартості підприємств у межах методів дисконтованого грошового потоку та методів економічного прибутку, здійснено узагальнення щодо доцільності застосування з-поміж них тих методів, які найбільше відповідають ринковим принципам ведення бізнесу, а також розширене математичне доведення ідентичності результатів, оцінки вартості за моделями FCFF та EP.

Проанализированы методологические подходы определения стоимости предприятий в границах методов дисконтированного денежного потока и методов экономической прибыли, проведены обобщения относительно целесообразности применения среди них тех методов, которые наиболее соответствуют рыночным принципам ведения бизнеса, а также расширенное математическое приведение идентичности результатов оценки стоимости по моделям FCFF и EP.

Methodological approaches to enterprise value determination in terms of discounted cash flow and economic profit methods are examined. Were made generalizations of feasibility of the methods, which are the most relevant to market principles of business. Expanded mathematical evidence of identity of valuation results obtained via FCFF and EP models is presented.

*

**М.П. БУКОВИНСЬКА, доктор економічних наук, професор
Національний університет харчових технологій**

Розвиток корпоративної соціальної відповідальності

Появу соціальної відповідальності бізнесу можна зв'язувати з XIX ст., коли Р. Оуен, один із перших, серйозно зайнявся проблемою елементарної відповідальності менеджменту – не як інституту, а як сукупності окремих особистостей, що використовують людські та інші ресурси для досягнення корпоративних цілей. Наприкінці XIX ст. – 30-х роках XX ст., коли проходило становлення самостійних систем управління, у

тому числі й управління соціальними аспектами діяльності компаній, школа Ф. Тейлора обґрунтувала концепцію наукового управління, згідно з якою у вирішенні всіх питань організації праці провідна роль відводилася науці.

Згідно з концепцією, висунутою американцем Р.Е. Вудом, керівником фірми «Сирс», у 30-ті роки XX ст. і підтриманою пізніше К. Дж. Ерроу, бізнес зобов'язаний

враховувати соціальні аспекти у процесі своєї діяльності та впливати цією діяльністю на працівників, споживачів і місцеву спільку, а також сприяти вирішенню соціальних цілей товариства. Ігнорування таких чинників, як колективне багатство і соціальна відповідальність, – один із головних недоліків класичної економічної теорії та її практики.

Питанням корпоративної соціальної відповідальності присвятили свої роботи зарубіжні й вітчизняні вчені, а саме: М. Фрідман, Ю. Благова, С. Літовченко, Ю. Сасенко, Ф. Евдокімова, П. Яницький, Г. Назарова, Г. Попович, І. Акімова, О. Філіпченко та багато інших.

Соціальна відповідальність відіграє на міжнародному рівні величезну роль у формуванні ділової репутації компанії, створенні сприятливого іміджу серед заінтересованих учасників. Частка репутації в конкурентоспроможності зростає і соціальний звіт стає засобом захисту цієї репутації¹.

Існує три основні теоретичні концепції соціально-відповідального бізнесу. Перша стверджує, що корпорація повинна переслідувати тільки економічні цілі, її соціальна відповідальність зводиться до максимізації прибутку. «Бізнес повинен виконувати соціальну роль, брати участь у відкритій конкурентній боротьбі, дотримувати установлених правил гри і не вдаватися до шахрайства або оману»². Цей погляд озвучено Мільтоном Фрідманом у 1971 році та відповідає теорії корпоративного егоїзму.

Друга теорія – теорія корпоративного альтруїзму, розроблена Комітетом по економічному розвитку США. В її рекомендаціях підкреслювалося, що корпорації не повинні обмежуватися тільки економічними цілями. «Бізнес зобов'язаний враховувати людські й соціальні аспекти, впливати своєю діяльністю на працівників, споживачів і місцеве товариство, сприяти досягненню соціальних цілей суспільства в цілому»³.

Третю позицію озвучила одна із найсильніших центристських теорій, теорія «розумного егоїзму», обґрунтовуючи, що соціальна відповідальність бізнесу – це просто «хороший бізнес», оскільки він скорочує довготермінові втрати прибутку. Використовуючи кошти на соціальні та філантропічні програми, корпорація скорочує тим самим свої поточні доходи, але в довгостроковій перспективі створює сприятливе соціальне оточення і, відповідно, стійкі прибутки. Соціально відповідальна поведінка дає змогу корпорації реалізувати свої основні потреби у виживанні, безпеці й стійкості⁴.

На розвиток соціальної відповідальності корпорацій значно впливає Організація Об'єднаних Націй (ООН) та її агенції Європейського Співтовариства з його складовими частинами, Міжнародна Організація Праці. Виділяючи ООН як одну із головних організацій у процесі формування практичних засад соціальної відповідальності, треба наголосити на Глобальному Договорі, який є добровільною міжнародною ініціативою, що об'єднав компанії з агенціями ООН, робочою силою та громадськістю для підтримки універсальних соціальних принципів⁵. На нинішній час, у формуванні Глобального Договору задіяні сотні компаній з усіх регіонів світу, які працюють над розширенням десяти універсальних принципів, які в свою чергу розмежовуються у сферах захисту прав людини, навколишнього середовища, охорони праці й боротьби з корупцією.

Глобальний Договір ґрунтується на добровільних ініціативах бізнесу щодо підтримки принципів сталого розвитку, прозорості діяльності, публічної соціальної звітності, втілення принципів Глобального Договору в ділову стратегію, корпоративну культуру та ділову практику. Упродовж перших двох років підписання цього Договору компанія має активізувати свою діяльність у соціально відповідальному бізнесі, після чого вона повинна оприлюднити свій перший «Соціальний звіт».

В Україні Глобальний Договір був започаткований у квітні 2006 року. Прийшло ус-

¹ Бабич А.М. Социальное развитие предприятий с участием иностранного капитала / А.М.Бабич, А.А. Бушуев. – М.: Знание. – 2005.

² Милтон Фридман. Основы монетаризма. A Program for Monetary Stability. Авторский сборник / Милтон Фридман. – М.: Издательство «ТЕИС», 2002. – 176 с.

³ Журавлев П.В. Управление человеческими ресурсами: опыт индустриально развитых стран: учеб. пособие / П.В. Журавлев, Ю.Г. Одегов, Н.А. Волгин. – М.: Экзамен, 2002.

⁴ Туркин С. Зачем бизнесу социальная ответственность / С. Туркин // Управление компанией. – 2004. – № 7. – С. 50-51.

⁵ Интернет-ресурс: www.unglobalcompact.org.

відомлення, що економічна модель суспільства, заснована на чистому матеріалізмі й утилітаризмі, прямує до саморуйнування. Тому актуальним завданням корпорацій є пошук компромісу між матеріальними і духовними спрямуваннями людини, як індивідуума та як істоти колективної.

Соціальна відповідальність бізнесу – це відповідальне ставлення корпорації до свого продукту, послуги, до споживачів, працівників і їхньої родини для поліпшення якості життя, партнерів та активна соціальна позиція у розв'язанні найгостріших соціальних проблем¹.

Виділяють три форми корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) – благодійна відповідальність (меценатство, спонсорство); традиційна соціальна відповідальність; інвестиційна відповідальність. Однак слід зазначити, що цей ефект забезпечується як за рахунок соціальної роботи, так і завдяки освоєнню виробництва нової продукції, технологій, інноваційної діяльності, оновленню знань, підвищенню компетенції фахівців.

Окрім цього, враховуючи актуальність проблеми на світовому рівні, Міжнародна організація по стандартизації розробила міжнародний стандарт із соціальної відповідальності бізнесу. Мета цієї роботи – створення зрозумілого не фахівцям для керівництва документа, не призначеного для сертифікації. В тому чи іншому випадку запровадження подібного стандарту дає працівникам можливість більш усвідомлено вивчати і відстоювати свої права та вселяє впевненість у тому, що вони не будуть порушені. Зрозуміло, це вже великий крок до закріплення довіри та взаєморозуміння між керівництвом і персоналом; поява кваліфікованої й здорової робочої сили, перспектив для співробітників, що в результаті дасть відповідні переваги, завдяки яким організації вправі розраховувати на закріплення та розширення своїх конкурентних позицій.

Однією із складових КСВ є перетворення проблем, існуючих у суспільному житті й навколишньому середовищі, у можливості для бізнесу. Наприклад, у Гані, де населення

страждає від йододефіциту, компанія «Юнілевер» створила спеціальну йодовану сіль. Щоб виробляти і продавати її, компанія перебудувала всю свою бізнес-модель у цій країні. Виробництво перенесли у сільські райони, створюючи там робочі місця. Розповсюдженням зайнялися продавці на велосипедах. Розфасовувати сіль стали у маленькі, доступніші за ціною, пакети. Так, ідучи на зустріч соціальній та медичній потребам, компанія створила новий бренд і новий ринок².

Отже, бачимо, що компанії можуть використовувати свій ключовий бізнес для боротьби з соціальними проблемами. І це не благодійність чи філантропія – це соціальна інновація.

Виділяють десять основних переваг КСВ для розвитку бізнесу:

1. Збільшується прибутковість корпорацій, зростають темпи росту виробництва продукції та наданих послуг.

2. Компанії одержують доступ до соціальновідповідальних інвестицій, при розподілі яких інвестори беруть до уваги показники, які характеризують діяльність компанії у соціальній і етичній сферах, у галузі захисту навколишнього середовища.

3. Можуть скорочуватися операційні витрати, наприклад, за рахунок зменшення відходів виробництва, або їх переробки, підвищення ефективності використання електроенергії чи продажу перероблених матеріалів.

4. Поліпшуються бренд та репутація, що допоможе розвивати й відкривати нові ринки і напрями бізнесу.

5. Зростає продаж, підвищується лояльність клієнтів. Споживачі хочуть знати, що продукти вироблені з розумінням відповідальності щодо навколишнього середовища, а також інших соціальних аспектів. Деякі споживачі навіть готові платити більше за «відповідальні» продукти.

6. Підвищується продуктивність праці та поліпшується якість продукції (послуг).

7. З'являється більше можливостей приваблювати й утримувати співробітників:

¹ Социальный аудит: Технология, стандарты, основные понятия: словарь-справочник. – М.: Изд. Академия труда и социальных отношений, 2007. – С. 222-223.

² Социальные технологии как способ регулирования трудовых отношений в корпорациях: дис. ... доктора экон. наук / М.П. Буковинская. – М., 2008. – 370 с.

люди віддають перевагу роботі у компаніях, цінності яких збігаються з їх особистими.

8. Скорочуються претензії з боку регулюючих органів.

9. Поліпшується управління ризиками.

10. Зростає конкурентоспроможність.

Компанії, які не приєдналися до цієї гри, упускають можливості в бізнесі, втрачають конкурентні переваги і відстають в управлінні. Не запроваджуючи стратегію КСВ, вони, по-перше, не відстежують та не контролюють вплив свого виробництва на суспільство і навколишнє середовище, а по-друге, не повністю реалізують свій економічний потенціал.

Існують поняття про стратегічні рівні корпоративної соціальної відповідальності:

перший (базовий) – суть його полягає у своєчасній виплаті податків та заробітної плати працівникам, створення нових робочих місць;

другий (внутрішній) – забезпечення співробітників оптимальними умовами роботи й життя, стабільною заробітною платою, системою підвищення кваліфікації, медичним і соціальним страхуванням, будівництво житла, наданням допомоги у критичних ситуаціях;

третій рівень (найвищий) – благодійна діяльність, підтримка соціально уразливих груп населення, охорона навколишнього середовища, соціальне інвестування.

Розглядаючи переваги чи недоліки вище наведених стратегій, необхідно зрозуміти, що кожна корпорація є унікальною, самостійною, з своєю філософією і менеджери, проаналізувавши ситуацію на внутрішньому й зовнішньому ринках приймають рішення на користь того чи іншого варіанта.

Соціальна відповідальність – це концепція, яка виходить із того, що бізнес не тільки несе відповідальність за дотримання законів, виробництва якісного продукту чи послуг, але і добровільно бере на себе зобов'язання перед суспільством щодо поліпшення якості життя людей. Приймаючи подібну стратегію, корпорації оголошують про те, що досягли у своєму розвитку відповідного рівня зрілості.

Основними методами реалізації КСВ зазначено: грошові гранти; благодійні внески

та спонсорська допомога; соціальні інвестиції; делегування співробітників; соціальні пакети (страхування, медичне обслуговування, оздоровчі установи, бази відпочинку, санаторії тощо); програми соціальної діяльності у формуванні інфраструктури населених пунктів, заходів охорони довкілля; фінансова підтримка ветеранів праці й освіти для підготовки майбутніх кадрів тощо.

Останнім часом намітилося певне зрушення у пріоритетах споживачів: ні ціна, ні якість, ні функціональність уже не дають змогу виробнику виділитися на фоні конкурентів – на першому місці соціальна відповідальність. За даними великої американської корпорації Social Investment Forum, один із кожних восьми професійно інвестованих доларів у США вкладається в етичний і соціально відповідальний бізнес.

Теорія корпоративної соціальної відповідальності уже добре відома українському бізнесу, і в багатьох компаніях її давно використовують не на словах. Корпоративна соціальна відповідальність як етична поведінка бізнесу по відношенню до суспільства – більше не є для українських ділових кіл чимось екзотичним. Багато компаній України усвідомлюють, що їхня комерційна діяльність прямо впливає на суспільство, в якому вони живуть, а майбутні успіхи у бізнесі тісно зв'язані з ключовими суспільними цінностями. Так, Група компаній «НІКО» прийняла рішення перетворити благодійні кошти на соціальні інвестиції в Україні. Компанія займається соціальним інвестуванням для створення в Україні інфраструктури, що дасть можливість проводити необхідне лікування дітей тут, а не за кордоном, таким чином одночасно призупинити вплив капіталу з національної економіки.

Компанія «Бритіш Американ Тобакко Україна» орієнтується на кращі зразки міжнародної практики у сфері охорони довкілля. На Прилуцькій тютюновій фабриці запроваджена та функціонує інтегрована система управління відповідно до вимог стандартів ISO 9001, ISO 14001 та OHSAS 18001, яка забезпечує спільний розвиток управління якістю, екологічного менеджменту, управління у сфері виробничої безпеки й охорони праці та ін.

У цілому український бізнес розуміє корпоративну соціальну відповідальність – передусім перед: співробітниками – утримати кількість робочих місць; клієнтами – реалізація клієнт – орієнтованої стратегії; державою – дотримання прозорості, законності ведення бізнесу, збереження партнерства у соціальних проектах.

У становленні соціально корпоративної відповідальності велику роль відіграє держава, конкуренція і сам бізнес. Держава повинна створювати стимули до соціальної відповідальності, забезпечувати правові умови соціальних інвестицій, розробити гнучку податкову політику щодо корпорацій-благодійників, віддавати їм пріоритет при одержанні ліценцій, пропагувати їх досвід.

📖 Розглянуто історію розвитку корпоративної соціальної відповідальності, основні її переваги для бізнесу та використання КСВ для боротьби з соціальними проблемами. Розроблено пропозиції щодо впровадження соціально корпоративної відповідальності.

📖 Рассмотрена история развития корпоративной социальной ответственности, основные преимущества для бизнеса и использования КСО для борьбы с социальными проблемами. Разработаны предложения по внедрению социально корпоративной ответственности.

📖 An article considers history of development of corporate social responsibility, its basic advantages for development of business, and use of CSR for the fight against social problems. An article provides a string of suggestions for efficient implementation of corporate social responsibility.

*

**О.А. КОЗАЧЕНКО, кандидат економічних наук
Інститут водних проблем і меліорації НААН**

Методика моделювання галузевої структури аграрних підприємств

В умовах поглиблення світової енергетичної та продовольчої кризи важливим завданням є запровадження новітніх систем сільського господарства в напрямі оптимального поєднання виробництва біоенергії і продовольства, за умови збереження земельних ресурсів від деградації та формування сталого розвитку сільських територій.

Розвиток АПК на біоенергетичній основі необхідно здійснювати через велику кількість окремих господарських формувань. Існує безліч варіантів їхньої діяльності, проте процедура пошуку близької до оптимальної галузевої структури має ґрунтуватися на багатоваріантному моделюванні відповідно до специфіки конкретних ґрунтово-кліматичних умов.

Суть загальноприйнятих у виробничій практиці 80-х років ХХ ст. методик щодо планування розвитку тваринницької галузі ґрунтувалася на засадах планової економіки, згідно з якими вихідною позицією були нормативні показники навантаження поголів'я,

доведені директивно до рівня кожного господарства. Це, в свою чергу, вимагало створення відповідної кормової бази та інфраструктури, що не завжди відповідало раціональному використанню наявного в господарстві агроресурсного потенціалу.

Шляхи розвитку систем ведення сільськогосподарського виробництва мають ґрунтуватися на замкнених технологічних циклах і високому рівні рециркуляції біогенних елементів, коли відходи одного технологічного процесу є сировиною для наступного, при відносно невисоких витратах ресурсів техногенного походження.

Мета статті – розробка методики багатоваріантного моделювання галузевої структури аграрного виробництва для оптимальної трансформації рослинної біомаси в різні види рослинницької, тваринницької продукції, біоенергію й органічні добрива. Методика дає змогу в межах існуючих нормативів досягти максимального рівня виробництва «органічної» продукції за мінімальних

У цілому український бізнес розуміє корпоративну соціальну відповідальність – передусім перед: співробітниками – утримати кількість робочих місць; клієнтами – реалізація клієнт – орієнтованої стратегії; державою – дотримання прозорості, законності ведення бізнесу, збереження партнерства у соціальних проектах.

У становленні соціально корпоративної відповідальності велику роль відіграє держава, конкуренція і сам бізнес. Держава повинна створювати стимули до соціальної відповідальності, забезпечувати правові умови соціальних інвестицій, розробити гнучку податкову політику щодо корпорацій-благодійників, віддавати їм пріоритет при одержанні ліценцій, пропагувати їх досвід.

📖 Розглянуто історію розвитку корпоративної соціальної відповідальності, основні її переваги для бізнесу та використання КСВ для боротьби з соціальними проблемами. Розроблено пропозиції щодо впровадження соціально корпоративної відповідальності.

📖 Рассмотрена история развития корпоративной социальной ответственности, основные преимущества для бизнеса и использования КСО для борьбы с социальными проблемами. Разработаны предложения по внедрению социально корпоративной ответственности.

📖 An article considers history of development of corporate social responsibility, its basic advantages for development of business, and use of CSR for the fight against social problems. An article provides a string of suggestions for efficient implementation of corporate social responsibility.

*

**О.А. КОЗАЧЕНКО, кандидат економічних наук
Інститут водних проблем і меліорації НААН**

Методика моделювання галузевої структури аграрних підприємств

В умовах поглиблення світової енергетичної та продовольчої кризи важливим завданням є запровадження новітніх систем сільського господарства в напрямі оптимального поєднання виробництва біоенергії і продовольства, за умови збереження земельних ресурсів від деградації та формування сталого розвитку сільських територій.

Розвиток АПК на біоенергетичній основі необхідно здійснювати через велику кількість окремих господарських формувань. Існує безліч варіантів їхньої діяльності, проте процедура пошуку близької до оптимальної галузевої структури має ґрунтуватися на багатоваріантному моделюванні відповідно до специфіки конкретних ґрунтово-кліматичних умов.

Суть загальноприйнятих у виробничій практиці 80-х років ХХ ст. методик щодо планування розвитку тваринницької галузі ґрунтувалася на засадах планової економіки, згідно з якими вихідною позицією були нормативні показники навантаження поголів'я,

доведені директивно до рівня кожного господарства. Це, в свою чергу, вимагало створення відповідної кормової бази та інфраструктури, що не завжди відповідало раціональному використанню наявного в господарстві агроресурсного потенціалу.

Шляхи розвитку систем ведення сільськогосподарського виробництва мають ґрунтуватися на замкнених технологічних циклах і високому рівні рециркуляції біогенних елементів, коли відходи одного технологічного процесу є сировиною для наступного, при відносно невисоких витратах ресурсів техногенного походження.

Мета статті – розробка методики багатоваріантного моделювання галузевої структури аграрного виробництва для оптимальної трансформації рослинної біомаси в різні види рослинницької, тваринницької продукції, біоенергію й органічні добрива. Методика дає змогу в межах існуючих нормативів досягти максимального рівня виробництва «органічної» продукції за мінімальних

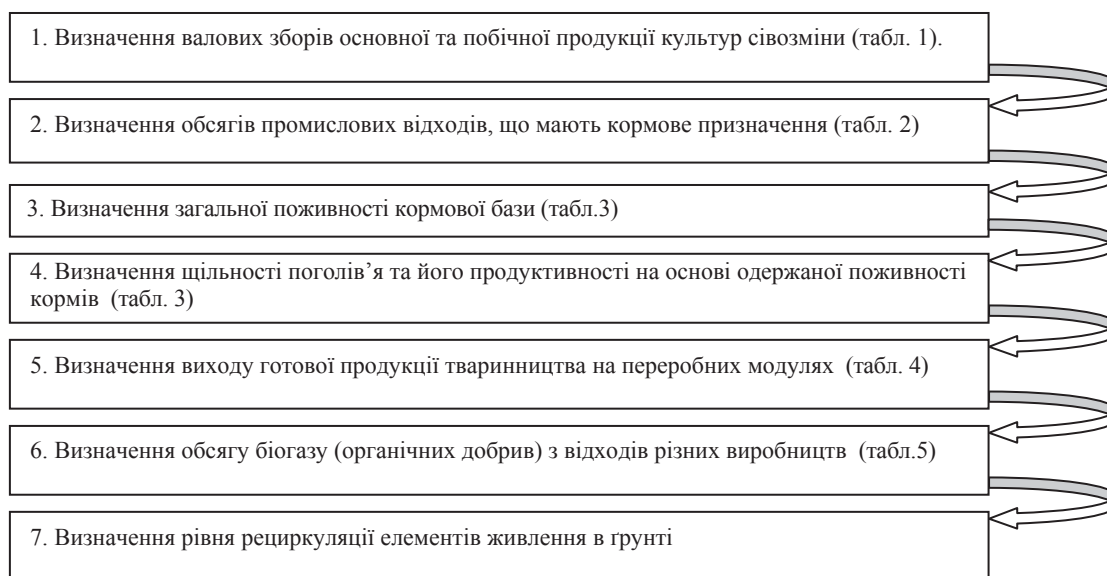
витрат хіміко-техногенних і промислових енергетичних ресурсів і є ефективним інструментом у процесі прийняття управлінських рішень.

Раціональне землекористування, його висока сталість, продуктивність та економічна ефективність ґрунтуються на адаптованій до конкретних умов господарювання спеціалізації виробничих систем. Їхня вузька рослинницька спеціалізація, що стала найпоширенішою практикою в Україні, передбачає скорочення в структурі посівних площ частини культур з високою здатністю поліпшення середовища, зокрема багаторічних бобових трав. Суто рослинницька, здебільшого зернова, спеціалізація, крім негативного впливу на довкілля, має недоліки економічного й соціального характеру.

Саме тому обов'язковою умовою сталого збалансованого виробництва має бути різногалузева спеціалізація. Запропонована методика ґрунтується на використанні інформаційної бази мережі стаціонарних агротехнічних дослідів, яких в Україні ведеться більше ста. В цих дослідях окремі варіанти слід розглядати як елементарні агроєкосистеми, що моделюють певну галузеву структуру

аграрного виробництва. Наприклад, побічна продукція рослинництва на добриво імітує суто рослинницьку спрямованість виробничої діяльності, систематичне застосування на добриво певних норм гною моделює змішану рослинницько-тваринницьку або суто тваринницьку спеціалізацію. Тому планування галузевої структури розпочинається з визначення найбільш стійких до несприятливих погодних умов і продуктивних культур конкретної природної зони.

Відповідно до показників середньої багаторічної врожайності з одержаної рослинної біомаси визначаються обсяги виробництва продукції рослинництва й тваринництва та продуктів її переробки. Супутніми продуктами сформованого циклу будуть біогаз і біогумус (рис.). Враховуючи специфіку кожного регіону методика передбачає часткову переробку рослинницької продукції у продукти вищої доданої вартості. У даній статті вона представлена на прикладі Лівобережного Лісостепу. Найбільш продуктивними культурами в цій зоні є: пшениця озима, буряки цукрові, кукурудза¹. Розрахунки проводилися на площу 1000 га ріллі.

Етапи моделювання галузевої структури виробництва

Етап 1. Валові збори основної та побічної продукції визначаються множенням урожайності на площу посіву, враховуючи кое-

фіцієнт співвідношення основної та побічної продукції (табл. 1).

¹ Рекомендації з формування біоенергетичних агроєкосистем. Науково-технологічне забезпечення аграрного виробництва (Лівобережний Лісостеп). – К.: ДІА, 2010. – 156 с.

² Економічний довідник керівника середньої ланки / за ред. М.П. Кононенка. – К.: Урожай, 1980. – С.140

1. Виробництво продукції та трансформація біомаси

№ п/п	Показник	Культура							
		Цукрові буряки		Озима пшениця		Кукурудза МВС	Кукурудза на зерно		Люцерна
		основна	побічна	основна	побічна	основна	основна	побічна	основна
			гр.1 · 0,62		гр. 3 · 1,6			гр. 6 · 1,3	
		1	2	3	4	5	6	7	8
1	Площа посіву, га	250	250	250	250	125	250	250	125
2	Урожайність, т/га	34,1	21,1	2,84	4,5	38,1	5,5	7,15	34,1
3	Валовий збір, т р. 3= р.1 · р.2	8525	5285,5	710	1136	4762,5	1375	1787,5	4262,5
	Трансформація продукції	Цукор	Корми	Корми	Підстилка	Корми	Корми	Корми	Корми

Джерело: Власні дослідження.

Етап 2. Визначенню загальної кормової цінності кормів має передувати розрахунок обсягів продуктів переробки рослинницької продукції. В умовах Лівобережного Лісостепу високий потенціал урожайності цукрових буряків може стати базою для організації виробництва цукру (можливо на умовах кооперації), що передбачатиме одержання супутніх продуктів кормового призначення (меляса, жом).

За даними НАЦУ «Укрцукор» середній рівень цукристості за останні п'ять років становив 16,06 %, втрата цукристості в процесі переробки – 3,35%¹. Отже, вихід цукру приймається в середньому 13% від валового збору сировини (табл. 2, р.2). Вихід жому з однієї тонни коренеплодів становить 800 кг (табл. 2, р.3), меляси - 4,5 % (табл. 2, р.4).

2. Обсяги продуктів переробки цукрових буряків

№ п/п	Продукція	Обсяг, т
1	Валовий збір цукрових буряків, т (табл.1, гр.1)	8525
2	Цукор, т (р.1 · 0,186)	1586
3	Жом, т (р. 1 · 0,8)	6820
4	Меляса, т (р.1 · 0,045)	384

Джерело: Власні дослідження.

Етап 3. Загальна поживність одержаної кормової маси визначається множенням вмісту кормових одиниць² у тому чи іншому виді корму на валовий обсяг кормового ресурсу (табл. 3).

Етап 4. Структура поголів'я приймалася наступна: 40% – дійні корови, 20 – нетелі, 40% – телята. Розрахунок кількості тварин здійснюється виходячи з нормативних раціонів годівлі, згідно з якими оптимальні обсяги згодовування об'ємних грубих і соковитих кормів великої рогатої худоби в середньому на одну умовну голову на рік становлять 3 тис. корм. од. (табл. 3, р.13)³. Визна-

чення молочної продуктивності поголів'я діленням загальної поживності кормів на розраховану кількість великої рогатої худоби (табл. 3, р. 15). Валовий надій приймався рівним добутку продуктивності і кількості корів (табл. 3, р. 16).

Потреба в кормах на запланований надій визначається згідно нормативу 1,0 корм. од. на 1 л молока (табл. 3, р.17). Залишок кормів розподіляється на решту поголів'я для отримання м'ясної продукції в розрахунку на 1 ц м'яса напівтуш 8 корм. од. Жива маса тварин більша від маси напівтуш на 40 % (табл. 3, р. 20).

¹ Інформаційний бюлетень. Вісник цукровиків України / Національна асоціація цукровиків України «Укрцукор» №1 (20) січ. 2008. – 44 с. <http://ukrsugar.com>.

² Деталізована поживність кормів зони Лісостепу України. – К.: «Аграрна наука», 1995. – 348 с.

³ Справочная книга директора совхоза: В 2 т. / Под общ. ред. С.В. Кальченко, Ф.М. Мартынова, С.В. Перова. – М.: Сельхозгиз, 1956. – Т. 2. – С. 220-245.

3. Розрахунок виходу продукції тваринництва за наявної кормової бази

№ п/п	Показник	Поживність кормів, корм.од.	Обсяг кормів, т
	1	2	3
1	Гичка	0,14	5285,5
2	Стебла кукурудзи	0,37	1787,5
3	Силос кукурудзи МВС	0,21	4762,5
4	Зерно пшеничне	1,17	710
5	Зерно кукурудзяне	1,34	1375
6	Жом	0,08	6820
7	Меляса	0,76	384
8	Зелена маса трав	0,16	4262,5
10	Поживність концкормів, т корм.од., $p. 10 = (p.4+p.5)$	X	2673,2
11	Поживність силосних кормів, т корм.од. $(p. 11=(p.1+p.2+p.3+p.6+p.7+p.8) \cdot гр..2)$	X	3920,9
12	Загальна поживність кормів, т корм.од. $(p.12 = p.10+p.11)$	X	6594,1
13	Поголів'я, ум.гол. $(p. 13 = p.12 / 3)$	X	1307
14	у т ч. корів $(p. 14 = p.13 \cdot 0,4)$	x	523
15	Продуктивність поголів'я, т молока $(p. 15 = p.12 / p.13)$	x	5,0
16	Валовий надій молока, т $(p.16 = p.15 \cdot p. 14)$	x	2638
17	Потреба в кормах на запланований надій, т корм.од. $(p.17 = p. 16 \cdot 1,0)$	x	2638
18	Залишок кормів на одержання приросту живої маси, т корм.од. $(p.18 = p.12 - p.17)$	x	3956
19	Маса напівтуш, т $(p. 19 = p. 18 / 8)$	x	494,6
20	Жива маса, т $(p.20 = p. 19 \cdot 1,4)$		692,4

* Розраховано за нормативними показниками.

Етап 5. Вихід м'яса з напівтуш становить 80 % (табл. 4, р. 3). Одержаний валовий надій згідно з умовою моделювання переробляється у вершки 30%-ї жирності, їх вихід становить 10% від одержаного молока (табл. 4, р.4), та збиране молоко – продуктом переробки якого є сироватка і казеїн (2,8 % від обсягу збираного молока, табл. 4, р.5)¹.

4. Розрахунок виходу м'ясо-молочної продукції

№ п.п.	Показник	Обсяг продукції, т
1	Валовий надій молока, т (табл.4, р.16)	2638
2	Маса напівтуш, т (табл.4, р.19)	494,6
3	Реалізовано м'яса (без кісток*), т $(p.3 = p. 2 \cdot 0,8 \cdot 1,15)$	481,0
4	Вихід вершків, т : $(p. 4 = p.1 \cdot 0,1)$	263,8
5	Вихід казеїну, т : $(p.5 = p.1 \cdot 0,9 \cdot 0,028)$	66,5

* Обсяг одержаного м'яса збільшено на 15% з урахуванням можливості одержання додаткового приросту від використання на корм супутніх продуктів переробки тваринницької продукції (сироватки, кісткового борошна) (табл. .5, р.3) та дасть змогу забезпечити високі смакові якості продукції.

Етап 6. Згідно з методом Вольфа² з екскрементами великої рогатої худоби у гній переходить половина сухої речовини згодованих кормів і вся підстилка. Вихід біогазу з

одержаного гною становить 70% від обсягу сухої речовини в згодованих кормах, зменшеної вдвічі, й обсягу сухої речовини в підстилці (соломі озимої пшениці) (табл. 5).

¹ Справочная книга директора совхоза: В 2 т. / под общ. ред. С.В. Кальченко, Ф.М. Мартынова, С.В. Перова. – М. : Сельхозгиз, 1956. – Т. 2. – С. 236.

² Справочник по удобрениям. – М.: Колос, 1964. – С. 93–122.

Для перерахунку одержаної маси в об'єм слід враховувати, що 1 м³ важить 1,2 кг. Вміст метану в біогазі становить 60%¹. Обсяг відходів переробки продуктів тваринни-

цтва приймається 10 % від живої маси і вони теж підлягають переробці на біогаз (табл.5, р.12).

5. Розрахунок виходу метану та органічних добрив із біомаси

№ п.п.	Корми	Частка сухої речовини, г/кг	Обсяг кормів, т
1	Гичка	0,156	5285,5
2	Стебла кукурудзи	0,637	1787,5
3	Кукурудза МВС	0,218	4762,5
4	Зерно пшеничне	0,862	710
5	Зерно кукурудзяне	0,872	1375
6	Жом	0,084	6820
7	Меляса	0,651	384
8	Зелена маса трав	0,18	4262,5
9	Усього сухої речовини в кормах, т	х	6403
10	Підстилка (солома озимої пшениці), т валовий збір (табл. 1) / (вміст сухої речовини)	0,853	1136 (969)
11	Субпродукти тваринництва, т р.11 = табл. 4, р. 2 · 0,1/(вміст сухої речовини)	0,9	49,5 (45)
12	Вихід метану, тис. м ³ р.12 = (р.9/2 + р.10) · 0,7 + р.11 / 1,2 · 0,6	х	1482
13	Вихід біогумусу, т р.13 = (р.9 / 2 + р.10 + р.11) · 0,3	х	1265

Джерело: Власні дослідження.

Етап 7. Рівень рециркуляції елементів живлення визначається зіставленням виносу елементів живлення з ґрунту врожаєм культур сівозміни та їх вмістом у продукції, що призначається для реалізації. Виніс NPK з ґрунту біомасою (основна і побічна продукція) розраховується по кожній культурі за окремими елементами живлення². Залишок органічної речовини після вилучення біогазу становить 30% від маси вихідної сировини, в даному випадку гною великої рогатої худоби.

У результаті проведених розрахунків із наявної рослинної біомаси в умовах Лісо-степу можна одержати з розрахунку на 1 га готову продукцію тваринництва (вершків – 0,3 т, м'яса – 0,5 т), рослинництва (цукру – 1,6 т), метану 1,5 тис. м³, та біогумусу 1,3 т. При цьому сума капітальних вкладень на

новостворену інфраструктуру (міні цукровий завод, лінії по виробництву вершків, забійний цех) згідно з електронними джерелами становитиме 13,5 тис. грн/га. Прибуток дорівнюватиме 15,4 грн/га, а при врахуванні вартості повернених у ґрунт поживних речовин (у перерахунку на мінеральні добрива) сума прибутку збільшиться на 2,5 тис. грн/га.

Таким чином, за етапами представленої методики кожен менеджер зможе спланувати свою виробничу структуру в найоптимальніших пропорціях і забезпечити високі показники діяльності, екологічної безпеки, зайнятості населення. Визначальним фактором для реалізації запланованих моделей розвитку залишається створення законодавчою та виконавчою гілками влади сприятливих умов кредитування, оподаткування, цінової політики, а також спрощення процесу легалізації бізнесу.

¹ Інтернет-ресурс: <http://zorgbiogas.ru/?lang=ru>.

² Методика суцільного ґрунтового-агрохімічного моніторингу сільськогосподарських угідь України. – К., 1994. – 162 с.

Важливим напрямком подальших досліджень є вдосконалення наведеної методики з погляду її адаптації до особливостей виро-

бничих і ґрунтово-кліматичних умов різних регіонів України.

Представлено методику моделювання галузевої структури в сільському господарстві, що ґрунтується на трансформації біомаси найбільш продуктивних культур регіону в готову до реалізації продукцію рослинництва, тваринництва, біоенергію та в органічні добрива. На прикладі інформаційної бази стаціонарного агротехнічного дослідження наведено методологію оптимізації галузевої структури в умовах Лівобережного Лісостепу України. Показано, що за рахунок міжгалузевої оптимізації аграрного виробництва можна суттєво підвищити його економічну ефективність, забезпечити повну енергетичну незалежність аграрних підприємств, досягти високого рівня зайнятості населення та поліпшити екологічний стан довкілля.

Представлена методика моделирования отраслевой структуры в сельском хозяйстве, основанная на трансформации биомассы наиболее продуктивных культур региона в готовую к реализации продукцию растениеводства, животноводства, биоэнергию и в органические удобрения. На примере информационной базы стационарного агротехнического опыта приведена методология оптимизации отраслевой структуры в условиях Левобережной Лесостепи Украины. Показано, что за счет межотраслевой оптимизации аграрного производства можно существенно повысить его экономическую эффективность, обеспечить полную энергетическую независимость аграрных предприятий, достичь высокого уровня занятости населения и улучшить экологическое состояние окружающей среды.

The technique of modelling industrial structure of agriculture, based on the transformation of biomass the most productive crops in the region is ready to implement crop, livestock, bioenergy and organic fertilizers. As the example of implementation methodology of optimization of branch structure the data base of station agrarian technical experiment a in left-bank forest-steppe of Ukraine is described. It is shown that by optimizing inter agricultural production can significantly increase its economic efficiency, provide a complete energy independence of agricultural enterprises, a high level of employment, and improve the ecological environment.

*

**П.В. КОВАЛЬ, кандидат економічних наук, доцент
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»**

Управління економічним зростанням аграрних підприємств

Результативне функціонування та економічний розвиток аграрного підприємства як економічної системи передбачає ефективне співіснування гармонізованих його підсистем. Економічний аналіз ефективності й результативності функціонування аграрного підприємства слід здійснювати за двома взаємно визначеними і взаємно залежними базами: формування аграрним підприємством чистого прибутку; генерування аграрним підприємством позитивного «чистого грошового потоку».

У практиці ведення бізнесу часто виникає запитання щодо ефективності та своєчасності забезпечення підприємства фінансовими ресурсами, що визначається їхньою віддачею, швидкістю обороту та гармонізацією з економічним життєвим циклом підприємства, фазами його економічного зростання. Тому аналіз і оцінка ефективності господа-

рювання підприємства полягає у визначенні оптимальної потреби у грошових надходженнях, яка відповідає певному моменту економічного розвитку підприємства і є такою, що продукує позитивний фінансовий результат – чистий прибуток, генеруючи при цьому позитивний чистий грошовий потік.

Проблемам економічної ефективності ведення бізнесу загалом, та в аграрній сфері економіки зокрема, присвячено науковій дослідження ряду вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких: В.Г. Андрійчук, П.Т. Саблук, В.В. Кулішов, О. Мендрул, Г.М. Десмонд, П. Друкер, Д. Сінк, Скотт, Е. Ніллі, Дж. Д. Мартін, С. Хігінс Роберт та ін. Проте до цих пір мало вивченими й дискусійними залишаються проблеми визначення ефективності використання оборотного капіталу загалом і грошових потоків зокрема

Важливим напрямком подальших досліджень є вдосконалення наведеної методики з погляду її адаптації до особливостей виро-

бничих і ґрунтово-кліматичних умов різних регіонів України.

Представлено методику моделювання галузевої структури в сільському господарстві, що ґрунтується на трансформації біомаси найбільш продуктивних культур регіону в готову до реалізації продукцію рослинництва, тваринництва, біоенергію та в органічні добрива. На прикладі інформаційної бази стаціонарного агротехнічного дослідження наведено методологію оптимізації галузевої структури в умовах Лівобережного Лісостепу України. Показано, що за рахунок міжгалузевої оптимізації аграрного виробництва можна суттєво підвищити його економічну ефективність, забезпечити повну енергетичну незалежність аграрних підприємств, досягти високого рівня зайнятості населення та поліпшити екологічний стан довкілля.

Представлена методика моделирования отраслевой структуры в сельском хозяйстве, основанная на трансформации биомассы наиболее продуктивных культур региона в готовую к реализации продукцию растениеводства, животноводства, биоэнергию и в органические удобрения. На примере информационной базы стационарного агротехнического опыта приведена методология оптимизации отраслевой структуры в условиях Левобережной Лесостепи Украины. Показано, что за счет межотраслевой оптимизации аграрного производства можно существенно повысить его экономическую эффективность, обеспечить полную энергетическую независимость аграрных предприятий, достичь высокого уровня занятости населения и улучшить экологическое состояние окружающей среды.

The technique of modelling industrial structure of agriculture, based on the transformation of biomass the most productive crops in the region is ready to implement crop, livestock, bioenergy and organic fertilizers. As the example of implementation methodology of optimization of branch structure the data base of station agrarian technical experiment a in left-bank forest-steppe of Ukraine is described. It is shown that by optimizing inter agricultural production can significantly increase its economic efficiency, provide a complete energy independence of agricultural enterprises, a high level of employment, and improve the ecological environment.

*

**П.В. КОВАЛЬ, кандидат економічних наук, доцент
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»**

Управління економічним зростанням аграрних підприємств

Результативне функціонування та економічний розвиток аграрного підприємства як економічної системи передбачає ефективне співіснування гармонізованих його підсистем. Економічний аналіз ефективності й результативності функціонування аграрного підприємства слід здійснювати за двома взаємно визначеними і взаємно залежними базами: формування аграрним підприємством чистого прибутку; генерування аграрним підприємством позитивного «чистого грошового потоку».

У практиці ведення бізнесу часто виникає запитання щодо ефективності та своєчасності забезпечення підприємства фінансовими ресурсами, що визначається їхньою віддачею, швидкістю обороту та гармонізацією з економічним життєвим циклом підприємства, фазами його економічного зростання. Тому аналіз і оцінка ефективності господа-

рювання підприємства полягає у визначенні оптимальної потреби у грошових надходженнях, яка відповідає певному моменту економічного розвитку підприємства і є такою, що продукує позитивний фінансовий результат – чистий прибуток, генеруючи при цьому позитивний чистий грошовий потік.

Проблемам економічної ефективності ведення бізнесу загалом, та в аграрній сфері економіки зокрема, присвячено науковій дослідження ряду вітчизняних і зарубіжних учених, серед яких: В.Г. Андрійчук, П.Т. Саблук, В.В. Кулішов, О. Мендрул, Г.М. Десмонд, П. Друкер, Д. Сінк, Скотт, Е. Ніллі, Дж. Д. Мартін, С. Хігінс Роберт та ін. Проте до цих пір мало вивченими й дискусійними залишаються проблеми визначення ефективності використання оборотного капіталу загалом і грошових потоків зокрема

в умовах конкретної фази економічного зростання аграрного підприємства. Значущість розв'язання даної проблеми визначається тим, що обґрунтована оптимальна потреба в грошових надходженнях саме для конкретної фази економічного розвитку підприємства є вузловим аспектом, наріжним каменем системи управління економічним зростанням аграрного підприємства.

Мета статті – запропонувати методичку ідентифікації достатності чи надлишковості грошових надходжень в аграрних підприємствах відповідно до їхньої потреби для певної фази економічного зростання та методичку обґрунтування оптимальної потреби у фінансових ресурсах для забезпечення стійкого економічного зростання аграрного підприємства в умовах економічної кризи.

Побуває думка про те, що економічне зростання аграрного підприємства є об'єктом постійного нарощування, причому зі зростаючими темпами. Фахівці, які так вважають, дотримують наступної логіки: якщо темпи зростання збільшуються, то зростає частка підприємства на локальному ринку, і, як результат, підвищується ефективність та результативність його господарювання. З погляду ефективності підприємства як економічної системи, це не завжди так, оскільки «шкідливі темпи зростання»¹ можуть значною мірою виснажувати внутрішні ресурси аграрного підприємства і його внутрішній економічний потенціал. З іншого боку, повільні або недостатні темпи зростання також є негативним явищем у розвитку підприємства, оскільки воно стає об'єктом критики незадовільного менеджменту, а часто – мішенню рейдерської атаки. В будь-якому випадку економічне зростання та управління ним потребує детального вивчення.

Ключовим елементом даної проблеми є визначення темпів стійкого, сталого економічного зростання аграрного підприємства. Оскільки поняття «темпи» можна ототожнити із поняттям «швидкість», то темпи стійкого економічного зростання аграрного підприємства визначатимемо як максимальну шви-

дкість приросту його товарної продукції, що не завдає при цьому втрат фінансово-економічній системі останнього.

Важливим аспектом у контексті розгляду сталого економічного розвитку аграрного підприємства є усвідомлення того, що успішне підприємство розвивається в рамках передбачуваного, такого, що піддається управлінню, життєвого циклу. Український аграрний бізнес нині переживає складний процес інституційного становлення, формування кластерів ефективних масштабів аграрного виробництва, результативних організаційних та організаційно-правових форм, доцільної спеціалізації й виробничого напрямку підприємств у рамках законодавчо визначених форм власності. Саме тому багато підприємств лише розпочинають життєвий цикл із першої фази, яка характеризується інтенсивними вкладеннями, розробкою концепції продукції, виходом на ринки. Наступною фазою життєвого циклу є фаза швидкого зростання, коли економічна система починає відшкодовувати інвестиції, формувати чистий грошовий потік і забезпечувати позитивний фінансовий результат. Дана фаза характеризується найвищими темпами зростання й потребує особливої уваги до управління фінансово-операційною системою, зокрема своєчасного зовнішнього фінансування. Часто на даній фазі приймаються хибні управлінські рішення. Основними характерними ознаками третьої фази є зниження темпів зростання та трансформування фінансових потоків – ззовні в економічну систему підприємства до генерування їхніх обсягів підприємством, які перевищують можливості внутрішнього ефективного рефінансування. Четверта фаза – спад, підприємство максимізує прибуток на одиницю виробничої потужності, генерує надлишковий грошовий потік порівняно із внутрішніми інвестиційними потребами, при цьому дані процеси супроводжуються стійкими темпами спаду обсягів продажу.

З метою уникнення спаду обсягів продажів, а відтак забезпечення економічного зростання, нерозподіленого прибутку й незначних залучень позичкового капіталу для цього недостатньо. Підприємство, економічна система якого не готова до публічного

¹ Коваль П. В. Відтворення валового сукупного продукту сільськогосподарських підприємств / П. В. Коваль // Економіка АПК. – 2010. – № 8 – С. 85-95.

акціонування та значних запозичень, не здатна забезпечувати темпи стійкого економічного зростання.

Необхідно усвідомити економічний базис можливості нарощування обсягів продажу аграрним підприємством без виснаження внутрішнього економічного потенціалу. Отже, нарощування продажів вимагає розширення активів підприємства – збільшення виробничих потужностей, забезпечуючи їх оборотними активами, та масштабів засобів обігу. Все це потребує адекватного зростання джерел фінансування – пасиву балансу підприємства, а саме зобов'язань і власного капіталу. Водночас від приросту власного капіталу залежать і можливості нарощування позичкового капіталу без порушення прийнятної структури капіталу (коефіцієнт фінансового левериджу). Саме приріст позичкового та власного капіталу визначає темпи приросту активів, що трансформуються в темпи сталого економічного зростання підприємства. Таким чином, темпи стійкого зростання підприємства – це не що інше як темпи зростання його власного капіталу.

Більшість аграрних підприємств України у найближчій перспективі через ряд об'єктивних причин не зможуть стати публічними компаніями й нарощувати власний капітал за рахунок продажу простих акцій, тому єдиним реальним джерелом розширеного відтворення власного капіталу є нерозподілений прибуток підприємства.

Математична формалізація темпів стійкого економічного зростання аграрного підприємства через приріст власного капіталу може мати вигляд:

$$RSG^* = \frac{R \cdot \text{Чистий прибуток}}{\text{Власний капітал}_{\text{Поч.пер.}}}, \quad (1)$$

де RSG^* – темпи стійкого зростання аграрного підприємства;

R – частка нерозподіленого прибутку, що підлягає реінвестуванню.

Враховуючи, що відношення чистого прибутку до вартості власного капіталу – це рентабельність власного капіталу підприємства, можемо вираз (1) подати у вигляді:

$$RSG^* = R \cdot ROE_{\text{Поч.пер.}}, \quad (2)$$

де $ROE_{\text{Поч.пер.}}$ – рентабельність власного капіталу, оцінена на початок періоду.

Рентабельність власного капіталу можна також виразити через коефіцієнти, які завдяки економічному змісту прийнято називати важелі ефективності: P – рентабельність продажів; A – коефіцієнт оборотності активів підприємства; T – відношення активів до власного капіталу. Роберт С. Хіггінс в одній із своїх робіт¹ розмістив указані показники в такому порядку PRAT. Не претендуючи на оригінальність, також скористаємося даним виразом:

$$RSG^* = P \cdot R \cdot A \cdot T. \quad (3)$$

Наведене рівняння крім співзвучної форми правої його частини має важливий економічний зміст, оскільки два показники – P та A акумулюють інформацію про ефективність функціонування операційної системи аграрного підприємства (нагадаємо, що це рентабельність продажу й коефіцієнт обороту активів), а два інших показники характеризують фінансову політику підприємства – відношення активів до власного капіталу як втілення підходів до використання фінансового левериджу, та частка прибутку, що підлягає реінвестуванню.

Надзвичайно важливий, на нашу думку, результат, що випливає з рівняння (3) – RSG^* є єдиним прийнятним максимальним темпом зростання продажів аграрного підприємства, що узгоджується, балансується із добутком чотирьох показників оцінки ефективності його функціонування. Тому це рівняння (3) фінансово-операційного балансу функціонування аграрного підприємства, яке демонструє стійке економічне зростання.

Оцінимо технічну ефективність (Farrell, 1957) процесу стійкого економічного зростання як віддачу на менеджмент економічним зростанням, яку забезпечували аграрні підприємства Білоцерківського району Київської області протягом останніх п'яти років. Для дослідження нами обрано 22 аграрних підприємства, які розвивають однакову спеціалізацію, мають однорідні масштаби виробництва й природно-економічні умови

¹ Higgins Robert C. Sustainable Growth under Inflation / Robert C. Higgins // Financial Management. 1981. August. – P. 36-40.

функціонування. Оцінку технічної ефективності даного процесу здійснимо використо-

вуючи метод аналізу оболонки даних (АОД). Розрахунки наведено в табл. 1.

1. Оцінка технічної ефективності використання оборотних активів підприємствами Білоцерківського району Київської області (2006-2010 рр.)

Підприємство	Fi(y,x C,S) Технічна ефективність, коефіцієнт	y1	Y2	x1 (S,Yes)	x2 (S,Yes)	x3 (S,Yes)	x4 (S,Yes)
		Рентабельність ОА, %	Коефіцієнт обороту ОА	Середньорічна вартість АК, тис. грн	Середньорічна вартість ОА, тис. грн	Власний капітал (на початок періоду), тис. грн	Чистий дохід, тис. грн
ТОВ Адоніс	0,55	5,1	0,75	4375,0	2356,5	3687,0	1761,0
ТОВ АФ Білоцерківська	1,00	4,4	1,46	8372,1	2384,7	-381,4	3488,5
ТОВ АФ Глушки	1,00	44,7	1,18	8940,5	5337,5	4548,0	6324,0
ПОП АФ Узинська	0,20	15,0	1,32	18312,0	10161,0	11081,0	13415,0
ЗАТ Василівське	0,76	0,1	0,55	2776,5	838,5	2580,0	461,0
ТОВ Земля Томилівська	0,26	1,5	1,23	5035,5	2874,0	1583,0	3527,0
СВК Ім. Щорса	0,45	30,8	1,56	17048,0	8022,0	8734,0	12527,0
ТОВ Колос	0,74	-12,2	1,40	3201,0	957,0	618,0	1336,0
ЗАТ Маки	0,17	1,1	0,80	10027,0	3707,0	9541,0	2960,0
СВК Матюші	0,28	15,1	1,25	14306,0	7334,0	6155,0	9203,0
ТОВ Михайлівське	0,92	-31,5	1,49	1640,8	742,8	548,2	1107,8
ТОВ Мрія	1,00	2,2	1,57	1205,5	638,5	586,0	1003,0
ТОВ Надія	1,00	9,4	1,81	4153,0	1883,5	469,0	3415,0
ТОВ Піщанське	1,00	6,3	1,83	2966,9	1314,4	437,7	2404,7
ТОВ Пилипчанське	0,05	0,2	0,04	1368,6	46262,5	366,6	1683,0
ТОВ Прогрес	1,00	-41,7	1,54	4025,2	1762,0	-754,9	2718,1
СВК Розаліївський	1,00	38,5	1,51	10135,0	4298,5	4213,0	6485,0
ТОВ Сухоліське	0,63	31,2	1,26	11671,5	5938,5	6761,0	7509,0
ВАТ Терезине	0,62	49,7	1,53	24566,3	8923,4	16950,1	13634,3
ТОВ УН Агрос	0,11	2,0	0,32	15750,3	10779,2	10978,2	3492,9
ТОВ Фастівка	1,00	19,8	1,03	7131,5	2797,5	1282,0	2882,0
ТОВ Черкас	1,00	-26,6	0,47	4926,8	2648,3	-573,1	1252,0

Джерело: Розрахунки автора.

Як показують дані таблиці, ряд підприємств досягали технічної ефективності менеджменту оборотних активів, що дорівнює 1, а окремі підприємства мали неоднаковий рівень неефективності, причому рентабельність оборотних активів, змінюючись від збитковості до 40 % і більше у поєднанні із швидкістю обороту оборотних активів, не забезпечила всім досліджуваним підприємствам абсолютну технічну ефективність. Це є одним із підтверджень того, що зростання в

підприємстві не завжди збалансоване з його економічним станом.

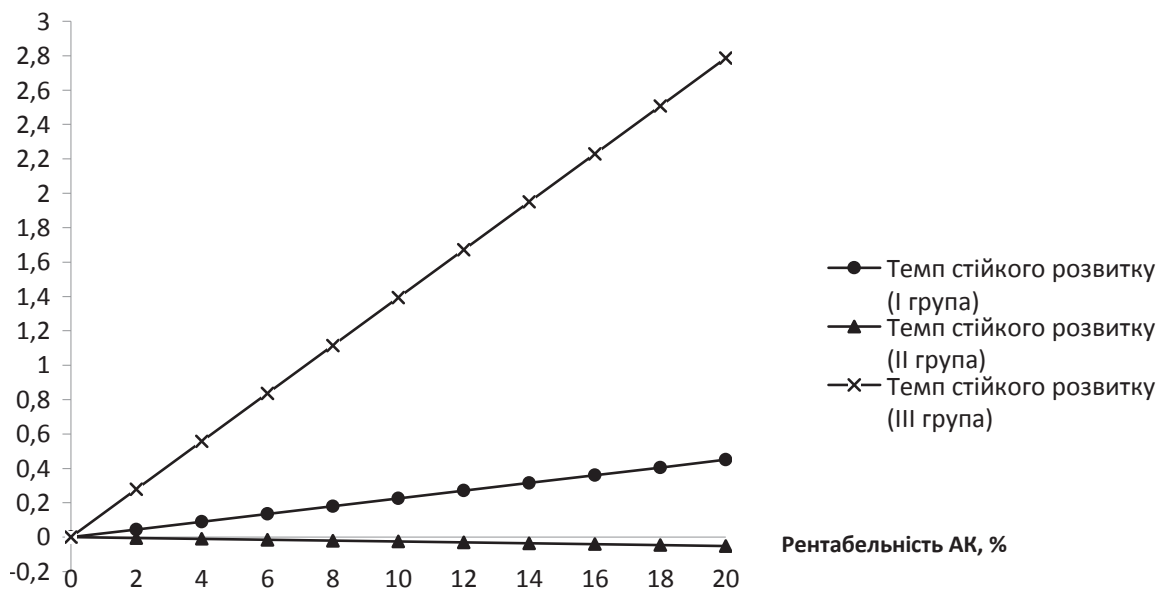
Згрупуємо дані підприємства за технічною ефективністю як групувальної ознаки в три групи – від 0 до 50%, від 51 до 100% і ті, що досягли межі виробничих можливостей за даними показниками. У розрізі одержаних груп підприємств оцінимо й відобразимо графічно рівняння фінансово-операційного балансу за середніми по групі показниками. Розрахунки та графік наведено в таблиці 2 і на рисунку 1.

2. Групи підприємств за технічною ефективністю менеджменту оборотних активів

Підприємство	Fi(y,x C,S) Технічна ефективність, коефіцієнт	Темп зростання (реальний), коефіцієнт	Темп стійкого зростання, коефіцієнт	Рентабельність АК, %
ПОП АФ Узинська	0,20	-0,08	0,14	8,33
ТОВ Земля Томилівська	0,26	0,02	0,03	0,83
СВК Ім. Щорса	0,45	0,27	0,28	14,51

ЗАТ Маки	0,17	0,03	0,004	0,39
СВК Матюші	0,28	0,16	0,18	7,74
ТОВ Пилипчанське	0,05	0,10	0,24	6,54
ТОВ УН Агрос	0,11	-0,40	0,02	1,36
Середнє значення:		0,015	0,128	5,67
ТОВ Адоніс	0,55	0,25	0,03	2,74
ЗАТ Василівське	0,76	0,33	0,0004	0,04
ТОВ Колос	0,74	-0,08	-0,19	-3,66
ТОВ Михайлівське	0,92	-0,19	-0,43	-14,26
ТОВ Сухоліське	0,63	0,06	0,27	15,88
ВАТ Терезине	0,62	0,32	0,26	18,05
Середнє значення:		0,113	-0,008	3,13
ТОВ АФ Білоцерківська	1,00	0,01	-0,27	1,25
ТОВ АФ Глушки	1,00	0,25	0,53	26,71
ТОВ Мрія	1,00	-0,05	0,02	1,16
ТОВ Надія	1,00	0,10	0,38	4,26
ТОВ Піщанське	1,00	-0,12	0,19	2,77
ТОВ Прогрес	1,00	0,03	0,97	-18,24
СВК Розалівський	1,00	0,12	0,39	16,35
ТОВ Фастівка	1,00	-0,28	0,43	7,75
ТОВ Черкас	1,00	-0,34	1,23	-14,28
Середнє значення		-0,032	0,429	3,08

Джерело: Розрахунки автора.

Рис. 1. Рівняння фінансово-операційного балансу функціонування підприємств Білоцерківського району Київської області

Джерело: Власна інтерпретація.

Графічна інтерпретація рівняння фінансово-операційного балансу функціонування підприємств уможливує виділити дві важливі для аналізу й управління зростанням у підприємстві зони – недостатнього фінансування і надлишкових фінансових ресурсів. Для поглибленого аналізу було обрано одне з підприємств третьої групи, яке досягло технічної ефективності використання оборотних активів рівної одиниці, але з погляду темпів

стійкого зростання підприємство не використало всі можливі внутрішні резерви. Графічна інтерпретація наведена на рисунку 2.

Рівняння операційно-фінансового балансу, використовуючи показник рентабельності активів, можна трансформувати у вираз:

$$RSG^* = R \cdot T \cdot ROA, \quad (4)$$

де ROA – рентабельність активів.

На рис. 1 і 2 наведено рівняння операційно-фінансового балансу саме в такій його інтерпретації. Оскільки добуток показників R і T є інструментом управління фінансовою

політикою аграрного підприємства, то інструмент управління ефективністю операційної системи зводиться до одного показника – рентабельність активів.

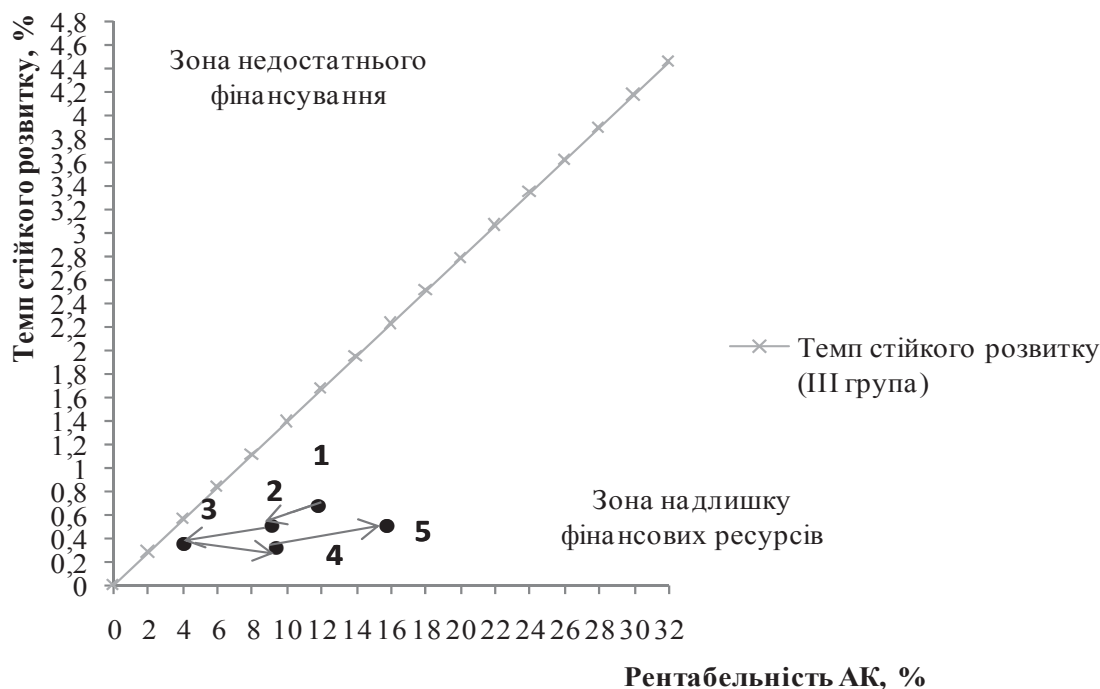

Рис. 2. Оцінка темпів стійкого розвитку СВК «Розаліївський»

Джерело: Власна інтерпретація.

З рисунка 2 бачимо, що досліджуване підприємство протягом останніх п'яти років забезпечувало використання внутрішніх фінансових ресурсів у зоні їх надлишку, причому за двома із них спостерігаємо зниження рентабельності активів і лише протягом двох останніх років даний показник зростає. Отже, забезпечення певного рівня рентабельності використання оборотних активів за певної швидкості їх обороту при технічній ефективності даного процесу, рівній 100%, ще не гарантує балансу стійкого економічного зростання аграрного підприємства. Як бачимо, вектор фактичного економічного зростання останнього зміщується від напрямку збалансованого стійкого зростання.

Порівнюючи рівняння фінансово-операційного балансу трьох груп підприємств можемо зазначити, що саме підприємства третьої групи створили умови, за яких вони можуть працювати із будь-якими рівнями рентабельності активів. Отже, підприємствам даної групи потрібно більше уваги

звертати на управління фінансовою діяльністю, зокрема на можливості розширення спектра інструментів по залученню запозичень, переглянути систему мотивації за результатами господарського року та «дивідендну політику», удосконалювати принципи використання фінансового левериджу, коефіцієнта утримання інвесторів і т.ін. Складніша система заходів потрібна для підприємств першої й другої групи, оскільки їм необхідно крім перерахованих вище інструментів і заходів працювати над управлінням операційною системою, нарощувати рентабельність продукції та рентабельність її продажу, збільшувати швидкість обороту окремих складових оборотних активів і засобів обігу, удосконалювати галузеву структуру та якість продукції, впроваджувати сучасні технології.

Здійснений аналіз та наведені теоретичні викладки підводять до логічного запитання: Чи існує системний підхід до ефективного управління стійким економічним зростан-

ням аграрного підприємства? Чи корелює даний підхід із розвитком підприємства у розрізі фаз його життєвого циклу й кризовим зовнішнім середовищем?

На нашу думку, одним із найдієвіших системних підходів до вирішення даних питань є метод тотального управління грошовими потоками (ТУГП), або ТСМ, від англійського виразу Total Cash Management – особливої актуальності він набуває в умовах кризи та в окремих фазах життєвого циклу підприємства. Сутність ТУГП проявляється у всеохоплюючому фокусуванні інтегрованих систем управління в аграрному підприємстві на гроші й грошові потоки. На думку В.П. Савчука, ТСМ – це прояв практичної реалізації наступних положень: усі аспекти функціонування підприємства повинні повною мірою залучати наявні та принципово

доступні грошові ресурси; кожний підрозділ, функціональна служба й кожний працівник підприємства може впливати на стан і ефективність використання грошових ресурсів, дотримуючись певного набору простих правил щодня¹. Практична мета системи ТУГП полягає у створенні такого комплексного інструментарію, який, з одного боку, сприяє ефективному генеруванню позитивного чистого грошового потоку, а з іншого – підвищенню ефективності використання грошових надходжень з метою створення економічного базису для генерування майбутніх грошових потоків. Схематично структура системи ТУГП представлена на рисунку 3, де складові елементи поділяються на дві групи за критерієм інструментарію управління стійким економічним зростанням аграрного підприємства.

Рис. 3. Структура системи тотального управління грошовими потоками (ТУГП) в аграрних підприємствах

Джерело: Власна розробка.

Запропоновані інструменти при їх системному використанні не лише забезпечують підприємству умови генерування грошового потоку, а й формування чистого прибутку як фінансового результату, оскільки ці процеси взаємозв'язані: прибуток є необхідною, але недостатньою умовою одержання грошей. Як уже зазначалося, в кризових умовах зовнішнього середовища аграрного підприємства

та розвитку його в окремих фазах життєвого циклу, управління економічним зростанням доцільно базувати на системі ТУГП. Розглянемо коротко окремі складові системи, які, на нашу думку, не є очевидними.

Серед складових операційної системи варто звернути увагу на управління грошовими потоками в маркетингу. Саме результативна система маркетингу в умовах кризи

¹ Савчук В.П. Стратегія + Фінанси: уроки прийняття бізнес-решень для керівників / В.П. Савчук. – К.: Companion Group, 2009. – 352 с.

чи спаду обсягів продажів може відігравати ключову роль для розвитку бізнесу, оскільки їй належать функції щодо формування системи цінних знижок залежно від обсягів продажу й строків інкасації дебіторської заборгованості, формування запасів як конкурентного засобу маркетингу, надання товарних кредитів контрагентам, управління продажами в часі для забезпечення рівномірності виробництва та врахування об'єктивної циклічності, провокування адекватної реакції конкурентів. Головним засобом результативного використання зазначених і ряду інших функцій є поточне бюджетування.

Стосовно фінансової політики як інструменту управління стійким зростанням аграрного підприємства в рамках ТУГП варто відзначити таку складову, як утримання інвесторів, стимулювання потенційних інвесторів та залучення до бізнесу нових. Це залежить від прийнятої «дивідендної політики» в різних її формах. Аграрному бізнесу в Україні характерна система оренди й суборенди земельних ресурсів, в окремих випадках майна, як головних активів, що залучені в операційну систему підприємства. Частина прибутку, що підлягає реінвестуванню в підприємство, для України здебільшого становить 100%, але цей показник також може стати дійовим інструментом управління стійким зростання підприємства, особливо для третьої фази його життєвого циклу.

Важливо зазначити, що як для кризових явищ в економіці, так і для третьої та четвертої фаз розвитку аграрного підприємства дійовим інструментом забезпечення стійкого зростання є «купівля зростання» - придбання окремого бізнесу, яке працює в другій фазі й зазнає критичної нестачі грошових ресурсів. У рамках системи ТУГП це є нічим іншим, як трансформація інвестиційної та фінансової діяльності, оскільки криза, з одного боку, передбачає скорочення інвестиційних програм, а з іншого – надає можливості нарощування активів підприємства і напрямів бізнесу.

Цікавим та важливим аспектом системи управління стійким економічним зростанням аграрного підприємства є вплив інфляції й дифляції, які часто присутні в процесі розгортання кризи, на оцінку планових і фак-

тичних параметрів зростання. На початку дослідження ми зазначили, що оцінюватимемо його за темпами зростання продажів, але останні можуть бути викликані як реальним зростанням, так і містити інфляційну складову. У випадку дефляційних процесів швидше за все спостерігатимемо відсутність економічного зростання залежно від темпів дефляції й темпів реального зростання. Вплив інфляції може впливати двояко на оцінку темпів зростання, оскільки навіть при реальних темпах приросту обсягів продажу рівних нулю та рівню інфляції більше нуля, інвестиції в кожен гривню запасів і дебіторської заборгованості будуть більшими на рівень інфляції, які повинні фінансуватися за рахунок запозичень. Це, в свою чергу, негативно впливає на коефіцієнт фінансового левериджу, оскільки процес відбувається без адекватного збільшення власного капіталу.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, можемо сформулювати наступні висновки щодо ефективності та управління стійким економічним зростанням аграрних підприємств.

Економічне зростання аграрного підприємства характеризується не лише різними темпами, а й різними напрямками, змінюючись від спаду до зростання, причому темпи як першого, так і другого не мають однозначної позитивної оцінки, оскільки перевищення й уповільнення реальних темпів по відношенню до темпів стійкого економічного розвитку підприємства ведуть до одного наслідку: втрати активів і банкрутства. На жаль, останніми роками такі приклади власності аграрному бізнесу України – поглинання здавалося б динамічних компаній «Райзагро», «Дакор», «Укр-Рос Агро» й ряду інших.

Рівняння фінансово-операційного балансу функціонування аграрного підприємства інтерпретує максимально можливу швидкість його економічного зростання, за якої підприємство може розвиватися без нанесення шкоди його внутрішньому економічному потенціалу до відтворення.

Тривале перевищення або зниження реальних темпів зростання підприємства порівняно з темпами стійкого економічного зрос-

тання, виражених через ефективність функціонування його операційної системи та відношення до фінансової політики, вимагають комплексу заходів щодо запобігання такої ситуації. В першому випадку підприємству доцільно нарощувати власний капітал, тимчасово нарощувати «фінансовий важіль», підвищувати ціни, знизити дивідендні виплати, розглянути варіанти злиття із інвестором; в другому – необхідно розробити програму щодо ефективного використання надлишкових, по відношенню до внутрішніх інвестиційних потреб, грошових ресурсів шляхом збільшення дивідендних виплат,

зниження заборгованості, «купівлі зростання».

Запропоновані теоретико-методичні й прикладні розробки мають широкі перспективи подальшого розвитку та удосконалення. Скажімо, система ТУГП потребує детальної адаптації до особливостей аграрного виробництва і до інтеграції її з технологіями реалізації стратегії підприємства. Систему управління економічним зростанням аграрного підприємства необхідно удосконалити та розширювати залежно від його спеціалізації й виробничого напрямку тощо.

Розглянуто особливості управління процесами економічного зростання аграрних підприємств за фазами їх життєвого циклу. Запропоновано методику аналізу та оптимізації фінансування операційної діяльності підприємства.

Рассмотрены особенности управления процессами экономического роста аграрных предприятий по фазам их жизненного цикла. Предложена методика анализа и оптимизации финансирования операционной деятельности предприятия.

An article describes the features of management of growth of agricultural enterprises within the framework of the stages of their activity cycle and suggests technique of analysis and optimization of financing operations of the enterprise.

*

**І.С. ВОРОНЕЦЬКА, кандидат економічних наук, доцент
Інститут кормів та сільського господарства Поділля НААН**

Особливості організації системи екологічного маркетингу в аграрних підприємствах

На сучасному етапі істотним напрямом економічної політики є забезпечення сталого еколого-економічного розвитку аграрного сектору економіки, стратегія якого повинна передбачати використання комплексу ефективних підходів, інструментів, важелів і механізмів, що сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності галузі, забезпечать її еколого-економічне зростання та раціональне відтворення¹. У даному контексті важливого значення набуває проблема екоспрямованого маркетингового забезпечення діяльності агропідприємств, що дасть змогу розв'язати низку проблем як економічного, так і екологічного характеру. Зокрема, про-

блема забруднення довкілля на сучасному етапі є однією з найактуальніших, що зумовлено надмірним рівнем антропогенного навантаження на природне середовище. Тому існує нагальна потреба зміни пріоритетів бізнесу: поряд з максимізацією прибутку та задоволенням споживчих потреб, товаровиробники мають враховувати екологічні потреби суспільства. Таким чином, система екологічного маркетингу повинна спрямовуватися на глибоке вивчення існуючих і потенційних інтересів споживачів, їх раціональне задоволення, ґрунтуючись на розширенні виробництва та збуту сільськогосподарської продукції, забезпечуючи підвищення екологічної безпеки.

Запровадження ефективної системи екологічного маркетингу сприятиме раціональному використанню природних ресурсів, поліпшенню стану навколишнього середо-

¹ Гайдучкий А.П. Підвищення інвестиційної привабливості інфраструктури аграрного сектору / А.П. Гайдучкий // Економіка АПК. – 2004. – №10. – С. 99–106; Ілляшенко С.М. Формування ринку екологічних інновацій: економічні основи управління: моногр. / С.М. Ілляшенко, О.В. Прокопенко; за ред. С.М. Ілляшенка. – Суми: ВТД Університетська книга, 2002. – 250 с.

тання, виражених через ефективність функціонування його операційної системи та відношення до фінансової політики, вимагають комплексу заходів щодо запобігання такої ситуації. В першому випадку підприємству доцільно нарощувати власний капітал, тимчасово нарощувати «фінансовий важіль», підвищувати ціни, знизити дивідендні виплати, розглянути варіанти злиття із інвестором; в другому – необхідно розробити програму щодо ефективного використання надлишкових, по відношенню до внутрішніх інвестиційних потреб, грошових ресурсів шляхом збільшення дивідендних виплат,

зниження заборгованості, «купівлі зростання».

Запропоновані теоретико-методичні й прикладні розробки мають широкі перспективи подальшого розвитку та удосконалення. Скажімо, система ТУГП потребує детальної адаптації до особливостей аграрного виробництва і до інтеграції її з технологіями реалізації стратегії підприємства. Систему управління економічним зростанням аграрного підприємства необхідно удосконалювати та розширювати залежно від його спеціалізації й виробничого напрямку тощо.

Розглянуто особливості управління процесами економічного зростання аграрних підприємств за фазами їх життєвого циклу. Запропоновано методику аналізу та оптимізації фінансування операційної діяльності підприємства.

Рассмотрены особенности управления процессами экономического роста аграрных предприятий по фазам их жизненного цикла. Предложена методика анализа и оптимизации финансирования операционной деятельности предприятия.

An article describes the features of management of growth of agricultural enterprises within the framework of the stages of their activity cycle and suggests technique of analysis and optimization of financing operations of the enterprise.

*

**І.С. ВОРОНЕЦЬКА, кандидат економічних наук, доцент
Інститут кормів та сільського господарства Поділля НААН**

Особливості організації системи екологічного маркетингу в аграрних підприємствах

На сучасному етапі істотним напрямом економічної політики є забезпечення сталого еколого-економічного розвитку аграрного сектору економіки, стратегія якого повинна передбачати використання комплексу ефективних підходів, інструментів, важелів і механізмів, що сприятимуть підвищенню конкурентоспроможності галузі, забезпечать її еколого-економічне зростання та раціональне відтворення¹. У даному контексті важливого значення набуває проблема екоспрямованого маркетингового забезпечення діяльності агропідприємств, що дасть змогу розв'язати низку проблем як економічного, так і екологічного характеру. Зокрема, про-

блема забруднення довкілля на сучасному етапі є однією з найактуальніших, що зумовлено надмірним рівнем антропогенного навантаження на природне середовище. Тому існує нагальна потреба зміни пріоритетів бізнесу: поряд з максимізацією прибутку та задоволенням споживчих потреб, товаровиробники мають враховувати екологічні потреби суспільства. Таким чином, система екологічного маркетингу повинна спрямовуватися на глибоке вивчення існуючих і потенційних інтересів споживачів, їх раціональне задоволення, ґрунтуючись на розширенні виробництва та збуту сільськогосподарської продукції, забезпечуючи підвищення екологічної безпеки.

Запровадження ефективної системи екологічного маркетингу сприятиме раціональному використанню природних ресурсів, поліпшенню стану навколишнього середо-

¹ Гайдучкий А.П. Підвищення інвестиційної привабливості інфраструктури аграрного сектору / А.П. Гайдучкий // Економіка АПК. – 2004. – №10. – С. 99–106; Ілляшенко С.М. Формування ринку екологічних інновацій: економічні основи управління: моногр. / С.М. Ілляшенко, О.В. Прокопенко; за ред. С.М. Ілляшенка. – Суми: ВТД Університетська книга, 2002. – 250 с.

вища, підвищенню рівня виробництва, удосконаленню його структури, забезпеченню своєчасної адаптації аграрних підприємств до змін конкурентного середовища, оптимальному процесу відтворення.

Питаннями маркетингових теорій, у тому числі й концепцій екологічного маркетингу, займалися вітчизняні та зарубіжні вчені, серед яких вагомий теоретичний внесок здійснили: Г. Армстронг, Л. Балабанова, С. Гаркавенко, В. Кардаш, Ф. Котлер, А. Старостіна та ін. Безпосередньо питання розвитку маркетингової стратегії в аграрній сфері досліджували такі науковці, як: О. Варченко, Й. Завадський, Д. Карич, О. Луцій, П. Саблук, І. Соловійов, Ю. Ципкін й ін.

Незважаючи на значний обсяг досліджень із даної проблематики, їхню наукову завершеність не можна вважати вичерпною. Деякі аспекти вищезазначених проблем і надалі залишаються недостатньо вивченими та науково обґрунтованими. Тому існує потреба подальшого аналізу й дослідження системи екологічного маркетингу в аграрному секторі економіки.

Мета статті – проаналізувати та обґрунтувати вплив системи екологічного маркетингу на ефективність функціонування агропідприємств.

В умовах розвитку ринкових відносин і надмірної концентрації уваги щодо забезпе-

чення екологічної безпеки кожне сільськогосподарське підприємство має розробити чітку стратегію своєї господарської діяльності з урахуванням ринкових вимог для взаємоузгодження маркетингових цілей із власними можливостями та розробити ефективний комплекс екологічного маркетингу, який буде зорієнтований на вимоги споживачів, забезпечить конкурентні переваги на ринку й екологічні потреби, що виникають унаслідок екологічної кризи чи погіршення якості навколишнього середовища. Стратегія маркетингу виступає в ролі складової стратегічного менеджменту¹. Її результуючі характеристики (в числі інших) утворюють результати управлінської діяльності, що реалізується бізнес-суб'єктами, вони підлягають оцінці після закінчення стратегічного періоду, яка може бути інформативною і достатньо коректною тільки в разі поєднання оціночних показників за всіма складовими екологічно спрямованої маркетингової стратегії.

Представлену функціональну структуру маркетингової стратегії, в якій присутні укрупнені блоки, агрегуючи ті чи інші функціональні аспекти, слід розглядати як фрагмент “дерева стратегій”, що відображає ієрархічність стратегічного менеджменту (рис. 1).

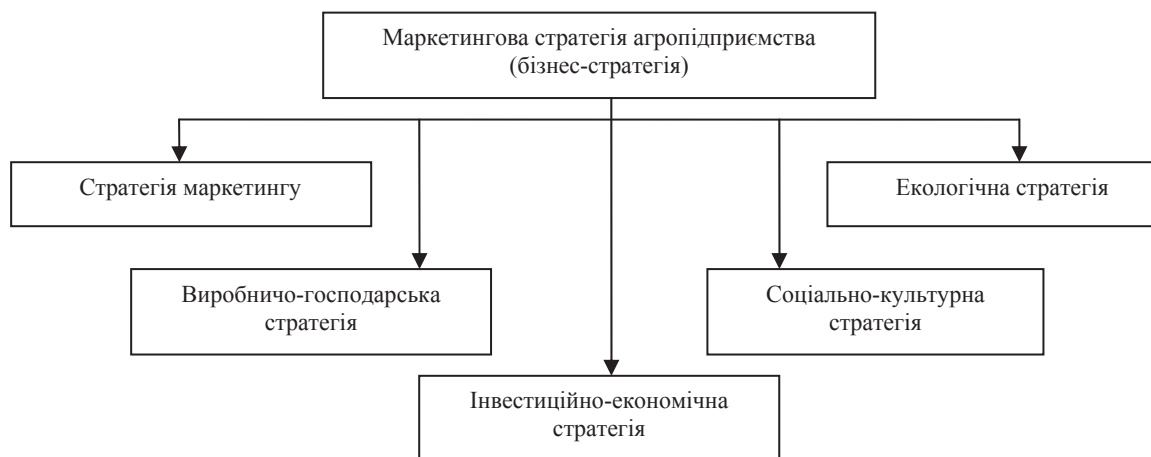

Рис. 1. Функціональна структура маркетингової стратегії аграрного підприємства

¹ Вічевич А.М. Екологічний маркетинг: навч. посібник / А.М. Вічевич та ін. – Л.: Афіша, 2003. – 248 с.; Ілляшенко С.М. Формування ринку екологічних інновацій: економічні основи управління: моногр. / С.М. Ілляшенко, О.В. Прокопенко; за ред. С.М. Ілляшенка. – Суми: ВТД Університетська книга, 2002. – 250 с.

Стратегія екологічного маркетингу є базовим елементом безлічі функціональних стратегій, що реалізуються господарськими структурами, які спираються на принципи ринково-орієнтованого (маркетингового) підходу. Цільова орієнтація даної стратегії характеризується єдиними цілями стратегічного управління аграрним підприємством і полягає в досягненні відповідності діяльності в галузі екологічного маркетингу умовам, що детермінуються характеристиками зовнішнього і внутрішнього маркетингового середовища¹.

Відносини між екологічно спрямованою маркетинговою стратегією і стратегією екологічного маркетингу слід розглядати як відносини загального та часткового, що формуються в рамках цілісного системного утворення.

При єдності цільових орієнтирів, що властиві системам, існує конкретизація цілей і завдань, які стоять перед її підсистемами, тому, відповідно, й конкретизація методів розробки та реалізації підсистем. Екологічно спрямована маркетингова стратегія в даному випадку виступає як модель, що відбиває перспективи розвитку соціально-еколого-економічної системи, яка формується в рамках господарської структури (агropідприємства). У стратегії екологічного маркетингу моделюються дії, що притаманні сфері екомаркетингу, призначенням якого є забезпечення орієнтації сільськогосподарського виробництва на екологічні вимоги ринку й активну діяльність щодо реалізації товарів, які задовольняють екологічні потреби споживачів, а також проведення широкого комплексу заходів щодо його завоювання та створення сталого попиту на екологічні товари й послуги.

Стратегія екологічного маркетингу в аграрних підприємствах вибудовується відповідно до загальних положень і принципів маркетингової парадигми, що склалася в сучасній науковій школі. Вона ґрунтується на інтеграції чотирьох найважливіших елементів маркетингу – товарної, цінової, збутової та комунікативної політик, тоді як екомаркетинг ґрунтується ще й на екологічній політиці.

¹ Слюсарева Л.В. Методологічні підходи формування економічного механізму соціально-етичного маркетингу сфери АПК з урахуванням екологічних аспектів / Л.В. Слюсарева // Вісник ХНТУСГ. – Вип. 70. – Х., 2008. – С. 315–320.

Слід звернути увагу на наступні ключові моменти:

Послідовність дій формується в напрямі від товарної політики, якій передують дані, одержувані в ході аналізу та прогнозу ринку з урахуванням екологічної системи дій, до комунікативної, що розв'язує завдання в галузі просування виробленої сільськогосподарської продукції й управління комунікативними взаємозв'язками.

З теоретичних позицій немає підстав для встановлення пріоритетів у сукупності політики. Вони є рівнозначними, а виділення тієї чи іншої системи дій як основної може диктуватися завданнями практики².

Сукупність товарної, цінової, збутової, комунікативної та екологічної політик необхідно розглядати як самостійну систему, здатну забезпечити досягнення синергетичного ефекту. Синергія дій у галузі екологічного маркетингу проявляється в кількох напрямках:

використання єдиних аналітичних матеріалів, що характеризують стан, тенденції й перспективи розвитку споживчого середовища, макроекономічних факторів і т.д.;

створення єдиного організаційно-екологічного механізму, що дає змогу системно використовувати організаційний та ресурсний потенціали;

використання загальних інформаційних баз і засобів екомоніторингу;

використання загального психологічного й соціально-культурного середовища, вектор дії якого поширюється на всі аспекти маркетингової діяльності.

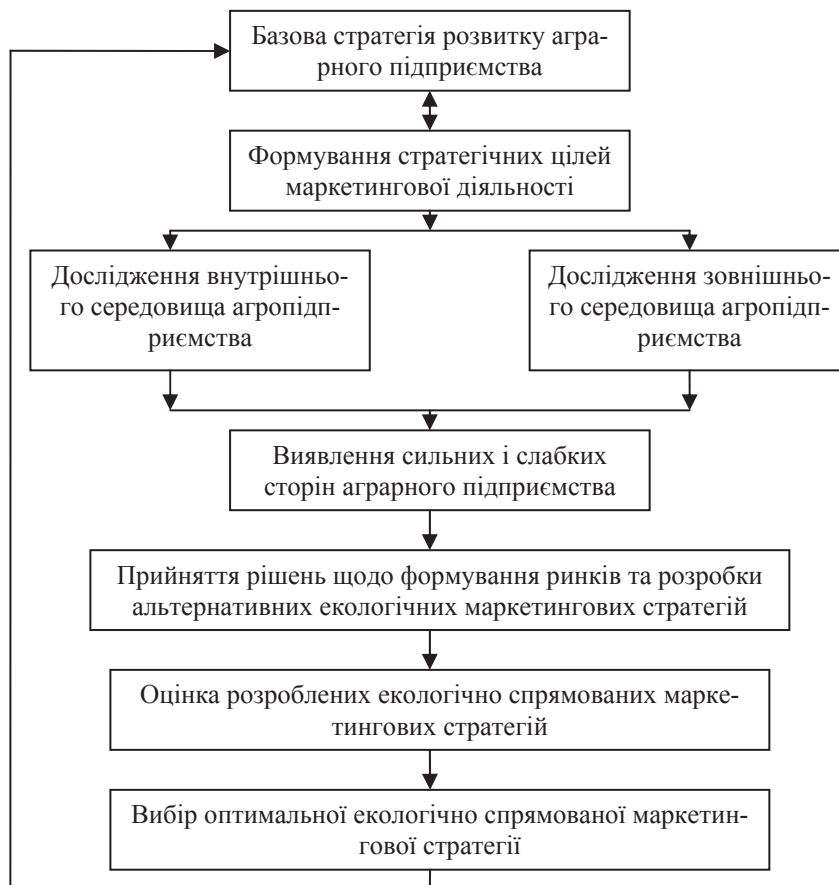
При розробці стратегії екологічного маркетингу використовуються програмно-цільові методи, реалізовані на практиці у формі стратегічних планів. Стратегічний план екомаркетингу є основним документом, що регламентує діяльність аграрного підприємства в галузі екологічного маркетингу та узгоджує всі аспекти маркетингової й господарської діяльності³.

² Стецович О.Ю. Маркетинг в системі АПК / О.Ю. Стецович // Вісн. Львівського держ. аграр. ун-ту: економіка АПК. – 2006. – №13. – С. 716–718.

³ Польовська В.І. Екологізація планування маркетингу на підприємстві / В.І. Польовська, Ю.Ю. Туниця // Науковий вісник НЛТУУ. – 2005. – Вип. 15.7. – С. 196–205.

Вихідною передумовою формування екологічно спрямованої маркетингової стратегії є базова стратегія розвитку аграрного підприємства. По відношенню до неї екологічно спрямована маркетингова стратегія має підлеглий характер і повинна узгоджуватися по цілях та етапах реалізації й розглядатися при цьому як один із головних чинників забезпечення ефективного розвитку підприєм-

ства відповідно до обраної ним базової стратегії. Процес формування екологічно спрямованої маркетингової стратегії показано на рисунку 2, де видно, що розробка такої стратегії є безперервним процесом та допускається її коригування в разі зміни базової стратегії агропідприємства або умов його розвитку.

Рис. 2. Схема розробки екологічно спрямованої маркетингової стратегії підприємства

Найважливішими завданнями, розв'язання яких має забезпечити екоспрямована маркетингова стратегія, слід вважати:

- раціональне споживання усіх видів ресурсів;

- цільове застосування й раціональне використання всіх видів ресурсів для забезпечення повного задоволення потреб та запитів потенційних покупців товарів і послуг;

- формування умов для реалізації принципу екологічно орієнтованої діяльності агропідприємства, що враховує як власні запити й інтереси, так і потреби конкретних споживачів та суспільства в цілому;

- формування умов для створення й підтримки позитивного іміджу підприємства як

надійного ділового партнера в країні та за її межами.

Відповідно до перерахованих вище завдань можна сказати, що стратегія екологічного маркетингу охоплює організацію і управління всією сукупністю видів діяльності, пов'язаних із перетворенням купівельної спроможності споживачів на ефективний попит на сільськогосподарську продукцію (послугу), а також із доведенням цієї продукції до кінцевого або проміжного покупця для забезпечення встановленої аграрним підприємством норми прибутку та підтримання задовільного стану навколишнього природного середовища за умови раціонального використання природних ресурсів.

При обґрунтуванні стратегії екологічного маркетингу необхідно простежувати еволюцію агропродовольчого ринку і виявляти різні існуючі або потенційні ринки або їхні сегменти на основі визначення й аналізу потреб для їх задоволення. Завдання полягає в тому, щоб націлити підприємство на привабливі економічні можливості, адаптовані до його ресурсів та їх збалансованого використання, що забезпечує екологічну безпеку, потенціал для збільшення обсягу продажів і зростання рентабельності. Стратегія екомаркетингу має середньо- й довгостроковий горизонт, її завданням є розробка дій, необхідних для розвитку та забезпечення збалансованої структури товарного портфеля й охорони навколишнього природного середовища.

Таким чином, стратегія екологічного маркетингу, на наш погляд, повинна орієнтувати аграрне підприємство на те, щоб його діяльність ґрунтувалася на стратегічних можливостях, проводився аналіз конкурентоспроможності, підвищувалася адаптованість і поліпшувався стан навколишнього середовища й регулярно переглядався бізнес-портфель з урахуванням зміни загальної стратегії.

Стратегії екологічно спрямованої маркетингової діяльності, як уже зазначалося вище, деталізують стратегії розвитку агропідприємства в цілому. Тому на рівні останнього можна виділити наступні стратегії:

поглинання (підприємство поглинає слабшого партнера чи конкурента);

злиття (об'єднання капіталу на різних умовах кількох агропідприємств із метою утворення потужнішого);

придбання акцій інших підприємств;

налагодження ділових контактів у різних сферах діяльності (науково-технічній, виробничій, комерційній тощо) з іншими аграрними підприємствами;

вертикальна інтеграція, спрямована на розширення діяльності аграрного підприємства за допомогою приєднання ним підприємств – постачальників сировини, матеріалів і напівфабрикатів, а також збутових фірм.

Далі із зазначених вище загальних стратегій аграрного підприємства впливають загальні маркетингові стратегії по відно-

шенню до конкретних ринків збуту: розширення існуючих ринків; проникнення на нові агропродовольчі ринки; підтримка рівня збуту на існуючих аграрних ринках; концентрація комерційних та маркетингових зусиль на меншій кількості ринків; вихід із ринку¹.

Система стратегічного планування маркетингу агропідприємства повинна відповідати таким основним вимогам, якщо вона претендує бути екологічно орієнтованою в довгостроковій перспективі та мати:

чітко закріплені довгострокові цілі екологічного розвитку, що відповідають місії й економічним цілям аграрного підприємства; затверджені методики планування і контролю за результатами їх реалізації;

можливість інтегруватися (вбудовуватися) в існуючі системи управління та планування галузі й регіону, затверджені органами державного управління на даний час;

організаційний апарат із чітко закріпленими функціями за кожним з учасників процесу розробки та реалізації стратегічного планування;

методологію прогнозування результатів екологічно орієнтованого стратегічного планування;

інструментарій оцінки стратегічних планів аграрного підприємства.

Багато вітчизняних аграрних підприємств уже почали реалізовувати екологічно спрямовану систему маркетингу, успішно розробляючи екологічні плани й звітність. Аналіз показує, що нині головним мотивом розробки поки що нечисленних екологічно спрямованих програм і підготовки екологічної звітності в агропідприємствах є необхідність державної підтримки власного бізнесу. Таким чином, запровадження системи екологічного маркетингу в аграрних підприємствах підтримуватиме та сприятиме поліпшенню стану навколишнього природного середовища й забезпеченню збалансованого розвитку аграрного сектору економіки, що є складним і багаторівневим завданням, виконання якого вимагає мобілізації й об'єднання

¹ Majlath M. Challenges in Marketing: Reasons for the Existence of Green Marketing // Proceedings Papers of Business Sciences: Symposium for Young Researchers (FIKUSZ) 2008. – P. 137-147

всіх сил господарюючих суб'єктів, суспільства та держави в цілому.

Становлення ринкових відносин в аграрному секторі вимагає формування основних інститутів економіки, серед яких чільне місце посідає маркетинг. Успіх діяльності підприємства на сучасному етапі залежить від ефективності формування маркетингових стратегій, спрямованих на задоволення потреб споживачів, товаровиробників і суспільства в цілому при врахуванні раціонального використання природних ресурсів. Саме тому дедалі більшої актуальності набуває запровадження системи екологічного маркетингу, яка забезпечує агропідприємствам конкурентні переваги на ринку, задовольняючи суспільний попит та підтримуючи екологічну безпеку. Таким чином доведено,

що вплив системи екологічного маркетингу на ефективність функціонування агропідприємств, враховуючи чинники якості довкілля з погляду суспільних інтересів і довгострокових цілей господарської діяльності, дає можливість успішно господарювати та досягати високих виробничих, фінансових і економічних показників.

З огляду на вищевикладене можна стверджувати, що одним із суттєвих чинників забезпечення ефективного процесу відтворення в аграрному секторі є екологічний маркетинг, застосування якого дасть змогу на основі чітко відпрацьованої стратегії екомаркетингу забезпечити еколого-економічний розвиток агропідприємств та збалансоване використання ресурсного потенціалу країни.

Досліджено та проаналізовано вплив екологічно спрямованої маркетингової стратегії на ефективність діяльності аграрних підприємств шляхом систематизації визначальних чинників екологічного маркетингу для забезпечення збалансованого еколого-економічного розвитку аграрного сектору економіки.

Исследовано и проанализировано влияние экологически направленной маркетинговой стратегии на эффективность деятельности аграрных предприятий путем систематизации определяющих факторов экологического маркетинга для обеспечения сбалансированного эколого-экономического развития аграрного сектора экономики.

Investigated and analyzed the impact of environmentally focused marketing strategy on the performance of agricultural enterprises by organizing the determining factors of ecological marketing to ensure sustainable environmental and economic development of the agricultural sector.

* * *

*А.С. МАЛИНОВСЬКИЙ, доктор економічних наук, професор
Д.О. ПІДГОРОДЕЦЬКИЙ, аспірант*
Житомирський національний агроекологічний університет*

Роль ініціативи громади в розвитку сільських територій

Системний розвиток сільських територій спрямований на поліпшення якості життя, посилення соціальної захищеності населення, створення умов для сталого економічного та соціального зростання. Світовий і вітчизняний досвід показують, що він є одним із основних чинників стабілізації соціально-економічних відносин в умовах ринкової економіки. Однак те, що нині відбувається в сільському суспільстві, можна визначити як деградацію виробничого й людського потенціалу, яка, на жаль, з кожним роком посилюється. Хоча в Україні є і благополучні сільські території, свого роду «острівці», проте загальна картина поки що не вселяє оптимізму.

Необхідною передумовою економічного розвитку сільських територій є забезпечення самоврядування на всіх рівнях, насамперед на рівні сільських органів влади та належного державного управління. У розвинутих країнах світу управління економічним і соціальним розвитком села здійснюється через поєднання регулювальних впливів органів державної влади, інститутів ринкової інфраструктури, управлінських підрозділів підприємств, що розміщені на території сільських поселень, громадських організацій та місцевого самоврядування. Що ж до нашої держави, то головним і визначальним елементом управлінської підсистеми сільської території виступає місцеве самоврядування.

Теоретичним, методологічним та практичним питанням використання трудових ресурсів, розвитку соціальної сфери й сільських територій присвячені дослідження відомих науковців О. Бородіної, В. Месель-Веселяка, М. Орлатого, І. Прокопи, П. Саб-

лука, В. Юрчишина, К. Якуби та інших вчених і практиків¹. Однак відповідно до сучасних умов, коли відбулося реформування традиційних форм господарювання й створено нові організаційно-виробничі структури, формується приватний сектор товаровиробників, значна кількість положень вимагають подальшого вивчення.

Дослідження ґрунтуються на застосуванні загальнонаукових методів: індукції і дедукції, узагальнення, системного аналізу явищ, що вивчаються, синтезу як прогнозування перспективи розв'язання проблеми, а також використанні спеціальних методів економічного дослідження: порівняння, спостереження й табличний. За допомогою абстрактно-логічного методу були сформовані висновки та пропозиції щодо подальших досліджень

Мета статті – теоретичне, методологічне й практичне обґрунтування пропозицій щодо удосконалення діяльності місцевого самоврядування у розв'язанні проблем сільської громади, зокрема, зайнятості населення на прикладі Приворотської сільської ради Брусилівського району Житомирської обла-

* Науковий керівник – А.С. Малиновський, доктор економічних наук, професор.

¹ Бородіна О. Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення / О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2009. – № 5 (570). – С. 59-67; Месель-Веселяк В.Я. Реформування аграрного сектора України (результати, проблеми) / В.Я. Месель-Веселяк // Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і сільських територій: матеріали Сьомих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників. – К., 2005. – С. 182-189; Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку / І. Прокопа // Економіка України. – 2007. – № 6. – С. 50-59; Саблук П. Т. Розвиток сільських територій – запорука відродження аграрної України / П. Т. Саблук // Вісн. аграр. науки. – 2006. – № 5. – С. 21-23; Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК – 2005. – № 3. – С. 3-10.

сті. На нашу думку, таке дослідження, його наукове обґрунтування, консолідує діяльність органів самоврядування всіх рівнів та активність громади певною мірою сприятимуть забезпеченню комплексного розвитку сільських територій Житомирщини.

Розвиток сільських територій – складний процес, його оцінка й визначення вимагають застосування багатьох критеріїв. Це синергетична та гармонійна єдність таких елементів, як економічне зростання, охорона навколишнього природного середовища, поліпшення умов проживання селян, збереження й збагачення їх культурної спадщини. Розвиток сільських територій забезпечує поліпшення добробуту та побутових умов селян, а також ріст обсягів і якості благ, які надаються ними всьому суспільству.

Згідно з чинним законодавством, одним із головних напрямів соціального розвитку села та агропромислового комплексу, поліпшення демографічної ситуації в державі визначено створення однакових можливостей для всіх громадян, які проживають і постійно працюють у сільській місцевості, в задоволенні соціальних, культурно-освітніх та побутових потреб, до яких належить, зокрема, будівництво житла для працівників сільського господарства, підприємств агропромислового комплексу, освіти, культури, побутового обслуговування тощо.

Розвиток сільських територій, крім усього іншого, полягає і в диференціації сільського господарства, а отже, у відході від монофункціональності, що, як правило, є складовою виробництва сільськогосподарської продукції. Однак можна стверджувати, що традиційно село завжди було багатофункціональним. Це полягало в тому, що крім виробництва сільськогосподарської продукції селяни займалися виготовленням господарського реманенту, будівельних матеріалів, брали участь у функціонуванні підсобних промислів, самі намагались якнайповніше задовольнити свої життєві потреби. Така багатофункціональність, насамперед, була зосереджена навколо сільськогосподарського підприємства й виходила з характеру селянського господарства.

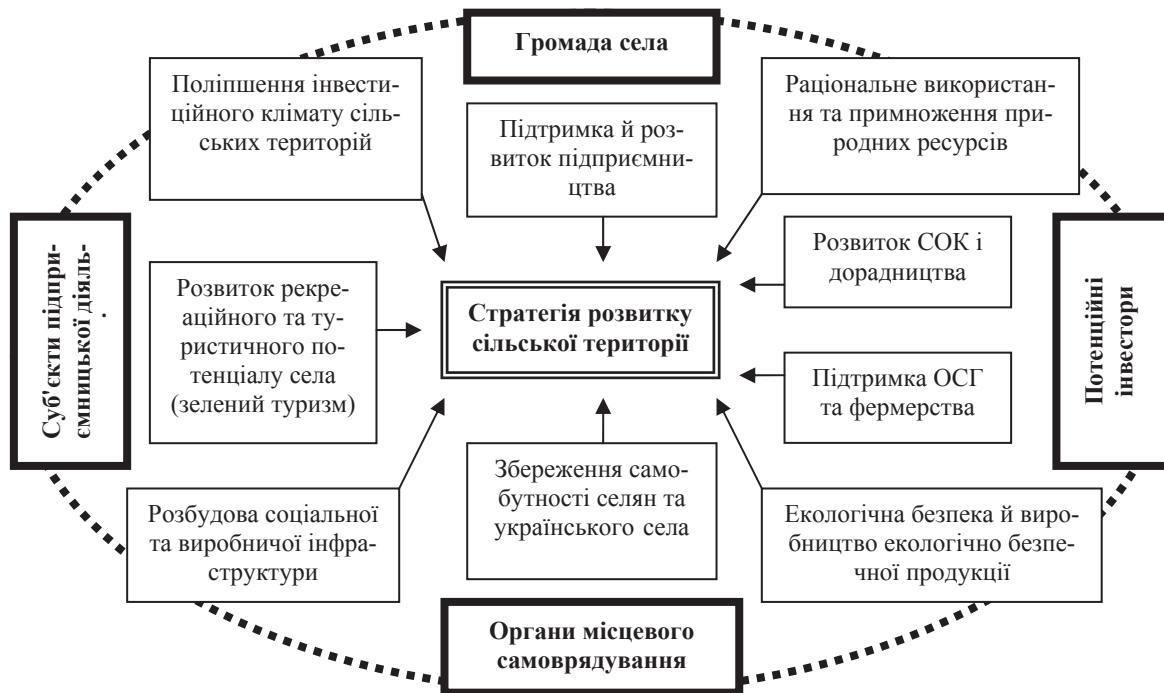
Місцеве самоврядування, окрім усього іншого, має впливати на функціонування виробничо-збутової сфери сільської території, зацікавлювати підприємців у розвитку бізнесу, рекомендувати їм напрями розвитку виробничої діяльності¹. Для цього із сільських господарів, підприємців, представників громадськості та місцевого самоврядування доцільно створювати активну робочу групу. Одним з її головних завдань має бути побудова стратегії розвитку сільської території (рис.). Кожна стратегія місцевого розвитку завжди є лише окремою концепцією, яка може дати певну уяву про майбутнє. Вона спрямована на те, щоб створити диверсифіковану економічну базу, забезпечити робочі місця та побутові умови для місцевого населення, розвивати соціальну інфраструктуру, раціонально використовувати й примножувати природні ресурси та сприяти економічній стабільності місцевості.

У розробці та реалізації стратегічного плану варто було б задіяти всі основні групи учасників, де кожен у рамках стратегічного партнерства має наступні завдання: місцева адміністрація створює і підтримує умови, необхідні для розробки й реалізації стратегії; громада села, підприємці та потенційні інвестори забезпечують її успішність, підвищують реальність виконання стратегічного плану.

У процесі забезпечення і реалізації стратегії доречними є сільськогосподарські дорадчі служби у кожному районі або їх представництва при сільських радах², що надаватимуть ринкову та соціальну інформацію сільському населенню, проводитимуть бесіди із соціальних питань, питань пенсійного забезпечення, трудового законодавства, страхування, розвитку підприємництва і фермерства, кредитування та складових сфер життя на селі.

¹ Рудинська І.В. Участь громадськості у процесі стратегічного планування розвитку сільської території / І. Рудинська // Зб. наук. праць Луган. нац. аграр. ун-ту; за ред. В.Г. Ткаченко. – Луганськ: Вид-во ЛНАУ. – 2006. – № 62 (85). – С. 99.

² Семигіна Т. Місцеве самоврядування в Україні: можливості для громади / Т. Семигіна // Соціальна політика і соціальна робота. – 2004. – № 3 (27). – С. 26-43.

**Стратегія розвитку сільської території
(побудовано на основі власних досліджень та джерел¹)**

На наш погляд, одним із прикладів дієвого й ефективного управління та функціонування сільської ради як представника інтересів громади в контексті розвитку сільської території є апарат Приворотської сільської ради Брусилівського району. В серпні 1989 року село Привороття першим, тоді ще в Коростишівському районі, стало рідною домівкою для 367 (більше як половини всього населення села) переселенців постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи. Було побудовано 191 житловий будинок, школу, дитячий садок, амбулаторію сімейної медицини, дороги, водогінну систему. Саме завдяки переселенцям у неперспективного села, де розміщувалася лише городня бригада сусіднього колгоспу, з'явився шанс на відродження. За Чорнобильською програмою у Приворотті збудували сучасну двоповерхову школу, почали зводити сервісно-торговельний комплекс, у планах були Будинки культури і ще низка об'єктів, функціонування яких забезпечило б переселенцям та й корінним мешканцям належні умови для праці та відпочинку. Однак із розпадом СРСР і кризою в економіці України фінан-

сування державних програм, зокрема й Чорнобильської, скоротилося, а подекуди припинилося взагалі. Незавершені довгобуди, частково розвинена соціальна інфраструктура, відсутність підприємництва та зайнятості – сучасні реалії більшості сіл, які прийняли переселенців забруднених північних районів області. Проте при всіх труднощах Привороття нині може слугувати прикладом у розв'язанні проблем громади.

У березні 2006 року було обрано Приворотським сільським головою В.В. Шкураківського. Одним із першочергових завдань нового керівника було завершення розпаювання місцевого сільськогосподарського підприємства, з метою збереження майна якого було створено Спільку співвласників. У 2007 році знайшли інвестора і кожен із 305 власників майнового паю одержав 10-15 тис. грн за свою частку. Щорічно оренда ПП «Приворотське» – це 80 тис. грн до бюджету села.

За згодою співвласників частина майна залишилася нерозпайована та передана на баланс новоствореного обслуговуючого підприємства комунальної власності «Комуна-

¹ Рудинська І.В. Участь громадськості у процесі стратегічного планування розвитку сільської території / І. Рудинська // 36. наук. праць Луган. нац. аграр. ун-ту; за ред. В.Г. Ткаченко. – Луганськ: Вид-во ЛНАУ. – 2006. – № 62 (85). – С. 99-102; Семигіна Т. Місцеве самоврядування в Україні: можливості для громади / Т. Семигіна // Соціальна політика і соціальна робота. – 2004. – № 3 (27). – С. 26-43.

льник». На його балансі кілька тракторів із необхідними сільськогосподарськими знаряддями, зернозбиральний комбайн, вантажний, асінезаційний й пожежний автомобілі. В штаті цього підприємства вісім осіб, воно надає різноманітні послуги селянам і громаді: обробіток та обмолот ділянок, вивіз сміття, забезпечення водогінної системи, транспортні, будівельні, ритуальні послуги, облаштування агроландшафту тощо. Крім цього, на 770 мешканців села припадає 32 власних трактори (зауважимо, що в колишньому колгоспі їх було 25), тому потреби створення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу немає. За відсутності альтернативи у вигляді колгоспної чи техніки кооперативу, у багатьох селах є певний монополізм, через що витрати на обробіток землі й збір урожаю подекуди в сумі становлять вартість вирощеної продукції. Затверджені сесією сільської ради економічно обґрунтовані тарифи на послуги «Комунальника» (до речі, учасникам бойових дій і ветеранам війни надається знижка 50%) є також дійовим та ефективним антимонопольним засобом від завищених поборів.

Усі підприємницькі структури мають укласти договір про вивезення сміття з «Комунальником». Не враховуючи магазини і кафе, їх шість: сучасне чеське підприємство ДП «КОПОС ЕЛЕКТРО УА» (40 роб. місць); два цехи з обробітку каменю; швейне підприємство «Плюя» (50 роб. місць); «Привороття-Агро»; приватне підприємство з виробництва та пакування чаю і кави; приватний ковбасний цех. Для порівняння: якщо у 2006 році власні надходження місцевого бюджету становили лише 26 тис. грн, то у 2011 році ця сума перевищила 220 тис. грн. Основою розвитку села стало не очікування допомоги держави та бюджетних дотацій, а створення інвестиційно-привабливого клімату сільської території, залучення капіталу й інвестицій і забезпечення нових робочих місць.

За рахунок комунального підприємства для підприємців та майбутніх інвесторів забезпечено газ, воду та вивіз сміття. Проте питання оподаткування «Комунальника», на

наш погляд, є досить проблемним. Комунальне підприємство, що працює на благо селян, має сплачувати податок на прибуток у розмірі 25%, а ідентичне підприємство приватної власності сплачує єдиний податок у межах 10%.

За даних обставин можна зробити висновок, що організація, забезпечення й управління об'єктами соціально-побутового та виробничого обслуговування повинна належати не лише територіальним органам управління і самоврядування, а й громаді села. Найефективніше та повною мірою забезпечити розвиток села здатні саме ті організації жителів, які вони створюють добровільно об'єднавшись на основі членства для ведення спільної господарської й іншої діяльності з метою задоволення своїх економічних, соціальних та інших потреб на засадах самоврядування. Будь – то комунальне господарство територіальної громади, обслуговуючий кооператив чи сільський сервісний центр – усі ці осередки сприяння розвитку сільських територій, створені переважно на основі членства, діють відповідно до статуту, в якому визначені права і обов'язки членів даних організацій, що зумовлює продуктивніші внутрішні зв'язки між ними, а також стійку мотивацію щодо спільного вирішення поставлених завдань та одержання позитивних результатів від спільної діяльності.

У Приворотті 1120 га землі, орної – лише 680 га. Важко було знайти сільськогосподарське підприємство на таку малу площу і ще й меліорованих земель. Великою заслугою керівника громади є те, що «Привороття-Агро» – виробник картоплі – як насіннева станція й філія одеських виробників зареєструвалося в селі та сплачує орендну плату в розмірі 5,1% за використання паїв. Громада очікує на збільшення кількості робочих місць, оскільки, на відміну від вирощування зернових культур, картоплярство трудомістка галузь. Крім того, зі спорудженням овочесховища, яке вкрай потрібне, село матиме ще один об'єкт, де будуть задіяні наймані працівники.

Водночас, слід зауважити, що навіть у Приворотті значна чисельність селян працюють у сфері сільського господарства на присадибних ділянках задля забезпечення власних потреб. І це спричинено відсутністю альтернатив у виборі видів економічної діяльності та джерел одержання доходів. Крім цього, члени особистих селянських господарств можуть реєструватися як пошукачі роботи, визнаватися в подальшому безробітними й одержувати допомогу по безробіттю лише за умови пред'явлення ними довідки сільської ради про припинення такої діяльності чи вихід зі складу членів особистих селянських господарств. І це при тому, що із зайнятих селян утримувалися внески з їхньої зарплати та проводилися відповідні нарахування на зарплату. Прикладом для селян Привороття стали їхні односельці, які, об'єднавши три земельні паї, мають в особистому селянському господарстві 6 га високопродуктивного саду, що забезпечує ефективну зайнятість і доходи юридично невизнаним безробітним.

Нині для громади гостро постало питання зі збутом вирощеної продукції та молока, яке традиційно було і є стратегічним продуктом на селі, та невиправдано низьких закупівельних цін. А це в свою чергу одна із причин скорочення маточного поголів'я великої рогатої худоби. Кілька років тому в Приворотті нараховувалося майже 500 корів, нині – менше 170. Житомирська обласна рада намагається сприяти розвитку молочного скотарства. У 2010 році п'ятьом родинам (усього по області їх 90), в яких утримується п'ять і більше корів, подарували доїльні апарати, придбані за кошти обласного бюджету. В селі Привороття є охочі вирощувати худобу та виробляти молоко, проте більшість господарів не здає його заготівельникам, які одноособово одержують дотації від збуту, а самостійно реалізують його на базарах Брусилова, Житомира й Києва.

На нашу думку, варто створювати молокозаготівельні кооперативи, дотаційні державні кошти спрямовувати на їхню підтримку та закупівлю обладнання, щоб сприяти

розвитку скотарства і не змушувати селян у безвиході вирізати худобу.

Нині стрімко зростає попит на екологічно безпечну продукцію, рекреаційні послуги зеленого туризму. Таким чином, відкриваються широкі можливості для диверсифікації економіки села в рамках формування єдиної системи «виробництво екологічно безпечної продукції – зелений туризм – збереження природи і ландшафтів – збереження самобутності селян та українського села». Сільськогосподарська праця, особливо для міських жителів, є різновидом активного відпочинку й зміцнення здоров'я, тому що тут має місце зміна діяльності, спілкування із тваринами і природою, фізична робота на відкритому повітрі¹. Розвиток зеленого туризму може вдало поєднуватися й доповнюватися з іншими, досить рентабельними видами підприємницької діяльності, наприклад, розведенням дичини на промисловій основі, страусина ферма, рибальство, бджільництво, конярство, вівчарство, собаківництво тощо. З'являються можливості також для одержання комерційної вигоди з таких некомерційних, на перший погляд, сфер, як етногосподарський комплекс сільської садиби, народні традиції, національна культура. Прикладом цього є агросадиба «Володимирська» в Приворотті.

Усе почалося з того, коли при будівництві виробничих цехів чеського ДП «КОПОС» виникла потреба в розміщенні іноземних інженерів. На той час знайти готельний комплекс навіть у районному центрі було досить проблематично, тим більше, що спеціалістам необхідно було проживати якомога ближче до будівництва, щоб краще контролювати процес. Сільським головою був запропонований мальовничий маєток одного з дачників Привороття. Після більше місяця проживання в садибі, чеські інженери залишилися задоволені умовами, а господар – одержаним доходом. Далі з допомогою і підтримкою сільської ради агросадибу було

¹ Проблеми і шляхи розвитку депресивного регіону (на прикладі областей Поліського економічного регіону): моногр. / [за ред. М.І. Карліна]. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки, 2006. – 332 с.

zareєстровано, сертифіковано та внесено до Державного довідника по зеленому туризму. На нинішній час агросадиба «Володимирська» – це рекреаційно-готельний комплекс зі стайнею коней, кінологічним центром, лазнею, невеликим тепличним господарством і навіть міні-фермами кролів та овець, який надає робочі місця, а також є прикладом ефективного туристичного підприємництва для інших господарів.

Сільський інтелігентний прошарок Привороття становить 58 осіб. Ці люди, в більшості випадків, завжди були й залишаються авторитетним осередком у діяльності та розв'язанні проблем громади села. Переобладнання занедбаного гуртожитку в житловий будинок на 10 квартир дало змогу залучити і забезпечити помешканням молодих спеціалістів – три сім'ї медиків та дві вчителів. Нині в селі працює сучасна загальноосвітня школа I-III ступенів на 196 і дитячий садок на 95 дітей, амбулаторія загальної практики сімейної медицини з денним стаціонаром.

На території сільської ради функціонує швейне підприємство «Плоя». Для виробничих потужностей було виділено приміщення старої школи, за рахунок цього підприємства половину школи було відновлено й переобладнано в сільський Будинок культури, опалюється також за рахунок підприємця. У перспективі – створення навчально-виробничого швейного підприємства.

Із метою надання альтернативи негативним проявам у суспільстві, підвищення морального та фізичного виховання дітей і молоді, надання умов для організації їх довілля на базі Будинку культури села з ініціативи громади створено Молодіжний центр, до роботи якого залучено кваліфікованих спеціалістів галузей освіти, охорони здоров'я, працівників правоохоронних органів. Постійними відвідувачами центру є 50 осіб різної вікової групи – від 5 до 20 років.

Влітку 2009 року в Приворотті відбувся Міжнародний молодіжний фестиваль «Молодь для молоді» під патронатом ООН. Учасниками фестивалю були молодіжні команди з США, Франції, Італії, АР Крим, Рівненської, Чернігівської, Житомирської областей

та Привороття. Чотири дні проходили туристичні змагання, змагання з геокешингу (GPS орієнтування), концерти, спортивні змагання (футбол, теніс, шахи), відбулися знайомства, які переросли в дружбу. Справжньою окрасою й символом відродження села стала новозбудована церква «Новомучеників та Сповідників у землях Русі просіявших у XX ст.». В.В. Шкуратівський нагороджений орденом «Преподобного Агапіта Печерського», грамотою Комітету Державного будівництва та місцевого самоврядування ВР України, подякою та іменним годинником Кабінету Міністрів України¹.

У травні 2009 року рішенням Приворотської сільської ради було затверджено Статут територіальної громади. Днем села визначено – 9 травня. Приворотська сільська рада посіла третє місце в обласному конкурсі на кращий санітарний стан й благоустрій території серед сільських та селищних рад завдяки злагодженій роботі колективу.

Отже, ситуація, яка склалася на селі, вимагає корінних економічних реформ, формування різних господарських структур відкриває широкі можливості підприємницької діяльності й у цілому сприяє соціально-економічному розвитку сільських поселень. Соціальна орієнтація – правило для сучасного бізнесу всього світу.

Розвиток економіки сільського господарства має бути тісно пов'язаний з розвитком сільських територій. Зв'язок між ними незаперечний – з економічним зростанням аграрного сектору прискорюється розвиток сільських територій, і навпаки.

Формування ефективного інституціонального середовища на селі припускає реальну участь у цьому процесі не тільки держави та суб'єктів підприємницької діяльності, але й сільського населення. Ігнорування інтересів та ініціативи селян загрожує порушенням органічності, системності й комплексності інституціонального реформування села, перешкоджатиме модернізації аграрного сектору.

¹ Шпак В. Замість манти небесної «чорнобильська» інвестиція [Електронний ресурс] / В. Шпак // Уряд. кур'єр. – 2012. – 26 квіт. – Режим доступу до публ.: <http://www.ukurier.gov.ua/uk/articles/zamist-manni-nebesnoyi-chornobilska-investiciya/>.

Правильний вибір організаційно-правової форми об'єкта соціально-побутового та виробничого обслуговування на селі залежить, насамперед, від пріоритетів і активності органів місцевого самоврядування й громади села, а також можливостей та потреб сільської території загалом.

Сільська громада поступово перетворюється у визначальний соціальний осередок функціонування сільської території. Завдяки

консолідації її зусиль, органів самоврядування, керівників і спеціалістів виробничих структур та закладів, установ і організацій, розташованих на території Приворотської сільської ради, а також державних органів влади району та області, сільській громаді вдалося зберегти, забезпечити й розширити функціонування соціально-культурної, побутової та виробничої сфер села.

Розглянуто сучасний стан і проблеми розвитку сільських територій, науково обґрунтовану стратегію та визначено напрями реалізації системи економічних заходів щодо їх розвитку. Досліджено на прикладі діяльності Приворотської сільської ради роль органів місцевого самоврядування у вирішенні питань розвитку села. Сформульовано основні заходи стимулювання розвитку сільських територій.

Рассмотрены современное состояние и проблемы развития сельских территорий, научно обоснованную стратегию и определены направления реализации системы экономических мер их развития. Исследовано на примере Приворотского сельсовета роль органов местного самоуправления в решении вопросов развития села. Сформулированы основные меры стимулирования развития сельских территорий.

The article reviews the current state and problems of rural development, the strategy is scientifically substantiated and areas of economic activities of their development are identified. The role of local governments in addressing community and rural development on the example of the village council Pryvorotyya is studied. The authors have also formulated main measures for stimulation rural development.

*

**В.С. ДІЄСПЕРОВ, доктор економічних наук
Національний науковий центр „Інститут аграрної економіки”**

Оплата сільськогосподарської праці

Трудові відносини в результаті економічних і політичних реформувань змінено кардинально. До цього законодавчо визначалися права трудових колективів, реальним був вплив профспілок. Засади колгоспної діяльності взагалі були демократичними, хоча

часто й виявлялися формальними. У нинішніх реформованих сільгоспідприємствах – приватних, господарських товариствах працівник перебуває в статусі найманого робітника, який реальних прав не має. Працю визнано не обов'язковою і негарантованою. До цього часу Україна не має свого Трудового кодексу. У багаторічних дискусіях навколо його проектів не вдається узгодити інтереси суспільні та приватні, роботодавці не погоджуються з ширшими правами найманих працівників. До того ж тут не передбачається правове регулювання самозайнятості, яка на селі нині переважає. Кількаразове скорочення робочих місць у сільгоспідприємствах і масове сільське безробіття у зв'язку з цим змушують працівників дорожити роботою й погоджуватися на скромну оплату.

За принципом демократизації господарського життя держава відмовилася від участі в організації оплати праці в підприємствах.

Правильний вибір організаційно-правової форми об'єкта соціально-побутового та виробничого обслуговування на селі залежить, насамперед, від пріоритетів і активності органів місцевого самоврядування й громади села, а також можливостей та потреб сільської території загалом.

Сільська громада поступово перетворюється у визначальний соціальний осередок функціонування сільської території. Завдяки

консолідації її зусиль, органів самоврядування, керівників і спеціалістів виробничих структур та закладів, установ і організацій, розташованих на території Приворотської сільської ради, а також державних органів влади району та області, сільській громаді вдалося зберегти, забезпечити й розширити функціонування соціально-культурної, побутової та виробничої сфер села.

Розглянуто сучасний стан і проблеми розвитку сільських територій, науково обґрунтовану стратегію та визначено напрями реалізації системи економічних заходів щодо їх розвитку. Досліджено на прикладі діяльності Приворотської сільської ради роль органів місцевого самоврядування у вирішенні питань розвитку села. Сформульовано основні заходи стимулювання розвитку сільських територій.

Рассмотрены современное состояние и проблемы развития сельских территорий, научно обоснованную стратегию и определены направления реализации системы экономических мер их развития. Исследовано на примере Приворотского сельсовета роль органов местного самоуправления в решении вопросов развития села. Сформулированы основные меры стимулирования развития сельских территорий.

The article reviews the current state and problems of rural development, the strategy is scientifically substantiated and areas of economic activities of their development are identified. The role of local governments in addressing community and rural development on the example of the village council Pryvorotyya is studied. The authors have also formulated main measures for stimulation rural development.

*

**В.С. ДІЄСПЕРОВ, доктор економічних наук
Національний науковий центр „Інститут аграрної економіки”**

Оплата сільськогосподарської праці

Трудові відносини в результаті економічних і політичних реформувань змінено кардинально. До цього законодавчо визначалися права трудових колективів, реальним був вплив профспілок. Засади колгоспної діяльності взагалі були демократичними, хоча

часто й виявлялися формальними. У нинішніх реформованих сільгоспідприємствах – приватних, господарських товариствах працівник перебуває в статусі найманого робітника, який реальних прав не має. Працю визнано не обов'язковою і негарантованою. До цього часу Україна не має свого Трудового кодексу. У багаторічних дискусіях навколо його проектів не вдається узгодити інтереси суспільні та приватні, роботодавці не погоджуються з ширшими правами найманих працівників. До того ж тут не передбачається правове регулювання самозайнятості, яка на селі нині переважає. Кількаразове скорочення робочих місць у сільгоспідприємствах і масове сільське безробіття у зв'язку з цим змушують працівників дорожити роботою й погоджуватися на скромну оплату.

За принципом демократизації господарського життя держава відмовилася від участі в організації оплати праці в підприємствах.

Їм передані всі права щодо тарифікації робіт і працівників, регулювання заробітної плати та стимулювання праці. Зарплата таким чином перетворена із частки трудівників у національному доході у частку працівника в доході підприємства. Робітника поставлено в повну залежність від роботодавця. Держава в особі Верховної Ради встановлює тільки мінімальний розмір оплати. Крім того, є засоби впливу на своєчасність розрахунків по нарахованій оплаті. У дійсності вимоги гарантування мінімальної оплати не є суворо обов'язковими. У частині сільгосп підприємств зарплата не досягає цього рівня. У практиці ж держав з ефективною економікою виробники, які не спроможні забезпечувати прийнятний рівень оплати, змушені банкрутувати. Передбачено нашим законодавством регулювання трудових відносин колективними угодами по галузях на державному й нижчих рівнях, але вони обмежуються малопринциповими питаннями і також практично не є обов'язковими. Вимагається складання колективних договорів у підприємствах, але вони є тільки там, де цього бажає адміністрація. У прийнятих текстах таких угод здебільшого переважають загальні фрази, якими по суті не обмежуються повноваження адміністрації та не розширюються можливості працівників.

Що реально відбувається з оплатою в сільгосп підприємствах, невідомо господарським органам, сільрадам, громадськості, науці. Практика ж, залишаючись неконтрольованою, не одержує потрібних рекомендацій. Як правило, у підприємствах продовжують організувати зарплату за звичними принципами, які засвоїлися протягом багатьох років застосування стандартної, так званої акордно-преміальної системи. Між тим у сучасній ринковій економіці застосовуються найрізноманітніші методи стимулювання. Часто у підприємстві складається своя унікальна система оплати праці. Більше того, організацію оплати вважають власним ноу-хау і засекречують. У світовій практиці організація та оплата найманих працівників пройшли тривалий шлях розвитку від жорсткого нормування й простих відрядних до сучасних витончених форм. Нові умови

функціонування нашої економіки вимагають від керівників і спеціалістів творчого пошуку методів стимулювання працівників, а наука мала б виробляти узагальнюючі висновки.

Принципова відмінність суто ринкових підходів до оплати праці від наших традиційних полягає в тому, як визначається місце працівника на виробництві. З позицій оплати найманої робочої сили вважається, що вона не повинна залежати від кінцевих результатів господарювання. За радянських часів, навпаки, ставилася вимога заінтересувати тим чи іншим способом кожного учасника в таких результатах – хоча б в обсягах виробництва, а по можливості й у собівартості продукції. Наскільки доцільно переходити в цьому відношенні на західні зразки, потрібно творчо вирішувати в кожному окремому випадку. Тут принагідно згадати наш колективний підряд у кращих його зразках, який у 60-70-х роках минулого століття одержав світове визнання.

Тарифний спосіб організації оплати праці у нас є традиційним і найбільш поширеним. Певною мірою він вигідний для працівника з позицій надійності, оскільки визначає умови оплати до початку процесу виробництва. Тепер усе частіше відмовляються від тарифікації робіт і працівників. Оплата індивідуалізується – у ній враховують характеристики кожного працівника й відповідно встановлюють йому умови та розмір оплати. Набувають поширення різні безтарифні системи. При належних умовах і вміль організації вони виявляють сильнішу стимулюючу дію. Ними краще мобілізуються резерви людського фактора, які залишаються незадіяними при тих обмеженнях, які накладають тарифні системи.

У світі визнається прогресивною погодинна оплата. Вона відповідає вищому техніко – технологічному рівню виробництва й тому переважає. У сільгосп підприємствах України оплата робітників здебільшого залишається відрядною, що на нинішній час є виправданим. Водночас погодинній оплаті слід дати ширший простір за умови, що вона відповідає технологічним умовам і усвідомлюється робітниками.

У підрозділах підприємства може бути альтернатива нарахуванню зарплати – розподіл доходу. Це дійовий стимулюючий засіб, але тільки при згуртованості та підготовленості трудового колективу.

У нашій країні винагорода працівника майже обмежується заробітною платою, а в інших країнах різноманітні додаткові стимули матеріального характеру стали вагомими складовими робочої сили. Із зарубіжної практики заслуговує на увагу також участь працівників підприємства у розподілі прибутку, що є доповненням до заробітної плати.

Заробітна плата має функції відтворювальну, стимулюючу, соціальну, регулювальну. Нині оплата у вітчизняній економіці жодної з них не виконує.

Реалізація відтворювальної функції має забезпечувати кожному працездатному можливість власною працею підтримувати достатній рівень життя. З цього випливає перша гостра актуальна проблема – розмір заробітної плати в країні надто низький. Соціальна функція заробітної плати реалізується через визнаний Організацією Об'єднаних Націй принцип – рівна винагорода за однакову працю. Нинішня диференціація оплати праці в Україні за професіями, галузями, регіонами, секторами економіки не відповідає ні вимогам економічної обґрунтованості, ні принципам людської справедливості. Звідси друга актуальна проблема – неприйнятний розподіл доходів у суспільстві. Серед галузей економіки сільське господарство уже протягом двох десятиріч виявляється найбільш обділеним. Місячна оплата в ньому у 2009 році становила 63,3 % від середньої по економіці, в 2010 – 63,9 %, у 2011 році – 68,4 %. Нагадаємо, що в 1990 році середньомісячна оплата по економіці становила 262,2 крб, у промисловості – 293,8, у сільському господарстві – 234,4 крб.

Загалом нинішній рівень оплати в країні пояснюється значним відставанням у продуктивності праці, яка зрештою є вирішальним чинником добробуту. Однак і теперішній стан економіки дає змогу підвищувати заробітки в країні. В економічно розвинутих економіках зарплата становить 60-80 % ВВП, у нас ця частка значно нижча. Закономірно зіставляти

рівень оплати з її продуктивністю. Але виявляється, що зарплата в Україні низька не тільки абстрактно, а недопустимо низька у відношенні до низької продуктивності праці. У США, Німеччині, інших країнах виробіток на долар зарплати виявляється значно нижчим. У рейтингу 2008 року за відношенням продуктивності праці до зарплати Україна займала високе двадцять шосте місце, тоді як за ВВП на особу – зовсім низьке. Не викликає заперечень теза про необхідність швидшого зростання продуктивності праці порівняно з рівнем її оплати. Але це тільки загальна тенденція. Навіть у країнах із класичною ринковою економікою допускається випереджувальне зростання зарплати для підвищення мотивації праці. Про первинне перевищення темпів зростання продуктивності можна буде ставити питання тільки тоді, коли рівень мінімальної зарплати забезпечуватиме просте відтворення робочої сили. Поки частка оплати у ВВП занижена, не потрібно ніяких зіставлень темпів зростання. Маємо, звичайно, враховувати, що різкі рухи в напрямі збільшення оплати можуть спровокувати сплеск інфляції та безробіття. Тому важливо, щоб зростали виробництво і товарна пропозиція. Ринкова економіка досягає розквіту, коли спирається на масове споживання.

Рівень оплати у підприємстві, галузі насамперед визначається також продуктивністю праці. Оскільки в сільському господарстві вона історично набагато нижча, ніж в інших виробничих галузях, для дотримання принципу рівної оплати за рівну працю необхідне спеціальне дотування (саме на зарплату) для частини аграрних виробників.

При розвинених ринкових відносинах величину заробітної плати встановлюють виходячи з витрат на відтворення робочої сили з урахуванням попиту на неї. Із цього положення треба виходити складаючи набір товарів споживчого кошика, вартість якого враховується при обґрунтуванні мінімального розміру оплати праці. У країнах Західної Європи мінімальна зарплата більша за прожитковий мінімум у 2-3 рази. Зрозуміло, що працівник має заробити ще принаймні на одну дитину. Нашим законом про бюджет визначено, що мінімальна зарплата у місяч-

ному розмірі має становити на початку 2012 року 1037,7 грн, наприкінці – 1134 грн. У Національному форумі профспілок України вважають, що з урахуванням справжніх витрат прожитковий мінімум має становити 3900 грн (газ. "Голос України", 4 квітня 2012 р.). У всякому разі склад і вартість споживчого кошика українців принизливо бідні.

Європейська комісія недавно визнала потрібним мати єдиний для країн ЄС розмір мінімальної оплати, щоб не допускати здешевлення робочої сили. Тепер найнижчий мінімальний рівень оплати в Румунії – 160 дол. за місяць.

Реальні можливості економіки України все ж недостатні. Однак і мінімальна зарплата не виправдано занижена. За рекомендаціями міжнародних організацій, мінімальну зарплату потрібно підвищувати до рівня 60 % середньої по економіці країни, яка в Україні у 2011 році досягла 2633 грн. Тобто мінімальна могла б бути більшою приблизно на 40 %. Відповідно до цього мали б підвищувати заробітки працівників підприємств. Ще в 2007 році, коли законодавчо одночасно із місячною встановлювався мініма-

льний розмір зарплати й у погодинному вимірі, він визначався в 10 грн, а на кінець 2012 року гарантується тільки в розмірі 6,80 грн.

Значна частина сільгосппідприємств не спроможна встановлювати рівень оплати вищий за мінімальний. З цієї причини в сільському господарстві занадто висока частка основної (тарифної) оплати порівняно з іншими галузями. Це обмежує можливості застосування засобів стимулювання ефективної праці. За зведеним звітом із праці 2011 року по сільському господарству частка основної зарплати становила 83,7 %. Рекомендується ж, щоб цей показник не перевищував 70-80 %.

У таблиці 1 показана ситуація з оплатою праці в розрізі регіонів. Як видно, навіть між такими великими сукупностями підприємств виявляються величезні відмінності в можливостях забезпечувати заробітки на певному рівні. Між окремими підприємствами вони дуже контрастні. Внутрішніх ресурсів забезпечувати оплату на більш – менш прийнятному рівні багато сільськогосподарських підприємств не мають.

1. Оплата праці в сільськогосподарських підприємствах за даними форми № 50-сг у 2010 р.

Регіон	Витрати на оплату праці, млн грн	Усього витрат, млн грн.	Частка оплати у витратах, %	Валовий дохід, млн грн	Додана вартість, млн грн	Частка оплати у доданій вартості, %	Місячна оплата працівника, грн
АР Крим	318,7	2511,7	12,7	-314,0	-183,3	x	991
Вінницька	412,7	3866,0	10,7	309,9	513,8	80,3	1017
Волинська	90,2	995,9	9,1	-174,4	-103,8	x	752
Дніпропетровська	441,7	4504,1	9,8	1107,9	1380,4	32,0	1229
Донецька	477,3	3891,1	12,3	-2971,1	-2720,6	x	1228
Житомирська	139,6	1245,8	11,2	122,0	188,2	74,2	876
Закарпатська	16,5	84,0	19,7	6,6	13,5	122,1	768
Запорізька	301,1	2735,4	11,0	1415,9	1620,5	18,6	1096
Івано – Франківська	60,6	789,7	7,7	142,2	196,5	30,8	1418
Київська	645,8	5622,2	11,5	1686,6	2124,0	30,4	1330
Кіровоградська	263,2	2801,3	9,4	1509,0	1682,5	15,6	1033
Луганська	197,2	1813,7	10,9	444,9	560,2	35,2	1103
Львівська	102,0	1368,0	7,5	275,9	351,4	29,0	1197
Миколаївська	247,7	2645,5	9,4	1082,2	1242,1	19,9	1048
Одеська	293,1	2896,2	10,1	713,9	897,8	32,6	832
Полтавська	563,2	5394,6	10,4	1130,1	1374,3	41,0	1101
Рівненська	85,4	1039,8	8,2	-72,5	-8,6	x	797
Сумська	225,6	1914,0	11,8	392,7	508,1	44,4	1080
Тернопільська	130,8	1988,5	6,6	467,2	580,7	22,5	1105
Харківська	402,6	3909,7	10,3	574,4	831,7	48,4	1255
Херсонська	238,6	2240,7	10,6	543,2	708,6	33,7	1056
Хмельницька	230,3	2578,3	8,9	-2,4	105,1	219,1	1060
Черкаська	464,8	5226,8	8,9	228,8	590,5	78,7	1192
Чернівецька	54,9	755,9	7,3	14,0	50,3	109,1	1054

Чернігівська	300,1	2354,1	12,7	329,1	455,0	66,0	1013
М. Київ	105,3	1554,4	6,6	130,7	206,8	49,9	1240
	6806,8	66727,3	10,2	1321,8	17175,9	39,6	1095

Зауважимо, що у статистичній формі № 50-сг показується оплата праці тільки працівників, зайнятих безпосередньо в рослинництві й тваринництві. За звітом з праці по сільському господарству середньомісячна зарплата працівника дорівнювала 1429,77 грн. Масиви обох форм за складом підприємств значно різняться. Звіт із праці фіксує всі витрати підприємств на оплату, водночас до нього не потрапляють організації з малою чисельністю працівників, а натомість відображається діяльність ще й підприємств з обслуговуючою діяльністю, де оплата праці вища.

Для порівняння із 1990 роком зазначимо, що тоді витрати на оплату праці становили у валовому доході колгоспів 44,3 %, державних сільськогосподарських підприємств – 43,2 %, а частка оплати у витратах разом із нарахуваннями на соціальне страхування і соціальне забезпечення була відповідно 36,8 і 26,5%. Останні показники тоді були вищі, але у валовому доході питома вага оплати праці нині переважає (звичайно, в середньому по країні).

Доповнимо дані таблиці інформацією про джерела оплати за кілька попередніх років. У 2005 році витрати на оплату праці становили 58,3 % у доданій вартості та 72,8 % у валовому доході; у 2006 му відповідно 64,4 і 85,4, у 2007 – 41,4 й 50,4, у 2008 – 41,8 та 52,1, у 2009 році – 35,7 і 45,2%. За даними 2007 року питома вага оплати найманих працівників у валовій доданій вартості в добувній промисловості становила 69,4 %, обробній – 56,3, у будівництві – 65,0 %. Як видно, можна ставити питання, щоб на оплату праці спрямовувалася відносно більша час-

тина доходів підприємств. Доцільним було б визначити нормативи зарплати на одиницю доданої вартості.

Частку оплати праці у виробничих витратах у зв'язку з кардинальними змінами в умовах діяльності підприємств тепер треба аналізувати разом з іншими елементами собівартості. Якщо порівнювати з доперибудовним періодом, то маємо враховувати, що тоді підприємства, як правило, були спроможні здійснювати діяльність власними силами і оплата послуг інших організацій була мінімальною. Останніми роками ця оплата перевищує оплату праці. Виплати на стороню супроводжуються скороченням оплати свого персоналу. Головним чинником обмеження зарплати своїх працівників стала орендна плата за земельні частки й майнові паї. Двадцять років тому такої статті витрат взагалі не було. Для введення орендної плати при скрутному становищі сільгоспідприємств інших ресурсів не виявилось, тож практично її джерелом став фонд заробітної плати.

Отже, потрібно розглядати як конкуруючі п'ять статей виробничих витрат (табл. 2). Сукупна частка витрат, пов'язаних із розподільчими відносинами, останніми роками висока і стабільна. Нема підстав вважати, що зменшення участі працівників сільгоспідприємств у доходах зумовлено зростанням матеріальних витрат. Збільшуються оплата послуг, соціальні відрахування та внаслідок знижується частка оплати праці. Майже нанівець зведена орендна плата за майнові паї – селян відсторонюють від власності на місцеві підприємства.

2. Частка альтернативних статей витрат у собівартості продукції, %

Стаття витрат	Рік					
	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Оплата праці	14,41	13,69	12,13	10,74	9,74	9,07
Соціальні відрахування	1,68	1,58	2,10	2,57	2,91	3,25
Послуги сторонніх організацій, інше	9,34	9,29	10,14	11,60	11,96	13,36
Орендна плата за земельні частки	7,06	6,15	5,77	5,70	6,83	7,01
Орендна плата за майнові паї	0,29	0,24	0,19	0,11	0,10	0,10
Разом	32,78	30,95	30,33	30,72	31,54	32,79

Сто років тому у пресі Російської імперії з'явився і потім багаторазово поширювався засобами радянської пропаганди дотепний сатиричний малюнок із назвою „Один с сошкой, семеро с ложкой”. За згорбленим селянином із конячкою та плугом йшли з протягнутими ложками представники різних станів і влад. В Україні нині на працівника сільгоспідприємства припадає власників земельних паїв також семеро. Швидко зростає сума, яку орендарі платять новим власникам землі. Сільгоспідприємства таким чином заплатили у 2005 році 1644 тис. грн, у 2010-му – 5260 тис. грн. Із сум доходів від власності, виплачених підприємствами, особи, що не перебувають у їхньому складі, одержали в 2002 році – 59,6 %, у 2005 – 71,2, у 2007 – 76,6, у 2008 – 80,1, у 2009 році – 80,9 %. Усе більше паїв переходять тим, хто не зробив ніякого вкладу в економіку підприємств, звідки тепер одержують доходи.

Останнім часом проголошуються наміри підняти рівень оплати сільськогосподарської праці до середньої по економіці. Щоб доганяти інші галузі, потрібно нарощувати оплату відносно вищими темпами, але, вочевидь економіка аграрних підприємств слабкіша, ніж промислових, будівельних, транспорт-

них тощо. А головне – сільгоспідприємства обтяжені вагомими орендними виплатами, яких не знають господарюючі суб'єкти інших галузей. Крім того, цього року збільшено нормативну оцінку угідь, а отже, й обов'язкові розміри оплати за земельні паї. Таке рішення суперечить прогресивним тенденціям світової економіки, згідно з якими частка нетрудових доходів повинна зменшуватися. Це підвищення стало також ударом по масі малоспроможних господарств. Економіка олігархічних структур дає їм змогу платити за оренду більше і таким чином переманювати власників паїв. Зрештою земельна рента сконцентрується у нечисленних власників великого капіталу.

Оплата праці безпосередньо пов'язана із сільськогосподарськими угіддями, використання яких дає людям і роботу й заробітки. У 2010 році підприємства мали в середньому 368,86 грн заробітної плати на гектар угідь. Доходи при виробництві продуктів однак дуже різні (табл. 3). Оплата послуг повністю до зарплатомісткості не може бути включена, але зменшення плати на сторону уможливить суттєво збільшити заробітки працівників підприємства.

3. Зарплатомісткість гектара при вирощуванні різних культур у 2010 році, грн

Культура	Прямі витрати на оплату праці	Оплата послуг і робіт на стороні
Пшениця	198,77	236,66
Кукурудза на зерно	234,76	423,52
Соняшник	204,94	267,29
Соя	198,63	437,69
Ріпак	204,20	396,90
Цукрові буряки	507,77	1425,60

На жаль, статистична форма не дає змоги охопити таким аналізом інші трудомісткі галузі, але дані по цукрових буряках показують, наскільки більше вони давали заробітку порівняно з нині кон'юнктурно вигідними зерновими та олійними культурами. Утримання високопродуктивної корови потребує приблизно гектара кормових посівів і угідь. У 2010 році з розрахунку на корову припадало 1546,9 грн зарплати й 264,1 грн оплати послуг. У таких галузях, як свинарство, птахівництво, зарплатомісткість забезпечується невеликими кормовими площами. Інтенсифікація структури сільськогосподарського виробництва – правильний напрям зростання доходності. Потрібно

звернути увагу і на господарства населення, які одержують з одиниці площі у кілька разів більше доходу.

Здатність підприємства оплачувати працю на тому чи іншому рівні визначається загальною величиною одержаної доданої вартості та з розрахунку на працівника. В 2010 році у середньому на працівника було вироблено 33,15 тис. грн доданої вартості. Розподілилася вона таким чином: оплата праці – 39,6, відрахування на соціальні заходи – 14,2, амортизація – 23,1, прибутки – 23,1%. При тій структурі витрат, яка нині складається, такий середньоукраїнський розподіл можна вважати об'єктивно зумовле-

ним, і порівняно з ним оцінюватимемо пропорції у використанні доданої вартості в окремих підприємствах, регіонах.

З таблиці 1 видно, що низька оплата в частині регіонів була зумовлена мінусовим виміром доданої вартості (Крим, Волинська, Рівненська) або малим її значенням, яке вимагає вищої частки у ній оплати праці (Житомирська, Закарпатська). Найвищі заробітки в Івано-Франківській області забезпечувалися доданою вартістю в розмірі 1655 грн на гектар (по Україні – 931 грн) при відносно меншій питомій вазі в ній оплати праці – 30,8 %. Частка прибутку виявилася приблизно такою ж – 30,4 %. Співвідношення цих показників можна оцінювати як ступінь експлуатації праці. Друге значення розміру оплати праці та найбільша величина доданої вартості на гектар у Київській області (2319 грн) супроводжувалися вже переважанням прибутку над оплатою на 27 %. У багатьох степових підприємствах вигідність малотрудомісткої структури виробництва реалізується надто високою часткою прибутку в доданій вартості. У Миколаївській області вона становила 60,0 % при частці оплати праці 19,9 %; у Запорізькій – відповідні показники були 62,1 і 18,6 %, у Кіровоградській – 68,5 і 15,6 %. Висока частка прибутку (49,9 %) була в Тернопільській області, що пов'язано із найбільшим серед нестепових регіонів занепадом тваринництва сільгосп підприємств. Аналіз показує, що там, де структура виробництва виразно зміщена в бік вирощування зернових та олійних культур, зарплата могла б бути принаймні вдвічі вищою за фактичну.

Крім рільництва, тільки окремі високо оснащені й раціонально організовані сільсь-

когосподарські виробництва спроможні нині забезпечувати задовільні заробітки. Загальновідома висока прибутковість сучасних птахівницьких комплексів. У 2010 році середньомісячну зарплату 3542 грн забезпечували в підприємстві Кагарлицького району Київської області, де 95,7 % виторгу давало тваринництво, яке представляли 13,2 тис. гол. свиней із середньодобовими приростами 602 г. При цьому оплата праці становила тільки 4,5 % доданої вартості. У комбінаті „Тепличний” Броварського району цієї ж області, відомому високою культурою овочівництва закритого ґрунту (на 48,4 га зібрали по 47,4 кг продукції з квадратного метра), середній місячний заробіток становив 4278 грн. Оскільки технологія закритого ґрунту трудомістка, частка оплати праці у доданій вартості була вищою – 40,1 %. У розпорядженні підприємства залишилося як прибуток 36,1 % суми доданої вартості.

Найбільшу тривогу викликає спроможність підприємств, які зберегли найбільш проблемне й водночас важливе скотарське виробництво. У таблиці 4 порівнюються показники всієї сукупності підприємств Київської області та тих із її числа, які виділяються обсягами виробництва скотарської продукції. Всі вони мали задовільну продуктивність – надої й прирости молодняку. Найменша кількість корів у підприємстві тут 114, молодняку великої рогатої худоби – 153 гол., а середня – відповідно 454 і 697 гол. Щільність скотарського поголів'я визначено площею сільгоспугідь на умовну голову (корова – 1, молодняк – 0,4). Обсяги виробництва обчислено за середньоукраїнською виробничою собівартістю продуктів звітного року.

4. Ефективність діяльності сільгосп підприємств Київської області у 2010 році

Показники	Усі підприємства	Із розвиненим скотарством
Кількість підприємств	516	42
Середня площа с.-г. угідь на підприємство, га	1741	2276
Середня чисельність працівників: рослинництва	42,0	45,9
тваринництва	36,4	74,9
Площа угідь на зайнятого у галузях с.г., га	22,60	18,85
припадає на підприємство: корів	76,5	454,0
молодняку ВРХ	134,7	697,1
Щільність скотарського поголів'я –с.-г.угіддя на умовну голову, га	13,6	3,1
Оплата послуг інших організацій до оплати праці, %	124	157
Рентабельність с.-г. виробництва, %	31	6
Покриття усіх витрат виручкою від реалізації, %	119	99

Продукція на с.-г. працівника, тис.грн	180,4	60,2
Валовий дохід на с.-г. працівника, тис.грн	42,25	17,25
Дохід на гривню витрат, коп.	31	14
Сума доданої вартості, млн грн	2146,2	147,7
Частка оплати праці, % : у витратах	11,5	14,6
у валовому доході	38	108
у доданій вартості	30	64
Частка у доданій вартості: % соціальних відрахувань	11	23
амортизації	21	41
прибутку	38	-28
Оплата середньорічного працівника, грн	15965	18611

Оплата середньорічного працівника в підприємствах із розвиненим скотарством дещо вища, що пояснюється рівномірною зайнятістю тваринників протягом року. На жаль, звітність не дає можливості порівняти рівні оплати людино-години. Забезпечення більш-менш задовільних заробітків у насичених худобою підприємствах досягається при фактичній, хоча й невеликій збитковості, високій частці витрат на оплату в доданій вартості, при перевищенні сум валового доходу. У таких підприємствах, як правило, не забезпечується навіть просте відтворення. Займатися скотарством у нинішній ситуації безумовно не вигідно. Треба також врахувати, що для годівлі поголів'я тварин виділяються великі площі, які, будучи використані у вигідних галузях рільництва, давали б додатковий прибуток.

Невідомо, коли буде подолана і чи взагалі буде вирівняна хоча б приблизно вигідність

сільськогосподарських виробництв. Але тепер не можна миритися із несправедливою диференціацією заробітків із незалежних від працівників причин. Поки що не вбачається інших джерел коштів на таке вирівнювання, як спеціальне державне дотування на оплату праці підприємств із значною часткою продукції скотарства. Такої ж допомоги потребують ті, в яких збереглося й розвивається вівчарство, льонарство, плідівництво.

Роботодавці завжди прагнуть економити на оплаті працівників. Високих заробітків у країнах із соціальною економікою досягнуто організованою боротьбою поколінь працівників за свої інтереси і права. Нагадування про міжнародний досвід у цьому відношенні має орієнтувати на активність трудових колективів, результатом якої буде не шкода, а, навпаки, сприяння розвитку держави, яка декларує себе як соціальна.

☞ Проаналізовано рівень оплати праці в сільськогосподарських підприємствах, виявлено можливості її підвищення, визначено напрями вдосконалення трудових і розподільчих відносин у державі.

☞ Проанализирован уровень оплаты труда в сельскохозяйственных предприятиях, выявлены возможности её повышения, определены направления совершенствования трудовых и распределительных отношений в государстве.

☞ The level of labour payment in agrarian enterprises is analysed, the possible measures to increase labour payment are considered, the basic trends of the enhancement of labour and distributinal relations within the country are defined.

* * *

Г.С. МОРОЗОВА, кандидат економічних наук
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

Зайнятість та доходи сільського населення як чинники сталого розвитку сільськогосподарських підприємств

Перехід України до ринкових відносин сприяв актуалізації проблем зайнятості на-

селення, які й досі залишаються нерозв'язаними. Сучасна кризова ситуація ще

Продукція на с.-г. працівника, тис.грн	180,4	60,2
Валовий дохід на с.-г. працівника, тис.грн	42,25	17,25
Дохід на гривню витрат, коп.	31	14
Сума доданої вартості, млн грн	2146,2	147,7
Частка оплати праці, % : у витратах	11,5	14,6
у валовому доході	38	108
у доданій вартості	30	64
Частка у доданій вартості: % соціальних відрахувань	11	23
амортизації	21	41
прибутку	38	-28
Оплата середньорічного працівника, грн	15965	18611

Оплата середньорічного працівника в підприємствах із розвиненим скотарством дещо вища, що пояснюється рівномірною зайнятістю тваринників протягом року. На жаль, звітність не дає можливості порівняти рівні оплати людино-години. Забезпечення більш-менш задовільних заробітків у насичених худобою підприємствах досягається при фактичній, хоча й невеликій збитковості, високій частці витрат на оплату в доданій вартості, при перевищенні сум валового доходу. У таких підприємствах, як правило, не забезпечується навіть просте відтворення. Займатися скотарством у нинішній ситуації безумовно не вигідно. Треба також врахувати, що для годівлі поголів'я тварин виділяються великі площі, які, будучи використані у вигідних галузях рільництва, давали б додатковий прибуток.

Невідомо, коли буде подолана і чи взагалі буде вирівняна хоча б приблизно вигідність

сільськогосподарських виробництв. Але тепер не можна миритися із несправедливою диференціацією заробітків із незалежних від працівників причин. Поки що не вбачається інших джерел коштів на таке вирівнювання, як спеціальне державне дотування на оплату праці підприємств із значною часткою продукції скотарства. Такої ж допомоги потребують ті, в яких збереглося й розвивається вівчарство, льонарство, плідівництво.

Роботодавці завжди прагнуть економити на оплаті працівників. Високих заробітків у країнах із соціальною економікою досягнуто організованою боротьбою поколінь працівників за свої інтереси і права. Нагадування про міжнародний досвід у цьому відношенні має орієнтувати на активність трудових колективів, результатом якої буде не шкода, а, навпаки, сприяння розвитку держави, яка декларує себе як соціальна.

☞ Проаналізовано рівень оплати праці в сільськогосподарських підприємствах, виявлено можливості її підвищення, визначено напрями вдосконалення трудових і розподільчих відносин у державі.

☞ Проанализирован уровень оплаты труда в сельскохозяйственных предприятиях, выявлены возможности её повышения, определены направления совершенствования трудовых и распределительных отношений в государстве.

☞ The level of labour payment in agrarian enterprises is analysed, the possible measures to increase labour payment are considered, the basic trends of the enhancement of labour and distributive relations within the country are defined.

* * *

**Г.С. МОРОЗОВА, кандидат економічних наук
Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва**

Зайнятість та доходи сільського населення як чинники сталого розвитку сільськогосподарських підприємств

Перехід України до ринкових відносин сприяв актуалізації проблем зайнятості на-

селення, які й досі залишаються нерозв'язаними. Сучасна кризова ситуація ще

більше посилила цю проблему, спричинивши різке падіння обсягів виробництва, проблеми в реалізації продукції, що супроводжувалося масовими звільненнями і втраченою роботою великою чисельністю працівників. Економіка України, будучи відкритою та інтегрованою у світовий економічний простір, повною мірою відчула на собі вплив цієї кризи. Така ситуація зумовила значне зростання рівня безробіття у країні. Особливо гостро ця проблема постала для сільських мешканців, для більшості яких ведення сільського господарства на присадибних ділянках стало основним джерелом доходу.

Створення цивілізованого ринку праці й забезпечення ефективної політики зайнятості на селі – одне з найбільш значущих і невідкладних питань, яке необхідно розглядати в проблематиці соціально-економічного розвитку країни. Негативні зміни у зайнятості сільського населення поглиблюються, набувають стихійного та нерегульованого характеру, призводять до соціальної напруженості й, зрештою, до руйнування трудового потенціалу села. Водночас безробіття на селі є одним із головних чинників, що гальмують проведення аграрних перетворень, оскільки ефективність реформування сільського господарства значною мірою залежить від поліпшення використання його трудового потенціалу.

Тому на нинішньому етапі розвитку Української держави стоїть важливе завдання створення такого соціально-економічного середовища, яке стимулювало б упровадження в практику комплексної стратегії формування зайнятості сільського населення та соціально-економічного розвитку села.

Проблему використання робочої сили на селі, продуктивності й оплати праці, управління зайнятістю населення в аграрній сфері досліджували багато вітчизняних учених економістів¹. Проте недостатньо дослідже-

ними залишаються питання впливу соціально-економічних факторів розвитку села на стабільність діяльності сільського господарства. Мета статті – проаналізувати вплив зайнятості та доходів сільського населення на сталість розвитку сільськогосподарських підприємств.

Зайнятість населення є одним із найважливіших макроекономічних показників, що разом з обсягом ВВП та рівнем цін визначає економічну кон'юнктуру національного ринку, забезпечує добробут громадян країни. За умов ринкової економіки проблеми підвищення зайнятості й створення валового національного продукту мають важливий соціальний характер. Саме виробництво є основним і єдиним джерелом формування доходу громадян, який, у свою чергу, визначає їхній рівень і спосіб життя та забезпечує потреби у їх самореалізації через суспільно корисну працю.

Реструктуризація великих сільськогосподарських підприємств, передача майна та землі у приватну власність зумовили структурні зміни у виробництві продукції й перерозподілі трудових ресурсів за галузями, підгалузями сільськогосподарського виробництва (табл. 1).

Дані таблиці 1 показують чітку загальну тенденцію до зменшення частки зайнятого економічно активного населення в сільському господарстві як у цілому в Україні, так і в Харківській області.

Аналіз соціально-економічної ситуації, що склалася в Харківській області та характеризувалася в основному скороченням обсягів виробництва у тваринництві й відсутністю робочих місць у минулому, показує, що значна частина працездатного населення і далі не має можливості працевлаштуватися, а цей показник щороку зменшується. Порівнюючи з 2000 роком, чисельність зайнятого населення в сільському господарстві

¹ Манцуrow І. Якість життя українців в умовах глобалізації / І. Манцуrow, Д. Манцуrow // Праця і зарплата. – 2011. – № 24. – С. 4–5; Скрипник О. Мінімальна зарплата: шлях до справедливості / О. Скрипник // Урядовий кур'єр. – 2011. – № 92. – С. 7–10; Надрача В. Консолідація зусиль для підвищення якості життя / В. Надрача // Праця і зарплата. – 2011. – №15. – С. 1–9; Ярова В.В. Безробіття як форма прояву фінансово-економічної кризи / В.В. Ярова // Економіка АПК і природокористування: вісник

ХНАУ. – Х., 2009. – № 6. – С.64–71; Лісогор Л. Бар'єри на шляху безробіття / Л. Лісогор // Праця і зарплата. – 2007. – № 36. – С. 4–5; Іванов С. Рівень безробіття цього року знизиться / С. Іванов // Голос України. – 2011. – № 25. – С. 22–25; Якуба К.І. Безробіття селян: економічний і соціальний аспект / К.І. Якуба // Економіка АПК. – 2010. – № 6. – С. 107–112; Астахова О. Гнучкі форми зайнятості: плюси і мінуси / О. Астахова // Праця і зарплата. – 2011. – № 23. – С. 4–5; Чернега І.І. Зайнятість сільського населення на сучасному етапі розвитку ринкових перетворень / І.І. Чернега // Економіка АПК. – 2008. – № 5. – С. 138–143.

ві, мисливстві та лісовому господарстві у 2010 році скоротилася з 202,8 тис. до 124,8

тис. осіб, що становить лише 9,8 % у загальній чисельності зайнятого населення.

1. Динаміка зайнятого населення України та Харківської області

Показник	2000 р.	2005 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2010 р., % до 2000 р.
Україна						
Зайняте населення, тис. осіб	20175,0	20680,0	20972,3	20191,5	20266,0	100,5
Зайняті працівники в сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, тис. осіб	4334,1	3986,3	3300,1	3131,0	3094,5	71,4
Питома вага зайнятих працівників у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві в загальній чисельності зайнятого населення, %	21,5	19,3	15,7	15,5	15,3	-6,2
Харківська область						
Зайняте населення, тис. осіб	1272,4	1297,2	1312,9	1265,6	1267,3	99,6
Зайняті працівники в сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві, тис. осіб	202,8	183,4	163,7	125,4	124,8	61,5
Питома вага зайнятих працівників у сільському господарстві, мисливстві, лісовому господарстві в загальній чисельності зайнятого населення, %	15,9	14,1	12,5	9,9	9,8	-6,1

Загальна чисельність зайнятих у сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві в цілому по Україні також кожного року зменшувалася і досягла свого мінімуму у 2010 році – 3094,5 тис. осіб, що на 28,6 % менше від 2000 року. При цьому частка зайнятого населення, яке працювало у сільському господарстві, в загальній чисельності зайнятого у 2010 році становила 15,3%, що на 6,2 % менше від рівня 2000 року.

Отже, державна політика розвитку аграрної галузі була й залишається такою, що не створює однакових умов діяльності з іншими галузями національного господарства. Це можна підтвердити тим, що, незважаючи на цілу низку законів про еквівалентний обмін між галузями національного господарства і сферами АПК, цей обмін не досягнутий донині.

Тому одним із перших кроків підвищення рівня зайнятості й добробуту сільського населення, на нашу думку, повинно бути вдосконалення нормативно-правової бази, що забезпечило б розвиток сільського господарства та знизило рівень безробіття в сільській місцевості.

Завжди виробництво сільськогосподарської продукції було основою зайнятості сільського населення. Тобто через те, що в Україні недостатньо розвинене сільське гос-

подарство, втрачається чимала кількість робочих місць. Для розвитку сільського господарства необхідно вдосконалити систему збуту виготовленої продукції, чого можна досягти через втручання держави шляхом захисту національного виробника й надання пільг щодо оподаткування експортованої продукції. Ці заходи дали б змогу, по-перше, розвинути ринок збуту, а по-друге, збільшити кількість робочих місць для сільського населення.

Аналогічна ситуація склалася і по оплаті праці. Ці порівняння наведено в таблиці 2.

За вказаний період середньомісячна оплата праці по галузях національного господарства зросла із 230 грн у 2000 році до 2060 грн у 2010-му, або майже в 9 разів, по сільському господарству, мисливству, лісовому господарству – від 157 до 1504 грн, тобто у 9,6 раза, але вона нижча порівняно із середньою по всіх галузях на 27,0%, з діяльністю транспорту та зв'язку – в 1,7 раза, з фінансовою діяльністю – у 3 рази.

Отже, аграрна галузь має найнижчу оплату праці серед галузей національного господарства, що знижує доходи сільського населення, негативно впливає на рівень їх життя й добробут. Відповідно основними причинами низького рівня заробітної плати є: важке фінансове становище і збитковість бі-

льшості підприємств виробничої сфери; недостатність обігових засобів; зменшення обсягів виробництва; недосконалість бюджетної, податкової, грошово-кредитної систем, політики ціноутворення; незадовільна організація системи державного й договірної

регулювання оплати праці, соціального партнерства на всіх рівнях; низький рівень продуктивності праці; низька ефективність індексації заробітної плати в зв'язку з інфляцією; недосконалість формування фондів оплати праці.

2. Динаміка середньомісячної номінальної заробітної плати найманих працівників за видами економічної діяльності в Харківській області, грн

Вид економічної діяльності	2000 р.	2005 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2010 р. у % до	
						2000 р.	2009 р.
У середньому	230	759	1679	1804	2060	8,9	117,6
Сільське господарство	157	506	1199	1312	1504	9,6	115,1
Промисловість	262	798	1694	1848	2174	8,3	121,8
Будівництво	312	1032	1988	1950	2105	6,7	150,2
Торгівля	219	582	1268	1257	1366	6,2	115,8
Діяльність транспорту та зв'язку	303	1017	2154	2279	2495	8,2	114,5
Фінансова діяльність	557	1453	3761	4138	4444	7,9	104,6
Операції з нерухомим майном	265	841	1795	2020	2325	8,8	121,2
Державне управління	323	1014	2392	2309	2564	7,9	107,4
Освіта	174	701	1553	1702	1979	11,4	115,9
Охорона здоров'я	130	499	1129	1264	1575	12,1	126,2

За даними вибіркового обстеження, здійсненого Державною службою статистики України, які було поширено із застосуванням математичних методів на всі домогосподарства України, середньомісячні загальні доходи одного домогосподарства Харківської області у IV кварталі 2010 року становили 3118,81 грн, що на 561,17 грн (або на

21,9 %) більше, ніж за аналогічний період 2008 року (табл. 3). Слід також відзначити, що в структурі грошових доходів домогосподарств найбільшу питому вагу має заробітна плата, частка якої у загальній структурі доходів населення у IV кварталі 2010 року становила 62,7%.

3. Динаміка структури грошових доходів домогосподарств Харківської області

Стаття грошових доходів домогосподарств	IV квартал			2010 р. (+,-) до 2008 р.
	2008 р.	2009 р.	2010 р.	
Усього грошових доходів, грн	2557,64	2669,27	3118,81	+561,17
Оплата праці	64,5	60,5	62,7	-1,8
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	2,3	4,9	2,1	-0,2
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	2,9	2,6	2,2	-0,7
Пенсії, стипендії, допомоги та субсидії, надані готівкою	24,6	27,3	27,1	+2,5
Грошова допомога від родичів, інших осіб та інші грошові доходи	5,7	4,7	5,9	+0,2

Враховуючи той факт, що оплата праці винятково важлива і для самого працівника, оскільки є основним джерелом його доходів, та для підприємства загалом, доцільно ширше розглянути економічну категорію «заробітна плата» й визначити її роль у забезпеченні сталості розвитку сільськогосподарських підприємств.

Для цього нами було проведено групування сільськогосподарських підприємств районів Харківської області за рівнем середньомісячної заробітної плати (табл. 4).

Аналізуючи дані таблиці 4 зауважимо: на перший погляд цілком логічно, що внаслідок підвищення рівня заробітної плати збільшується середньорічна чисельність працівників, підвищується продуктивність праці, збільшуються обсяги сільськогосподарського виробництва, забезпечується сталість розвитку підприємств, тобто підвищення рівня заробітної плати є причиною, а поліпшення при цьому результатів виробничо-господарської діяльності підприємства – наслідком процесу. Так, при поступовому переході до кожної наступної групи сільсь-

когосподарських підприємств районів Харківської області з вищим рівнем середньомісячної заробітної плати підвищувалися й середні значення та щорічні абсолютні прирости продуктивності праці, валової продукції в порівнянних цінах 2005 року, товарної продукції у фактичних цінах реалізації, обсягів виробництва зернових культур і соняшнику з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь. Стосовно середньорічної чисельності працівників, виробництва молока та приросту великої рогатої худоби з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь слід вказати, що впродовж досліджуваного періоду була зафіксо-

вана спадна динаміка зазначених показників, але при цьому сільськогосподарські підприємства, які ввійшли до третьої групи з найвищим розміром середньомісячної заробітної плати, скорочували чисельність працівників та знижували обсяги виробництва зазначених видів продукції найменше, про що показують найнижчі значення щорічних абсолютних приростів (-0,31, -1,83 та -0,62 відповідно). При цьому коефіцієнт залишкової варіації, який характеризує рівень коливань досліджуваних показників, у більшості випадків у третій групі був найнижчим, що говорить про найвищу сталість розвитку цих сільськогосподарських підприємств.

4. Залежність тенденцій розвитку сільськогосподарських підприємств районів Харківської області від рівня середньої заробітної плати за 2000–2010 рр.

Група сільськогосподарських підприємств районів Харківської області за розміром середньомісячної зарплати за, грн	Показник	Середньорічна чисельність працівників, зайятих у с.-г. виробництві на 100 га с.-г. угідь, осіб	Валова продукція в порівнянних цінах 2005 р. на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	Товарна продукція у фактичних реалізаціях на 100 га с.-г. угідь, тис. грн	Виробництво зернових та зернобобових культур на 100 га ріллі, ц	Виробництво соняшнику на 100 га ріллі, ц	Виробництво молока на 100 га с.-г. угідь, ц	Приріст ВРХ на 100 га с.-г. угідь, ц	Прибуток (збиток) від реалізації продукції с.г. на 100 га с.-г. угідь, грн.	Продуктивність праці, тис. грн
До 330,0	Середнє значення	4,2	106,1	96,9	1203,1	207,7	145,1	10,7	3739,0	25,5
	Щорічний абсолютний приріст	-0,46	8,14	21,48	122,96	23,24	-8,66	-0,98	24,65	7,14
	Коефіцієнт залишкової варіації, %	5,7	13,4	23,6	29,5	24,5	14,6	10,6	285,6	24,7
330,1 – 390,0	Середнє значення	3,7	134,8	105,9	1253,9	226,7	129,5	9,5	6732,8	36,3
	Щорічний абсолютний приріст	-0,35	13,42	22,56	110,34	24,27	-6,99	-0,71	834,3	8,45
	Коефіцієнт залишкової варіації, %	4,4	7,9	22,7	26,6	17,3	9,0	5,6	183,6	13,1
390,1 і більше	Середнє значення	4,6	179,7	193,4	1425,8	252,9	229,2	15,6	20453,8	39,0
	Щорічний абсолютний приріст	-0,31	15,25	41,69	135,52	32,08	-1,83	-0,62	4045,9	6,92
	Коефіцієнт залишкової варіації, %	4,8	10,8	15,7	26,5	19,2	10,4	6,9	47,0	9,9

Повертаючись до припущення щодо причинно-наслідкових зв'язків між рівнем заробітної плати й результатами розвитку сільськогосподарських підприємств відзначимо, що лише високоприбуткові, фінансово стій-

кі, економічно сталі підприємства можуть забезпечити своїм працівникам високий рівень заробітної плати. І вже в цьому випадку збільшення обсягів виробництва продукції сільського господарства, досягнення висо-

ких фінансових результатів діяльності виступає причиною, передумовою для створення матеріальної заінтересованості виробничого персоналу підприємств у вигляді підвищення рівня заробітної плати. Підтвердженням цього є той факт, що сільськогосподарські підприємства з найбільшим середнім значенням та щорічним абсолютним приростом прибутку від реалізації продукції сільського господарства з розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь (20453,8 і 4045,9 грн відповідно) увійшли до третьої групи підприємств з найвищим рівнем середньомісячної заробітної плати 390,1 грн і більше. Унаслідок таких розмірковувань доходимо висновку, що ці економічні категорії є взаємозв'язаними між собою і в різних випадках можуть бути і фактором, і результатом при забезпеченні сталості розвитку сільськогосподарських підприємств.

Отже, з метою посилення стимулюючої спрямованості оплати праці, на нашу думку, необхідно переходити до її ринкової оцінки. Важливо пов'язати фонд оплати праці з обсягами реалізованої продукції й виручкою, яка надходить від її продажу, тобто оплату праці необхідно поставити в залежність від підсумків роботи підприємства.

Таким чином, на основі проведених досліджень визначено, що рівень заробітної плати в сільському господарстві є найнижчим порівняно з іншими галузями національного господарства. Це, у свою чергу, призводить до трудової міграції, безробіття, поглиблення демографічної кризи на селі, оскільки заробітна плата неспроможна забезпечити працівникам сільськогосподарських підприємств умови для нормальної життєдіяльності, сприяти підвищенню продуктивності праці та заінтересованості у ре-

зультатах виробничої діяльності, виконувати відтворювальну й стимулюючу функції. Тому одним із пріоритетних напрямів соціальної політики на селі повинно бути вирішення питань щодо реформування оплати праці – одного з основних чинників мотивації високоефективної праці.

Формування соціально-економічного механізму мотивації праці в аграрних підприємствах повинне ґрунтуватися на комплексному використанні різних методів спонукання до праці залежно від конкретних умов виробництва, форм власності та господарювання. На нашу думку, це: поєднання елементів погодинної й відрядної систем оплати праці; встановлення розміру оплати праці залежно від віку, стажу працівника, рівня кваліфікації, якості роботи; встановлення технологічних надбавок, премій; надання за рахунок підприємств істотної соціальної допомоги та певних соціальних гарантій.

Поряд із цим слід відзначити, що подолати дану проблему поодиночі сільськогосподарські підприємства не в змозі. Тому виникає необхідність підвищення державного впливу на регулювання і контроль за системою заробітної плати та дотриманням законодавства в цій сфері з розробкою дієвих законодавчих і нормативних важелів.

Виконання зазначених заходів дасть можливість підвищити доходи сільського населення за рахунок частки заробітної плати, сприятиме розвитку споживчого ринку, зменшить соціальні зобов'язання держави перед громадянами, сприятиме надходженню коштів до соціальних фондів, створить передумови для забезпечення сталого соціально-економічного розвитку сільськогосподарських підприємств.

Проаналізовано стан і розкрито проблеми зайнятості сільського населення України та Харківської області. Визначено поняття й сутність заробітної плати, досліджено її середньомісячний рівень за видами економічної діяльності, а також вплив на забезпечення сталості розвитку сільськогосподарських підприємств.

Проанализировано состояние и раскрыты проблемы занятости сельского населения Украины и Харьковской области. Определены понятие и сущность заработной платы, исследован ее среднемесячный уровень по видам экономической деятельности, а также влияние на обеспечение устойчивого развития сельскохозяйственных предприятий.

An article studies the current state and major problems of the rural population of Ukraine and Kharkiv area in particular. A concept and essence of wages and its average monthly level is studied due to the types of economic activity and its influence on providing of steady development of agricultural enterprises is considered.

* * *

*М.В. ГУСЯТИНСЬКИЙ, кандидат технічних наук, докторант
Національний університет податкової служби
М.М. ІГНАТЕНКО, кандидат економічних наук, доцент
Національна академія керівних кадрів культури*

Державне регулювання розвитку інноваційної діяльності в Україні

Особливості ринкового механізму господарювання збільшують значення активізації інноваційної діяльності, формування інноваційного потенціалу країни, що дає змогу реорганізувати економіку, прискорено розвивати наукомістке виробництво, є важливим фактором виходу з економічної кризи і забезпечення умов для економічного росту. Між економічними відносинами, що формуються у процесі інноваційної діяльності, ступенем їхнього господарського регулювання й самими інноваційними процесами у національній економіці існують складні взаємозв'язки. Це об'єктивно вимагає теоретичного аналізу тенденцій розвитку інноваційної діяльності. Недостатність таких досліджень є однією з причин неможливості сформувати раціональний організаційно-економічний механізм стимулювання інноваційної діяльності та відставання українського виробничого потенціалу від аналогічних потенціалів інших країн.

Особливу значимість для нашої країни має творче використання досвіду розвинутих країн із реалізації заходів державної підтримки інноваційних процесів в економіці, що уможливить сформувати вітчизняну організаційно-економічну систему стимулювання інноваційної діяльності. Актуальність дослідження окресленого кола проблем зростає у зв'язку з тим, що українська економіка прагне до гідного й органічного входження у світове співтовариство. Подолання відставання практично в усіх галузях і видах діяльності припускає посилення інноваційного характеру підприємницької діяльності, формування її особливої інноваційної сфери.

У цьому напрямі важливі наукові результати одержані вітчизняними вченими-економістами, серед яких можна назвати Л.Л. Антонюк, О.І. Амошу, Ю.М. Бажала, М.П. Бутко, В.М. Гейця, В.Г. Герасимчука, В.І. Голікова, М.І. Долішнього, О.Є. Кузьміна, В.І. Терехова, В.Г. Чиркова, А.І. Яковлева, В.С. Яцкова та ін¹. Ця проблема є актуальною для країн із різним рівнем економічного розвитку, про що свідчать праці відомих зарубіжних учених, зокрема П. Завліна, Р. Коуза, Д. Львова, Р. Нельсона, М. Портера, Б. Санто, Р. Солоу, Х. Фрімена, Й. Шумпетера й ін. Незважаючи на значні досягнення сучасної наукової думки щодо розвитку інноваційної економіки, існує необхідність подальших досліджень з питань розбудови моделі інноваційного розвитку економіки України в умовах глобалізації світового ринку технологій.

Коректне з'ясування ключових проблем, що гальмують розвиток інноваційної складової української економіки, можливе лише за умови врахування вирішального значення, якого набули в Україні на початку ринкової трансформації суб'єктивні рішення, що приймаються на рівні як державних органів управління, так і окремих потужних суб'єктів господарювання, які мають монопольне становище на ринку. Оскільки ін-

¹ Антонюк Л. Л. Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації: [монографія] / Л.Л. Антонюк, А.М. Поручник, В.С. Савчук. – К.: КНЕУ, 2003. – 394 с.; Бутко М. П. Диверсифікація і інновації як апіорні чинники адаптації харчової промисловості до вимог СОТ / М. П. Бутко, А. Г. Ясько // Економіка та держава. – 2008. – №9. – С. 22-26; Геєць В. Економіка України: погляд у XXI століття / В. Геєць // Реформування промисловості України. Погляд у XXI століття: зб. матеріалів V пленуму-конференції / [відп. ред. М. Герасимчук]; Спілка економістів України. – К.: Аванпост-прім, 2001. – С. 21-29.

струменти планового державного регулювання економіки були демонтовані, а ефективна влада, політична консолідація суспільства, визначені правила ринкової поведінки – відсутні, то виникла ситуація, за якої державні органи та окремі суб'єкти господарювання мали сприятливі умови для одержання доходів рентного типу. Тому формування й реалізація політики економічної трансформації часто підпорядковувалися інтересам не загальнонаціональних, а вузького кола господарюючих суб'єктів, наближених до влади. Це призвело, зокрема, до посилення структурних перекосів в економіці та закріплення пріоритетності експортоорієнтованих і водночас низькотехнологічних галузей.

Такому розвитку подій сприяла й міжнародна кон'юнктура (зокрема, періоди високого попиту на продукцію чорної металургії, сектор якої у вітчизняній економіці є значним). З урахуванням цієї обставини можна стверджувати, що головними чинниками, які гальмують розвиток інноваційної складової вітчизняної економіки, є, по-перше, фактична спрямованість державної політики на закріплення моделі економіки, що ґрунтується переважно на низькотехнологічних укладах; по-друге, нерозвиненість ринкових інституцій. Склалася ситуація, за якої об'єктивна незрілість ринкового середовища посилюється недостатньо відповідним державним економічним регулюванням. Інші чинники, до яких можна віднести недосконалість (фактично, відсутність) стратегічного інноваційного менеджменту, недостатність інституційного забезпечення інноваційної діяльності, відсутність попиту на інновації, є фактично похідними від названих.

Слід зазначити, що завдяки низькотехнологічним галузям було зупинено кризове падіння вітчизняної економіки та досягнуто певне її зростання. Проте така модель, через вичерпність її ресурсів, може дати лише короткостроковий ефект. Тому подальше звільнення зі зміною пріоритетів державної підтримки може позбавити Україну перспективи входження до числа економічно розвинутих країн, закріпити спрямованість державної економічної політики на збере-

ження моделі економіки, що ґрунтується на низькотехнологічних галузях.

Дійсні пріоритети державної економічної політики виявляються насамперед у розподілі державного фінансування на певні технологічні уклади. Цей розподіл і визначає формування відповідної економічної моделі. В Україні державна підтримка надається переважно галузям нижчих технологічних укладів: до них спрямовується близько 70% бюджетних коштів (у т.ч у паливну промисловість та чорну металургію — понад 50%). Вони, як правило, користуються податковими пільгами й перевагами цінового регулювання.

Водночас галузі з виробництва наукомісткої продукції фактично згорталися. Так, обсяги виробництва в електронній галузі скоротилися більше ніж у 100 разів, в автомобілебудуванні та машинобудуванні – утричі, у приладобудуванні й електротехнічній галузі – у півтора раза. Особливо великого спаду зазнала мікроелектроніка. Було практично зупинено фінансування НДДКР у цьому напрямі. У 2001 році через відсутність фінансування була припинена Національна програма „Креативні технології”, ухвалена в 1994 році.

Протягом шести років, коли програма вважалася діючою (1995-2000 рр.), не був навіть установлений перелік креативних технологій. Таким чином, в Україні формувалася та закріплювалася модель економіки, побудована переважно на низькотехнологічних укладах, що може бути конкурентоспроможною на зовнішньому ринку винятково за рахунок дешевих ресурсів і дешевої робочої сили. Така економічна модель за своїми базовими властивостями не потребує інновацій, не передбачає інвестицій у людський капітал (навіть якщо існує реальна можливість таких інвестицій), не формує внутрішній платоспроможний попит на інновації та інноваційну продукцію, не створює належних стимулів до інноваційної діяльності.

Найбільшим ризиком, що супроводжує закріплення такої моделі, є занепад головного джерела інноваційної економіки – системи продукування і передачі знань, тобто науки й освіти. Оскільки за такої моделі не формується попит на кваліфікованих пра-

цівників, то знання втрачають інструментальне значення, відповідно – не формується (або скорочується) попит на якісну освіту; падає рівень суспільної престижності професій вчителя, вченого. Згідно з результатами соціологічних досліджень, професію вченого вважають престижною лише 22% громадян України, серед молоді – ще менше. А це вже створює реальну загрозу становленню інноваційної економіки в перспективі.

Одним із найбільш дієвих механізмів державного впливу на забезпечення інноваційної перебудови структури економіки є законодавче стимулювання інноваційної діяльності на всіх її етапах і створення нормативно-правового середовища, найбільш сприятливого для високотехнологічних галузей виробництва, становлення й розвитку специфічної інфраструктури інноваційної діяльності. В Україні формування нормативно-правової бази наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності не завершено. Часто воно непослідовне, позбавлене системного підходу, що підтверджує відсутність цілеспрямованої, системної державної політики у цих сферах і стримує створення інноваційної інфраструктури.

За підрахунками законодавство, що стосується інноваційної діяльності, налічує 13 законодавчих актів, понад 50 нормативно-правових актів Уряду, близько 100 різноманітних відомчих документів. Ухвалені також Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку України (1999 р.) і Загальнодержавна комплексна програма розвитку високих наукоємних технологій (2004 р.). Водночас нормативно-правова база інноваційної діяльності є фрагментарною, суперечливою й не повною мірою відповідає засадам економіки, «що ґрунтується на знаннях». До цього часу відсутня достатня ефективність захисту прав інтелектуальної власності. Не створені правові умови для функціонування венчурного капіталу як ринкового інституту. Процедури формування окремих суб'єктів інноваційної діяльності безпідставно ускладнені.

Відсутні також законодавчо встановлені критерії інноваційності проектів і розмежування інвестиційних та інноваційних проек-

тів. Недостатньо внормовані питання об'єктивної експертизи й конкурсних засад у бюджетному фінансуванні наукових, науково-технічних, інноваційних програм і проектів. Так, Закон України «Про державні цільові програми» передбачає обов'язкову державну експертизу проектів державних цільових програм «згідно із законодавством», яке відсутнє. У Законі йдеться про наукові та науково-технічні програми, експертизу яких здійснює центральний орган виконавчої влади в галузі науки і освіти. Отже, розробку та експертизу програм фактично віднесено до повноважень одного органу. Закон не визначає також цілісної системи управління програмами. У переліку ініціаторів програм часто відсутні галузеві академії наук, підприємства, наукові організації й об'єднання, органи місцевого самоврядування, громадяни.

Існує неузгодженість термінології чинних законодавчих актів, що зумовлює можливість різного трактування закону і викривлює статистичну звітність у сферах наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності. Недосконалість правової бази посилює практика «призупинення» окремих статей чинних законів, що стосуються наукової, науково-технічної й інноваційної діяльності, законодавчими або ж підзаконними актами. Так, Закон України «Про інноваційну діяльність»¹ передбачав стимулювання інноваційної діяльності встановленням податкових пільг. Проте чинність його відповідних статей була призупинена спочатку на 2003 рік, а потім і на наступні роки.

Закон України «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків» дозволяє технопаркам, їх учасникам, дочірнім і спільним підприємствам здійснювати за рахунок сум податків на додану вартість та податку на прибуток рефінансування власних інноваційних проектів. Проте листом Державної податкової адміністрації України (2003 р.) визначено, що спільні з технопарком підприємства не мають права проводити таке рефінансування. Цілком імовірно, що внаслідок цього можна очікувати на припинення реалізації

¹ Закон України «Про інноваційну діяльність» від 4 липня 2002 року № 40-IV // Відом. Верхов. Ради (ВВР). – 2002. - №36. – С. 266.

ряду інноваційних проектів, значне скорочення потоку ринкових інвестицій в інноваційну діяльність технопарків і зменшення інвестиційної привабливості вітчизняних проектів для іноземного капіталу загалом.

Окремою проблемою є недотримання чинного законодавства та недієздатність судової системи в частині відновлення порушених прав суб'єктів економічної діяльності. Усе це зумовлює нестабільність законодавчого поля, призводить до відчутних втрат державного бюджету (отже, суспільної інноваційної діяльності), не створює належних стимулів для інноваційної діяльності й не сприяє нарощуванню інвестицій в інноваційний процес і високотехнологічні виробництва. Недостатність нормативно-правового забезпечення супроводжується також недостатньою інфраструктурою інноваційної діяльності, яка представлена в Україні лише окремими типами інноваційних інститутів.

При цьому переважна більшість із тих інститутів, які є визначально важливими для розвитку інноваційної діяльності (зокрема, технопарки та венчурні фонди), не впливають відчутно на запровадження інновацій у вітчизняну економіку. Так, із восьми зареєстрованих технопарків поки що реально працюють чотири, а «реально дають віддачу» – лише два. З семи венчурних фондів і об'єднань чотири спрямовують ресурси на фінансове забезпечення традиційних інвестиційних проектів; три – вкладають кошти в розвиток технологій V технологічного укладу; жоден не інвестує в розвиток технологій перспективного VI укладу.

Водночас некоректно зводити причини недостатнього розвитку інноваційних інститутів лише до недостатнього нормативно-правового унормування їхньої діяльності. Причини значно глибші й полягають у загальній нерозвиненості ринкового середовища в Україні. Так, венчурний бізнес неможливий без розвинутого фондового ринку, оскільки венчурне фінансування спрямоване не на одержання певного відсотка на вкладений капітал, а на збільшення ринкової вартості венчурних компаній, де венчурний інвестор стає співвласником.

Належне функціонування інноваційних інститутів не може бути забезпечене і без відповідного розвитку банківської системи, страхового ринку, пенсійних фондів тощо. Отже, в умовах нерозвиненості ринкового середовища в Україні складається структурна та функціональна неповнота інноваційної інфраструктури. Її повноцінний розвиток можливий лише в загальному контексті стимулювання ринкового середовища, створення сприятливих умов для розвитку ринкових інституцій, запровадження конкурентних засад у вітчизняну економіку¹.

Головними складовими управління інноваційною діяльністю (стратегічного інноваційного менеджменту) на державному рівні є визначення її пріоритетних напрямів, концентрація ресурсів, стимулювання суб'єктів економічної діяльності на досягнення потрібних результатів. Переліки пріоритетів наукової, науково-технічної й інноваційної діяльності в Україні містяться у відповідних законодавчих актах і, в основному, відповідають як наявному в Україні науковому та науково-технічному потенціалу, так і загальносвітовим тенденціям розвитку науки й технологій².

Перетворення пільг із стимулюючого винятку на правило руйнує ефективну координацію економічної діяльності, призводить до перевищення бюджетних можливостей держави і в кінцевому підсумку – до скасування самих пільг. На практиці розподіл бюджетних коштів на фінансування наукових, науково-технічних та інноваційних проектів (робіт) ґрунтується переважно на висновках міністерств, відомств, інших центральних органів виконавчої влади, без урахування незалежних експертних оцінок. Фактично не існує практики об'єктивного технологічного моніторингу і прогнозування (технологічного форсайту), тому практично не здійснюється незалежна експертиза науково-технологічної та економічної доцільності інноваційних проектів, їх відповідності світовим тенденціям і стратегічним цілям розвитку вітчизняної економіки. Кон-

¹ Антонюк Л. Л. Інновації: теорія, механізм розробки та комерціалізації: [монографія] / Л.Л. Антонюк, А.М. Поручник, В.С. Савчук. – К.: КНЕУ, 2003. – 394 с.

² Закон України „Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” від 16.01.2003 № 433-VI.

курсний відбір робіт здебільшого відсутній або перетворився на формально-бюрократичну імітацію конкурсних процедур.

Головним інструментом ефективної організації цілеспрямованої діяльності, в т.ч. інноваційної, є її планування в межах державних програм (цільових, науково-технічних, галузевих, регіональних та ін.), розрахованих на різні терміни виконання. Як зазначалося вище, законодавчі акти, що регулюють наукову, науково-технічну й інноваційну діяльність, передбачають формування таких програм і програмно-цільовий метод фінансування інноваційної діяльності.

Проте практика формування та виконання таких програм є недосконалою. Немає координації, хронологічної й логічної правонаступності у їх здійсненні (одна з причин цього — відзначена вище відсутність законодавчо встановленої системи цілісного управління програмами); більшість із затверджених програм залишаються не профінансованими і незавершеними. Спостерігається тенденція до постійного збільшення їх кількості з одночасним зменшенням обсягів коштів на виконання. Не існує практики координації та узгодження цих програм у рамках програм діяльності Уряду. Процес їх формування і затвердження відірваний від бюджетного процесу (ні сукупність державних програм, ні урядова програма не розглядаються під час ухвалення Державного бюджету України). Отже, відсутні передумови як для їх належного ресурсного забезпечення, так і для контролю над його використанням¹.

Натомість, створюються можливості безконтрольного розпорощення бюджетних коштів. Дедалі більша частина коштів, передбачених державним бюджетом на наукову та науково-технічну діяльність, розподіляється між численними розпорядниками, раціональність замовлень яких фактично ніким не контролюється. Лише за 2008-2010 роки кількість таких розпорядників зросла з 24 до 32; частка програмно-цільового фінансування у 2010 році становила лише 7,7% загального обсягу фінансування науки, що в

3,4 раза менше, ніж у 1996 році. Приблизно 40% коштів держбюджету, виділених на фінансування наукових досліджень, за існуючою звітністю практично неможливо ідентифікувати.

Отже, управління інноваційним процесом в Україні — в тому вигляді, як воно склалося на цей час, — не завжди відповідає задекларованому державному курсу на запровадження інноваційної моделі економічного розвитку. Фактично воно позбавлене послідовності, системності й прозорості, не спрямоване на ефективне використання обмежених бюджетних ресурсів і стимулювання інноваційної діяльності.

Таким чином, аналіз сучасного стану науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні показує, що за рівнем інноваційної активності, станом виробництва високотехнологічної продукції, обсягами фінансування науки, розвитком інфраструктури інноваційного підприємництва Україна значно відстає від провідних країн світу. Існує невідповідність науково-технічного потенціалу країни загальній продуктивності національної економіки, що зумовлено низькою ефективністю національної інноваційної системи.

Однією з головних проблем, що гальмують розвиток високотехнологічного сектору економіки, залишається відсутність належного фінансування й недостатньо ефективна державна інноваційна політика, що призводить до скорочення чисельності наукових працівників, ускладнює одержання економічної віддачі у вигляді завершених інноваційних пропозицій та їх реалізації у галузях національного господарства.

Відсутність у країні попиту на результати наукових досліджень, неповноцінність державної системи захисту прав інтелектуальної власності й механізмів комерціалізації інтелектуального продукту позбавляють стимулів потенційних суб'єктів інноваційної діяльності та призводять до субсидювання економік більш розвинутих країн за рахунок безкоштовного трансферу як висококваліфікованих фахівців, так і результатів фундаментальних досліджень. Інноваційний процес гальмується недостатністю інституційного забезпечення інноваційної діяльності, що виявляється

¹ Бутко М. П. Диверсифікація і інновації як апіорні чинники адаптації харчової промисловості до вимог СОТ / М. П. Бутко, А. Г. Ясько // Економіка та держава. — 2008. - №9. — С. 22-26.

у відсутності розвинутого ринкового середовища загалом та, зокрема, – в незавершеності й безсистемності формування відповідної нормативно-правової бази, практиці «призупинення» окремих норм чинних законів, які регулюють інноваційну діяльність, неповноті інфраструктури (в т.ч. високотехнологічної) інноваційного розвитку.

Тому державна політика інноваційного розвитку характеризується недостатньою послідовністю, відсутністю чіткої концепції національних інноваційних пріоритетів і системного підходу до розвитку інноваційної діяльності (національної інноваційної системи). Фактично першочергова державна підтримка спрямовується на низькотехнологічні галузі та виробництва, що зумовлює формування і закріплення в країні такої

моделі економіки, яка не потребує інновацій та є конкурентоспроможною на світовому ринку.

Тим часом, держава має відіграти активну роль у створенні загальнонаціонального попиту на інновації; запровадити широкий набір інструментів, які не потребують значних видатків із бюджету, але за рахунок розбудови мотиваційного поля здатні багаторазово посилити інноваційну складову економіки. Водночас із метою піднесення рівня платоспроможного, а отже, й вимогливого внутрішнього попиту та надання імпульсу до інновацій внутрішньому виробникові, необхідно відчутно підвищити рівень оплати праці – як перший інвестиційний внесок у людський капітал.

Визначено зміст та пріоритети інноваційної діяльності у розвитку національної економіки. Обґрунтовано напрями та засоби її державного регулювання, в т.ч. у перспективі з урахуванням чинників світового економічного розвитку.

Определены содержание и приоритеты инновационной деятельности в развитии национальной экономики. Обоснованы направления и способы ее государственного регулирования, в т.ч. в перспективе с учетом факторов мирового экономического развития.

An article defines the essence and priorities of implementation of innovations for the development of national economy. The main guidelines for the state regulation of innovative activity are suggested and substantiated within the framework of the world economic development.

*

**А.В. ФУРСА, кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник
Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН**

Насінництво цукрових буряків у період ринкових трансформацій

Насінництво цукрових буряків – одна з основних ланок цукробурякового підкомплексу та складова бурякового виробництва. Насіння є виразником генетичних запасів продуктивності цукрових буряків. Модернізовані технології вирощування культури неможливі без використання високопродуктивних гібридів та насіння з добрими показниками посівних якостей.

За ґрунтово-кліматичними умовами Україна є екстраординарним простором для розвитку насінництва цукрових буряків висадковим способом. У минулому насіннєві господарства України в різних природно-

економічних зонах вирощували й одержували стабільні врожаї насіння цукрових буряків, що забезпечувало високу продуктивність насінників, а також окупність галузі.

Нині виявлено ефективний регіон, де ґрунтово-кліматичні, економічні умови сприятливі для вирощування високоякісного насіння цукрових буряків безвисадковим способом – це Автономна Республіка Крим (Нижнегірський, Советський, Кіровський, Білогірський, а також на сході Джанкойський і Сакський райони) та Одеська область. Масове запровадження безвисадковим способом вирощування насіння цукрових буряків на

у відсутності розвинутого ринкового середовища загалом та, зокрема, – в незавершеності й безсистемності формування відповідної нормативно-правової бази, практиці «призупинення» окремих норм чинних законів, які регулюють інноваційну діяльність, неповноті інфраструктури (в т.ч. високотехнологічної) інноваційного розвитку.

Тому державна політика інноваційного розвитку характеризується недостатньою послідовністю, відсутністю чіткої концепції національних інноваційних пріоритетів і системного підходу до розвитку інноваційної діяльності (національної інноваційної системи). Фактично першочергова державна підтримка спрямовується на низькотехнологічні галузі та виробництва, що зумовлює формування і закріплення в країні такої

моделі економіки, яка не потребує інновацій та є конкурентоспроможною на світовому ринку.

Тим часом, держава має відіграти активну роль у створенні загальнонаціонального попиту на інновації; запровадити широкий набір інструментів, які не потребують значних видатків із бюджету, але за рахунок розбудови мотиваційного поля здатні багаторазово посилити інноваційну складову економіки. Водночас із метою піднесення рівня платоспроможного, а отже, й вимогливого внутрішнього попиту та надання імпульсу до інновацій внутрішньому виробникові, необхідно відчутно підвищити рівень оплати праці – як перший інвестиційний внесок у людський капітал.

Визначено зміст та пріоритети інноваційної діяльності у розвитку національної економіки. Обґрунтовано напрями та засоби її державного регулювання, в т.ч. у перспективі з урахуванням чинників світового економічного розвитку.

Определены содержание и приоритеты инновационной деятельности в развитии национальной экономики. Обоснованы направления и способы ее государственного регулирования, в т.ч. в перспективе с учетом факторов мирового экономического развития.

An article defines the essence and priorities of implementation of innovations for the development of national economy. The main guidelines for the state regulation of innovative activity are suggested and substantiated within the framework of the world economic development.

*

**А.В. ФУРСА, кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник
Інститут біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН**

Насінництво цукрових буряків у період ринкових трансформацій

Насінництво цукрових буряків – одна з основних ланок цукробурякового підкомплексу та складова бурякового виробництва. Насіння є виразником генетичних запасів продуктивності цукрових буряків. Модернізовані технології вирощування культури неможливі без використання високопродуктивних гібридів та насіння з добрими показниками посівних якостей.

За ґрунтово-кліматичними умовами Україна є екстраординарним простором для розвитку насінництва цукрових буряків висадковим способом. У минулому насіннєві господарства України в різних природно-

економічних зонах вирощували й одержували стабільні врожаї насіння цукрових буряків, що забезпечувало високу продуктивність насінників, а також окупність галузі.

Нині виявлено ефективний регіон, де ґрунтово-кліматичні, економічні умови сприятливі для вирощування високоякісного насіння цукрових буряків безвисадковим способом – це Автономна Республіка Крим (Нижнегірський, Советський, Кіровський, Білогірський, а також на сході Джанкойський і Сакський райони) та Одеська область. Масове запровадження безвисадковим способом вирощування насіння цукрових буряків на

півдні України почалось у 1980 році¹. Єдиною невигодою їх вирощування є вимерзання насінників у суворі зими. При безвисадковому способі вирощування насіння цукрових буряків собівартість однієї його тонни порівняно з висадковим знижується в 2,3-2,5 раза².

Насінництво цукрових буряків – складний агротехнологічний і організаційний процес, який вимагає високої кваліфікації виконавців, ієрархічної підпорядкованості його структур та послідовності у здійсненні наукових і виробничо-технологічних циклів. Останніми роками з ряду причин, у тому числі через фінансово-економічну кризу, що охопила й цукробурякову галузь, неефективність управління й відсутність контролю в системі власного насінництва, яке базувалося на сортах і гібридах вітчизняної селекції, відбувся крах³.

Проблемам дослідження насінництва цукрових буряків присвячені праці відомих вітчизняних вчених, серед яких вагоме місце займають: М. Балан, В. Бондар, О. Гончарук, Н. Гізбуллін, А. Мацебера, В. Маласай, О. Тарабрін та ін.⁴

Мета статті – аналіз сучасних тенденцій насінництва цукрових буряків в Україні, визначення основних проблем галузі й еволюційне відновлення її системи і подальшого розвитку.

¹ Балан В.Н. Биология и агротехника безвысадочных семенников корнеплодных культур в орошаемых условиях юга Украины / В.Н. Балан, А.Е. Тарабрин, А.В. Корнейчук. – К.: Нора-принт, 2001. – 350 с.; Балан В.М. Біологічні і агротехнічні основи сучасної технології вирощування безвисадкових насінників цукрових буряків / В.М. Балан, О.Є. Тарабрін, А.В. Семенов. – С.: Таврія, 2009. – 240 с.

² Гончарук А.В. Сахарная свекла: зимостойкость и семенная продуктивность безвысадочных семенников / А.В. Гончарук. – Черновцы: Редакционно-издательский отдел облполиграфиздата, 1991. – 256 с.

³ Ярчук М.М. Аналітична інформація про підсумки роботи Національної асоціації цукровиків України в 2009 р. / М.М. Ярчук // Матеріали науково-технічної конф. цукровиків України „Цукровий бізнес в умовах національного та світового ринку” - К.: „Цукор України”, 2009. – С. 79-111.

⁴ Корнієнко С.І. Виробництво насіння цукрових буряків у Східному Ліссестепу України (агротехнологічний проект) / С.І. Корнієнко, В.М. Балан, С.М. Петриченко. – К.: ЗАТ „Нічлава”, 2007. – 160 с.; Бондар В.С. Іноземні гібриди цукрових буряків: „за” і „проти” / В. Бондар, Л. Літвіновська // Агробізнес сьогодні. – 2010. - № 4. – С. 30-33; Мацебера А.Г. Насіння цукрових буряків: Проблеми теорії та практики виробництва, підготовки та використання насіння: довідник / А.Г. Мацебера, В.М. Маласай. – Ніжин: ТОВ „Видавництво „Аспект-Поліграф”, 2007. – 180 с.

У період ринкової трансформації, а особливо фінансово-економічної кризи 2008-2009 років, галузь насінництва зазнала значного спаду. Останніми роками в Україні різко зменшилася площа посіву насінників цукрових буряків – від 5,8 тис. га в 2005 році до 110 га у 2011-му, або більше ніж у 50 разів, валовий збір насіння скоротився – відповідно з 5,9 тис. т до 200 т. За даними дослідження в цей період відбулося різке зменшення кількості господарств, які займаються виробництвом насіння цукрових буряків. Найшвидші темпи зменшення відбулися у період з 2006 до 2010 року (табл. 1).

Нині, практично не залишилося спеціалізованих насінницьких господарств. Як наслідок, у більшості з них, які займалися виробництвом насіння цукрових буряків, не досягнуто реального виробничого та економічного ефекту.

На наше переконання, основними причинами цього є: невиважена економічна політика державних інституцій щодо внутрішнього ринку насіння цукрових буряків вітчизняної селекції, значне збільшення обсягів імпортованого насіння (загрожує принципам і пріоритетам формування системи продовольчої безпеки країни), економічна недоцільність його виробництва та скорочення посівних площ фабричних цукрових буряків. Щодо врожайності, то вона зросла майже вдвічі. Проте з вищеназваних причин значно зменшилося валове виробництво насіння цукрових буряків.

У галузі тривалий період практично відсутні грошові розрахунки між товаровиробниками, переробниками і споживачами продукції, поширені бартерні операції. Усе це заважає створенню цивілізованого ринку з продажу насінневого матеріалу. Зовсім відсутні тендерні торги насінням, котрі є в усіх розвинутих бурякосійних країнах світу.

Продуктивність цукрових буряків у системі виробництва визначається перш за все ланкою: гібрид (сорт) – насіння. Упродовж останніх років створено та зареєстровано значну кількість ЧС-гібридів цукрових буряків, які характеризуються високим потенціалом продуктивності.

1. Динаміка розвитку насінництва цукрових буряків в Україні, 2005-2011 рр.*

Показник	Рік							2011 в % до 2005
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	
Кількість господарств, які займаються виробництвом насіння цукрових буряків	111	68	45	24	8	5	6	5,4
у т.ч. способом висадковим	54	43	22	13	6	3	4	7,4
безвисадковим	57	25	23	11	2	2	2	3,5
Площа насінників, тис. га	5,80	1,97	2,62	1,30	0,47	0,29	0,11	1,9
у т.ч. способом висадковим	2,90	1,79	0,97	0,39	0,08	0,03	0,02	0,7
безвисадковим	2,90	0,18	1,65	0,91	0,39	0,26	0,09	3,0
Урожайність, т/га	1,02	0,91	0,94	1,81	2,31	2,67	1,82	178,4
у т.ч. способом висадковим	0,79	0,89	0,86	0,75	0,81	0,30	1,00	126,6
безвисадковим	1,24	1,09	0,99	2,26	2,59	2,91	2,08	167,7
Валовий збір насіння, тис. т	5,89	1,79	2,46	2,35	1,08	0,77	0,20	3,4
у т.ч. способом висадковим	2,29	1,59	0,83	0,29	0,07	0,01	0,02	0,9
безвисадковим	3,60	0,20	1,63	2,06	1,01	0,76	0,18	5,0

* Джерело: Власні розрахунки за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України і Національної асоціації цукровиків України „Укрцукор”.

При цьому гібриди цукрових буряків селекції Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків занесені до Реєстру сортів рослин України у 2002-2011 роках, придатних для поширення в країні, й значною мірою не поступаються насінню зарубіжної селекції, але буряківників не задовольняє саме їхня продуктивність та якість (цукристість) (табл. 2).

Так, середній показник продуктивності нових гібридів (2011 р.) за врожаєм цукру становить 112,2% від національних стандартів. За даними Держсортотпробування ці гібриди перевищують стандарти за цукристістю, відзначаються високою стійкістю до гнилей коренеплодів, придатні для тривалого зберігання в кагатах.

Відзначимо, що довготермінове зберігання цукрових буряків селекції провідних країн значно поступається вітчизняним гібридам. Щодо іноземної селекції, то „вона створила коренеплід більш досконалої форми і хімічного складу, ніж українська”¹.

За даними АТЗТ „Кристал”, у вітчизняному коренеплоді в сухій речовині розчинних нецукрів міститься близько 10%, а в іноземному – лише 1,4%; м'якоті у вітчизняному коренеплоді у складі сухої речовини 20%, у зарубіжному – 16,8%. Рослина іноземної селекції має досконаліший листовий апарат – на 20% менший, ніж в Україні, проте активніший наприкінці вегетації. Відомо,

що хімічний склад коренеплоду, особливо вміст калію, натрію й альфа-амінного азоту, суттєво впливає на вихід цукру під час переробки сировини на цукрових заводах. За даними того ж АТЗТ „Кристал”, одержаними зі зразків із Київської та Черкаської областей, зменшення вмісту зазначених нецукрів у коренеплодах у 2,0-2,5 раза дає додатковий вихід цукру на рівні 0,64-0,71 абсолютного процента, що при врожайності цукрових буряків 50 т/га становить плюс 0,34 т/га.

Крім переваг за хімічним складом коренеплодів, іноземні гібриди частково переважають у виробництві українські за врожайністю – збором цукру з одиниці площі й за якістю посівного матеріалу. Іноземне насіння має високу схожість – 96-100%, доброякісність – 95-98%, а, головне – високу енергію проростання; воно, як правило, дражоване, інкрустоване, добре захищене від шкідників і хвороб (стимулятори росту не застосовуються, дають рівномірні й одночасні сходи)².

Урожайність іноземних гібридів в умовах України досить висока – 55-60 т/га. Однак вітчизняні гібриди виявляють більшу стійкість до хвороб – у 2,0-2,2 раза вищу, ніж іноземні. Крім того, іноземні гібриди практично непридатні для тривалого зберігання – потребують переробки „з коліс”.

¹ Бондар В.С. Іноземні гібриди цукрових буряків: „за” і „проти” / В. Бондар, Л. Литвіновська // Агробізнес сьогодні. – 2010. - № 4. - С. 30-33.

² Там само.

2. Гібриди цукрових буряків селекції Інституту біоенергетичних культур і цукрових буряків, занесені до Реєстру сортів рослин України у 2002-2011 рр.*

№ з.п.	Рік реєстрації	Назва гібриду	Зона**	Урожайність, т/га***	Цукристість, %***	Збір цукру***	
						т/га	% до стандарту
1	2002	Шевченківський	Л	47,1	17,0	7,87	111,8
2	2002	Український ЧС 72	Л	57,0	17,5	10,0	-
3	2003	Анічка	Л	45,7	16,2	7,33	114,7
4	2003	Ворскла	Л	46,1	16,0	7,36	115,2
5	2003	Уманський ЧС-90	Л.С.	70,2	18,9	13,30	-
6	2003	Уманський ЧС-97	Л.П.	48,3	17,2	8,30	118,9
7	2004	Константа	С	49,4	16,7	8,20	114,0
8	2004	Максим	С	49,5	17,0	8,37	116,4
9	2004	Софія	Л.П.	55,0	17,2	9,50	116,5
10	2005	Рому	С	52,0	16,5	8,61	107,9
11	2005	Севаст'янівський	Л.П.	54,5	17,3	9,40	117,8
12	2006	Етюд	С	56,4	17,6	9,98	117,4
13	2006	Ольжич	С	51,6	17,6	9,13	107,4
14	2007	Ризольт	С	56,9	17,1	9,82	103,2
15	2008	Прометей	П	58,5	17,2	10,06	105,8
16	2009	Приз	Л	48,8	16,4	8,05	-
17	2009	Рамзес	Л	54,9	16,7	9,19	106,2
18	2009	Резидент	П	51,0	16,5	8,51	-
19	2009	Хорол	Л	54,9	16,7	9,20	106,4
20	2010	Булава	П	56,6	18,3	10,40	109,0
21	2010	Злука	П	56,6	18,6	10,60	111,4
22	2010	Кварта	П	55,5	18,8	10,60	111,1
23	2011	„ЩБ 0801”	Л	49,1	17,5	8,59	106,2
			С	48,2	17,2	8,34	108,2
24	2011	„ЩБ 0802”	П	49,1	17,3	8,49	114,1
			С	49,1	16,7	8,13	105,4
25	2011	„ЩБ 0803”	П	47,6	16,6	7,97	107,1
			С	48,6	17,3	8,45	109,6
26	2011	„ЩБ 0805”	П	53,2	17,1	9,19	123,5
			С	50,8	16,8	8,57	111,2

* Джерело: Державний реєстр сортів рослин придатних для поширення в Україні – 2012 р. (витяг станом на 27.03.2012 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agroscience.com.ua/views/perelik-sortiv>.

** Рекомендовані зони поширення: Л – Лісостеп, П – Полісся, С – Степ.

*** За даними держсортівипробування.

Як показують дані таблиці 2, останнє покоління українських гібридів цукрових буряків має потенціал урожайності 47,6-58,5 т/га при цукристості 16,6-18,8%, до того ж вони адаптовані до ґрунтово-кліматичних умов зон бурякосіяння.

Проте вищенаведена динаміка кількості господарств і виробництва вітчизняного насіння цукрових буряків показує, що іноземні компанії мають усе більше перспектив охоплення українського ринку. Нині буряківники віддають перевагу іноземному насінню, навіть якщо його відпускна ціна перевищує рівень цін на вітчизняну продукцію в кілька разів (табл. 3).

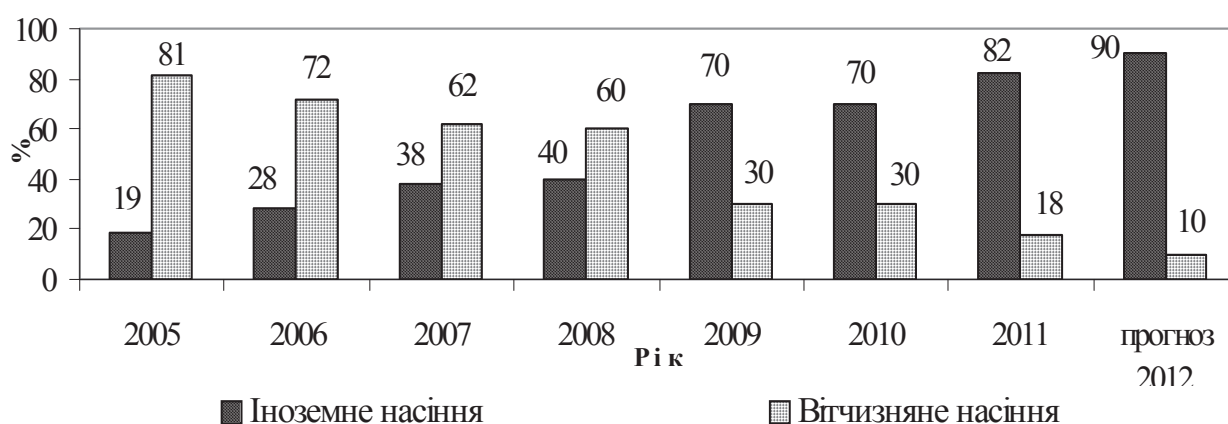
Бурякосійні компанії та інші виробники масово перейшли на висів цукрових буряків сортами іноземної селекції, питома вага яких у посівах 2011 року становила 82,0%. Ринок насіння гібридів цукрових буряків вітчизняної селекції орієнтовно становить 18% (рис.).

З огляду на це слід визнати, що за роки ринкових трансформацій відбулася дезінтеграція системи вітчизняного насінництва цукрових буряків, яка базувалася на сортах і гібридах вітчизняної селекції. Насінництво цукрових буряків дійшло до межі, за якою реальна втрата власного виробництва й абсолютне використання іноземного насіння.

3. Ймовірна вигода використання іноземного і вітчизняного насіння у посівах цукрових буряків в Україні, 2005-2011 рр.

Показник	Рік							
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2011 до 2005, %
Площа, з якої зібрано врожай цукрових буряків, тис. га	624	787	578	377	319,5	492	516	82,7
Виробництво цукру з 1 га, т	3,05	3,27	3,23	4,17	3,98	3,14	4,50	147,5
Оптово-відпускна ціна посівної одиниці насіння, євро: вітчизняного	20	20	25	30	35	35	35	175,0
іноземного	60	65	70	75	80	85	90	150,0
Вартість насіння на посів, млн євро: вітчизняного	15,2	17,0	13,4	10,2	5,0	7,8	4,9	32,2
іноземного	10,7	21,5	23,1	17,0	26,8	43,9	57,1	533,6
Ймовірна вигода використання вітчизняного насіння на загальну площу, з якої зібрано врожай, млн євро	7,1	14,9	14,8	10,2	15,1	25,8	34,9	491,6

* Джерело: Розрахунок автора за даними Державної служби статистики України, Міністерства аграрної політики та продовольства України і Національної асоціації цукровиків України „Укрцукор”.

Структура використання іноземного та вітчизняного насіння у загальному посіві цукрових буряків в Україні, %*

* Джерело: Сформовано автором за даними Міжнародної організації цукру.

Як показав аналіз зарубіжної практики ведення насінництва цукрових буряків, основною організаційною формою є селекційно-насінницька приватна фірма, яка об'єднує всі стадії ведення даного процесу: біотехнологію – основа селекції, прикладну селекцію, обробку посівного матеріалу на насінневому заводі та збут. Усі структурні одиниці фірми розташовані компактно, на одній території.

Фінансування залежить від успіху фірми на ринку та її прибутку. Практика показує, що у більшості випадків весь технологічний ланцюг фінансується рівномірно, тобто третина – наукові дослідження, наступна третина – вирощування насіння і залишок – промислова підготовка насіння до посіву.

Крім того, слід зазначити, що вирощування фабричного насіння здійснюється фе-

рмерами на півдні Європи (Італія, Франція) пересадковим способом із високим коефіцієнтом розмноження – 1:10. Урожайність насінників становить 3,0-4,0 т/га. Їх вирощують фермери під суворим контролем представників фірм. Кожна технологічна операція здійснюється з дозволу представника, яка письмово фіксується у реєстраційному журналі. Перша очистка вирощеного насіння здійснюється на місцевому заводі. Вихід у середньому становить 50%. Далі очищують на насінневому заводі, де вихід від обсягу насіння, що надійшло, становить 23-28%, а втім не більше 30.

За якістю насіння з кожної технологічної операції ведеться прискіпливий контроль. Зокрема, на заводі виконується вісім аналізів за один технологічний цикл. На деяких насінневих заводах, наприклад у Данії, пра-

цюють державні інспектори з якості, які не входять у штат фірми, зарплату одержують із федерального бюджету в три рази вищу від головного технолога заводу і не випустять жодної упаковки насіння без державної печатки.

Існують два сертифікати на партію насіння: оранжевий або зелений¹. Для видачі сертифіката на партію насіння проба, що представляється на аналіз, може бути проаналізована відповідною уповноваженою контрольно-насінною станцією тієї країни, в якій знаходиться партія насіння, чи уповноваженою контрольно-насінною станцією іншої країни.

Якщо пробу аналізують у тій країні, де знаходиться партія, контрольно-насінна станція повинна нести відповідальність за відбір, опечатування, наявність етикеток, аналіз та видачу сертифіката. В цьому випадку сертифікат друкується на оранжевому бланку. Якщо пробу аналізують в іншій країні, станція-член Міжнародної асоціації з контролю за якістю насіння (ІСТА) тієї країни, де знаходиться партія, повинна нести відповідальність за відбір, опечатування й наявність етикеток, за відправку проби, що представляється на аналіз, за документацію, що направляється на контрольно-насінову станцію. Контрольно-насінна станція іншої країни повинна нести відповідальність за аналіз проби і видачу сертифіката. В цьому випадку сертифікат друкується на зеленому бланку. Оранжевий є гарантом якості для усіх країн світу без додаткової перевірки. Контрольно-насінні лабораторії сертифіковані за системою СЕПРО.

У Німеччині насіння сільськогосподарських культур введено під дію Закону про захист продовольчої сировини і продуктів харчування, який передбачає надто суворі санкції за його недотримання. Зарубіжне насіння реалізується за диференційованою ціною (150-215 євро за посівну одиницю), яка залежить від цінності гібрида. У структурі собівартості цукросировини насіння може мати 15-20%.

Реалізаційна ціна насіння-сировини значною мірою залежить від якості й становить 2-4 євро за 1 кг. Проте в деяких країнах, зокрема Польщі, насінництво є абсолютно в державній власності. Провідними європейськими фірмами є: KWS, Адванта, Сингента, Штрубе-Дікман, Даніско Сід, Аврора еспі-ей.

Однак за умови дотримання принципів і функцій ринкових відносин, а також Законів України „Про насіння та садивний матеріал”, „Про захист прав на сорти рослин”, „Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру” спеціалізовані насінницькі господарства змогли б повністю забезпечувати галузь бурякосіяння на посівну площу близько 550-650 тис. га цукрових буряків. Потреба бурякосійних господарств України в готовому насінні цукрових буряків не є сталою величиною і ми вважаємо, що знаходиться на рівні обсягів виробництва 2005 року. Проте це залежить від багатьох факторів, передусім, від об’єктивних обставин (атмосферного зволоження, температурного режиму тощо) та суб’єктивних чинників (розвиток селекції, насінництва, механізації, технології очищення, культури землеробства тощо), а також і від площі посіву цукрових буряків, якості посівного та сортового матеріалу й т.п.

Так, в Інституті біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН розроблено проєкт Програми розвитку насінництва цукрових буряків до 2015 року. Основна мета програми – реалізація першочергових організаційних, економічних, технологічних та правових заходів щодо відновлення системи українського насінництва і його подальшого розвитку з таким розрахунком, щоб до 2015 року забезпечити розширення площ посівів цукрових буряків насінням української селекції до 35-42%, а до 2020 року – до 60% від загальної площі посіву.

Виходячи з вищевикладеного, щоб обґрунтувати перспективи розвитку ринку насіння цукрових буряків, враховуючи сучасні регіональні тенденції буряківництва, визначимо параметри обсягів його виробництва та використання (табл. 4).

¹ Международные правила анализа семян / [пер. с англ. Н.Н. Антошкиной]. – М.: Колос, 1984. – 310 с.

4. Загальна потреба в насінні цукрових буряків, 2013-2015 рр.*

Показник	2013	2014	2015
Площа посіву цукрових буряків (прогноз), тис. га	600	630	650
Потреба в насінні для сівби – всього, т	1170	1229	1268
Площа цукрових буряків, засіяна вітчизняним насінням, тис. га	99	212	272
Частка посівів вітчизняним насінням, %	16,5	33,7	41,8
Потреба вітчизняного насіння для сівби наступного року – всього, т	413	530	590
Необхідна площа насінників, га	810	884	1000
у т.ч.: висадкових	450	500	600
безвисадкових	360	384	400
Потреба базисного насіння, т	3,2	3,4	3,5

* Джерело: Розрахунки лабораторії економіки, маркетингу, інтелектуальної власності та інновацій, ІБКіЦБ НААН.

Слід звернути увагу на те, що починаючи з 2013 року, враховуючи реальні можливості суб'єктів селекції і насінництва цукрових буряків можливо передбачити такі темпи його розвитку (табл. 5).

5. Прогноз розвитку вітчизняного насінництва на 2013-2015 рр.*

Показник	2013	2014	2015
Висадкове насінництво			
Площа маточних цукрових буряків, га	250	300	300
Площа насінників, га	450	500	600
Виробництво насіння для реалізації, т	225	300	355
Безвисадкове насінництво			
Площа маточних цукрових буряків (посів влітку), га	480	480	500
Площа насінників, га	360	384	400
Виробництво насіння для сівби, т	188	230	235
Всього вітчизняного насіння для сівби			
Реальне виробництво, т	413	530	590
Частка ринку, %	35,3	43,1	46,5
Ємність українського ринку насіння, т (з урахуванням 15% страхового фонду)	475	610	679
Ємність ринку у грошовому виразі за вітчизняними цінами (40-45 євро п.о.), млн євро	16,44	21,12	23,5
За іноземними цінами (110-130 євро п.о.), млн євро	43,9	56,3	62,7

* Джерело: Розрахунки лабораторії економіки, маркетингу, інтелектуальної власності та інновацій, ІБКіЦБ НААН.

Відновлення запланованих обсягів реалізації насіння вітчизняної селекції на українському ринку за умови застосування реальних реалізаційних цін може дати наступну економію коштів виробникам фабричних цукрових буряків (табл. 6).

6. Розрахункова вигода від заміни частини іноземного насіння вітчизняним у 2013-2015 рр.*

Показник	2013	2014	2015
Прогнозний обсяг реалізації насіння, т	413	530	590
Прогнозний обсяг реалізації насіння, тис. пос. од.	317,7	407,7	453,8
Вартість іноземного насіння за реалізаційними цінами зарубіжних фірм (близько 110 євро пос. од.), млн євро	34,95	44,85	49,92
Вартість вітчизняного насіння за реалізаційними цінами (близько 34 євро пос. од.), млн євро	10,80	13,86	15,43
Економія коштів виробників фабричних цукрових буряків, млн євро	24,15	30,99	34,49
млн грн	249,77	320,51	356,71

* Джерело: Розрахунки лабораторії економіки, маркетингу, інтелектуальної власності та інновацій, ІБКіЦБ НААН.

Отже, можна стверджувати, що за таких умов лише кардинальні й термінові заходи, в тому числі державної ваги, можуть запобігти остаточному занепаду галузі та розпочати еволюційне відновлення її організаційної структури і конкурентоспроможності.

Саме наполегливість та систематичність дотримання перелічених нижче заходів дасть змогу досягти наведених показників виробництва й реалізації насіння української селекції в 2013-2015 роках.

Для стабілізації та врегулювання насіннєвого ринку цукрових буряків України необхідно:

перейти в усіх селекційно-насінницьких формуваннях на дволанкову систему насінництва цукрових буряків. Взаємовідносини в системі селекції й насінництва будувати виключно на основі ліцензійних угод, господарських договорів, а в перспективі – на основі організаційного об'єднання і розподілу результатів від реалізації кінцевого продукту – фабричного (сертифікованого) насіння;

створити в Україні два-три селекційно-насіннєві фірми на приватній або державно-приватній основі з повним циклом усього технологічного процесу – від виведення гібридів до виробництва та реалізації фабричного посівного матеріалу, які б конкурували з іноземними фірмами хоча б на території України за типом західноєвропейських держав. Організаторами й інвесторами таких формувань можуть виступити провідні українські компанії: ТОВ „Астарт-Київ”, концерн „Укрпромінвест”, ТОВ „Укрлендфармінг”, ТОВ „Кернел Трейд”, Група компаній „Мрія-Центр”, ТОВ „Панда”, ТОВ „Подільські цукроварні” та інші, а також держава в особі галузевих інститутів і дослідно-селекційних станцій;

визначити державний орган, який би координував процеси з виробництва та реалізації насіння цукрових буряків і регулював ринкові відносини у цій сфері;

поширити дію „Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті

ті для селекції в рослинництві” на часткову компенсацію вартості робіт у насінництві;

здійснювати державну підтримку 1 га посівів маточних коренеплодів та посадки насінників у період відновлення галузі насінництва цукрових буряків. Розмір відшкодувань у сучасних умовах має дорівнювати 5,0-5,5 тис. грн/га, або близько 10 млн грн;

матеріально заохотити споживачів вітчизняного насіння відшкодуванням за рахунок бюджету частини його вартості;

відновити практику матеріального стимулювання авторів вітчизняних гібридів залежно від фактичних площ посіву виведених ними сортів, а також виробників насіння за реалізацію високоякісного посівного матеріалу із схожістю 97-98%;

направити кошти, одержані як митні платежі за ввезення в Україну цукру, іноземного насіння, підсолоджувачів та інших цукровмісних продуктів, на відновлення і розвиток вітчизняного насінництва;

здійснювати державну підтримку 1 га посівів цукрових буряків для виробництва цукру в межах квоти „А” лише за умови вирощування їх із насіння гібридів української селекції;

поширити систему часткового відшкодування витрат на придбання великогабаритної сільськогосподарської техніки, на імпортне обладнання для краплинного зрошення при вирощуванні насінників цукрових буряків, одноразово звільнивши господарства від сплати за це податку на додану вартість;

для успішного розвитку безвисадкового насінництва здешевити тарифи на електроенергію для насінницьких господарств у зонах зрошеного землеробства та відновити зруйновані зрошувальні системи. Впровадження в південних регіонах України технології вирощування насіння із застосуванням краплинного зрошення дає можливість підвищити врожайність від 1,8-2,0 т/га до 3,5-4,0, а витрати води зменшити у 6 разів.

За своєю природою насінництво цукрових буряків – складне й досить специфічне. Воно зумовлене біологією цукрових буряків як дворічної культури та наявністю ряду

проміжних насінневих репродукцій – селекційного насіння, насіння супереліти, еліти й фабричного. Тому в усіх бурякосійних країнах світу практикуються попередні замовлення на виготовлення насіння та надаються гарантії його збуту – насінницькими елітними господарствами – за 4 роки, господарствам, які вирощують фабричне насіння, – за 2 роки. Нині ніяка ринкова чи державна стру-

ктура в Україні таких попередніх замовлень не здійснює і гарантії не надає.

Отже, вжиття організаційно-економічних та технологічних заходів в ускладнених умовах ринкових перетворень дасть змогу мінімізувати витрати на виробництво насіння, підвищити рівень його економічної ефективності й конкурентоспроможності.

Розглянуто сучасні тенденції насінництва цукрових буряків в Україні, визначено основні його проблеми й заходи щодо стабілізації та врегулювання.

Рассмотрены современные тенденции семеноводства сахарной свеклы в Украине, определены основные его проблемы и мероприятия относительно стабилизации и регулирования.

The modern tendencies of sugar beets seed-growing of Ukraine are considered, its current problems are defined and measures for stabilization and regulation of this industry are suggested.

* * *

*А.В. СКРИПНИК, доктор економічних наук,
професор, завідувач кафедри
Т.Ю. ЗІНЧУК, науковий співробітник
Державна навчально-наукова установа
“Академія фінансового управління” Міністерства фінансів України*

Інформаційна складова продовольчої безпеки України

Незважаючи на суттєві здобутки українського аграрного сектору протягом останніх років, внутрішній продовольчий ринок характеризується значною нестабільністю цінних показників. Досить часто виникають шоківі явища щодо окремих товарних позицій (стрімке зростання цін на гречку, цукор, м'ясо, картоплю тощо). Регулярність появи цих явищ показує, передусім, системний характер причин, які негативно впливають на стан продовольчого ринку, або на деякі його властивості, що зумовлюють нестабільність цінних показників на окремі товари незалежно від їх походження (імпорт або внутрішнє виробництво).

Протягом тривалого часу Україна є країною з відкритою економікою (середня арифметична величина експорту та імпорту становить значну частку від ВВП), тому питання продовольчої безпеки мають розглядатися через призму стану світового продовольчого ринку, а це означає, що зростає вага інформаційної складової продовольчої безпеки.

Забезпечення продовольчої безпеки є однією з найважливіших проблем економіки України. На її актуальність як пріоритету агропродовольчої політики вказують дослідження вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема праці В.Я. Амбросова, О.Г. Білоруса, В.П. Галушка, А.Д. Діброви, В.К. Збарського, С.М. Кваши, Б.Й. Пасхавера, М.І. Пугачова, П.Т. Саблука, В.П. Савчука, М.П. Талавирі, О.М. Шпичака, О.В. Шубравської, В.В. Юрчишина й зарубіжних учених-економістів, таких як А.А. Анфіно-

гентова, Л.І. Абалкін, Д. Антле, К. Сірера, М. Трейсі, Ф. Хайек, А. Шнайдер та ін.

Однак підхід до вирішення цих питань у вітчизняних і зарубіжних роботах суттєво різняться. У більшості вітчизняних праць питання продовольчої безпеки розглядаються з позицій самозабезпеченості¹, тому зовсім не випадково ця позиція знайшла відображення у Законі України “Про продовольчу безпеку”, не підписаному Президентом України².

Щодо зарубіжних праць, то в них, зазвичай, розглядаються можливі сценарії розвитку світового продовольчого ринку з урахуванням впливу можливих варіантів розвитку глобальних економічних процесів³. Одним із можливих сценаріїв розвитку подій є той, в якому більшість країн робить ставку на самозабезпеченість⁴. Можна зробити висновок, що цей шлях не відповідає оптимальному розподілу глобальних ресурсів, і тому

¹ Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : постанова КМУ від 19 вересня 2007 р. № 1158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF>; Кваша С.М. Вплив світової фінансової кризи на розвиток аграрного сектора вітчизняної економіки / С.М. Кваша // Економіка АПК.– 2009.– №3. – С. 5; Жемойда О. В. Продовольча безпека України / О.В. Жемойда, С.М. Кваша // Науковий вісник НУБіП/Ч.1 No.169. 2012. – Ст. 77-89.

² Про продовольчу безпеку України : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=40276; Пропозиції Президента до Закону “Про продовольчу безпеку України” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=40276.

³ Cirera X. Income distribution trends and future food demand / X. Cirera, E. Masset // Philosophical transactions of the Royal Society B : Biological Sciences. – 2010. – № 365(1554). – P. 2821–2834.

⁴ Obersteiner B. Impacts of population growth, economic development, and technical change on global food production and consumption / Uwe A. Schneider, Petr Havlik // Agricultural Systems. – 2011. – № 104. – P. 204–215.

для кожної з національних економік має не найкращі наслідки.

Сучасний стан світового продовольчого ринку проаналізовано у роботі П. Ляпіса (Liapis 2011)¹, де показано наявність тенденції до “потоншення світового ринку” щодо певних товарних позицій, під яким мається на увазі зменшення відношення обсягу експорту до загального обсягу виробництва.

Певні аспекти взаємовпливу світового та внутрішнього ринків розглядаються у роботах авторів², однак ці питання далекі від розв’язання в частині впливу світового ринку на показники внутрішнього ринку. Ці питання практично не відображено в Законі України “Про продовольчу безпеку”, а запропоновано показник стійкості як інди-

катор внутрішнього ринку, що має більше декларативний характер.

Мета статті – розглянути питання продовольчої безпеки й стану внутрішнього продовольчого ринку у взаємозв’язку зі станом світового продовольчого ринку з урахуванням інформаційної складової продовольчої безпеки та особливостей функціонування інституцій, на які покладено відповідальність за цей стан.

Формальні показники продовольчої безпеки. У постанові Кабінету Міністрів України “Деякі питання продовольчої безпеки” від 5.12.2007 р. №1379 встановлено кількісні показники (критерії) продовольчої безпеки. В скороченому й формалізованому вигляді вони наведені у таблиці.

Кількісні показники продовольчої безпеки

Показник	Алгоритм розрахунку	Граничне значення	Фактичне значення
1. Добова енергетична цінність раціону	$C_E = \sum_{i=1}^k \rho_i \cdot m_i$ ρ_i – енергетична цінність одиниці i компоненти, m_i – маса споживання i компоненти	2500 (3000) ккал 55 % тваринного походження	2998 ккал у 2008 році 27% тваринного походження
2.* Фактор забезпечення i компонентною раціону	$C_i = \frac{C_{\phi i}}{C_{pi}}$ $C_{\phi i}, C_{pi}$ – фактичне річне і раціональне споживання i компоненти раціону	$C_i \approx 1$	0,63 – м’ясо та м’ясопродукти, 0,48 – плоди, ягоди у 2008 році
3. Достатність запасів зернових у державному резерві	$P = H_z / CP_z \cdot 100\%$ H_z, CP_z – запас і споживання зернових	17%(20%)	23% у 2009 році
4. Економічна доступність	$E = \frac{B_x}{B_c} \cdot 100\%$ B_x, B_c – річні витрати на харчування та сумарні річні витрати	60%(50%)	50,8% у 2008 році
5.* Диференціація вартості споживання	$D = \frac{B_4}{B_1}$ B_4, B_1 – вартість харчування 4-го (найбільші) і 1-го (найменші доходи) квінтілей населення	Відсутнє	1,41 у 2008 році
6.* Ємність внутрішнього ринку i продукту	$C_i = C_{\phi i} \cdot N$ N – чисельність населення	Відсутнє	
7. Коефіцієнт імпортозалежності	$K_i = \frac{I_i}{C_i}$ I_i – річний обсяг імпорту	30% (20%)	71,5% – риба та рибпродукти, 81,4% – плоди, ягоди у 2008 році

* Критерії, що не ввійшли в кінцевий варіант та перейшли у розряд індикаторів.

У Законі України “Про продовольчу безпеку України”, прийнятому Верховною Ра-

дою України, визначено індикатори і критерії продовольчої безпеки. Критерії мають

¹ Liapis P. Structural Change in commodity Markets: Have Agriculture Markets Become Thinner? / P. Liapis // OECD Food, Agriculture and Fisheries working Paper. – №54. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dx.doi.org/10.1787/5k9fp3zdc1d0-en>.

² Скрипник А.В. Експортний потенціал та ризики аграрного сектору / А.В. Скрипник, Т.Ю. Зінчук // Економіст. – 2009. – №11. – С. 16–20; Скрипник А.В. Розвиток українського АПК у світлі глобальних тенденцій / А.В. Скрипник, Т.Ю. Зінчук // Економіка АПК. – 2010. – №9. – С. 140–145; Скрипник А.В. Паритетний принцип визначення експортних квот на пшеницю / А.В. Скрипник, Т.Ю. Зінчук // Економіка України. – 2012. – №2. – С. 26–37.

граничні кількісні показники перевищення (або недосягнення), що свідчить про наявність ознак продовольчої небезпеки. Формально їх залишилося тільки три: 1) критерій, що пояснює достатність запасів зернових (нижня межа) та частка імпорту в ємності внутрішнього ринку (верхня межа) на рівні 20%; 2) добова енергетична цінність (3000 ккал); 3) економічна доступність (харчування 50% від загальних витрат).

Інші критерії перейшли у розряд індикаторів і не мають визначених законодавчо граничних значень. Аналізуючи таблицю, можна визначити слабкі сторони внутрішнього ринку. Зокрема, суттєва залежність від імпорту за рядом товарних позицій (риба й рибопродукти, плоди, ягоди тощо), яка не може бути подолана найближчими роками. Однак невиконання 20 %-ї граничної межі за окремими товарними позиціями по імпорту не має загрозливого характеру як для продовольчої, так і для економічної безпеки (яка поєднує всі окремі види безпеки)¹.

Враховуючи відкритий характер української економіки, належна увага повинна приділятися балансовим співвідношенням. Наприклад, ст. 13 „Основні напрями державної політики у сфері формування продовольчої безпеки” Закону України “Про продовольчу безпеку” містить положення про раціоналізацію співвідношення експорту й імпорту продовольства.

На наш погляд, можливим варіантом було б визначення цільового показника частки продовольчого імпорту в експорті на тривалому проміжку часу. Тривалість пов’язана зі значними ризиками аграрного виробництва і відповідно з можливими відхиленнями цього співвідношення від цільового в окремі роки. Однак законодавче встановлення показників, що, на перший погляд, гарантує практичну неможливість реалізації випадків продовольчої небезпеки, не сприяло унеможливленню таких випадків. Головною причиною цього є те, що показники продовольчої безпеки встановлено без урахування ступеня відкритості української економіки й негативного впливу на показники продо-

вольчої безпеки ризиків, властивих аграрному виробництву, та інституціональних особливостей розвитку українського суспільства.

Складається враження, що показники продовольчої безпеки обчислено на підставі закритої моделі економіки, що розраховано виключно на внутрішнє виробництво (та сама ст. 13 містить положення про забезпечення фізичної й економічної доступності харчових продуктів вітчизняного виробництва незалежно від кон’юнктури світового ринку).

Слід підкреслити, що зростаючий ступінь відкритості внутрішнього ринку позитивно впливає на рівень продовольчої безпеки. Найбільш прийнятний стан із достатністю запасів зернових, що, на наш погляд, досягається за рахунок експортоорієнтованого рослинництва, критична тенденція спостерігається у тваринництві з майбутнім виконанням положення імпортозалежності, яка не повинна перевищувати 20 %.

Показник економічної доступності розраховано на споживача з середнім рівнем доходів (споживання), тоді як із позицій пошуку підтримки дій уряду його слід розраховувати на медіанного виборця, частка витрат якого на харчування може бути суттєво вищою (при значній асиметрії розподілу доходів середній дохід значно перевищує дохід медіанного виборця).

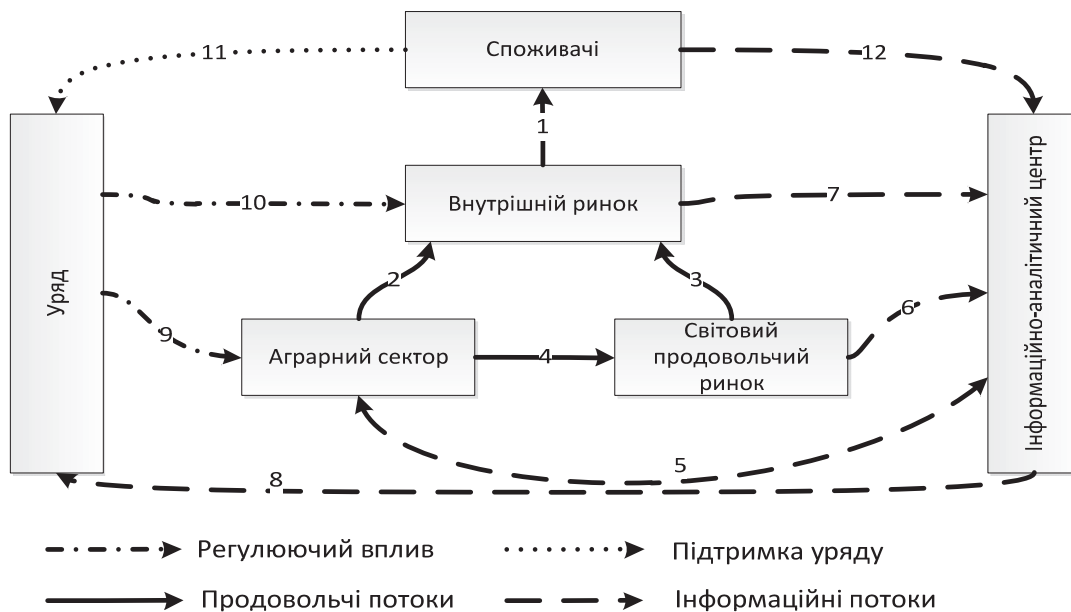
Детальніше розглянемо питання продовольчої безпеки у взаємозв’язку з інформаційною безпекою.

Інформаційна безпека (згідно із законодавством України) – це стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави, при якому запобігається нанесення шкоди через: *неповноту, невчасність та недостовірність інформації*, що використовується...².

Зупинимось на питаннях неповноти, невчасності й недостовірності інформації, які є найбільш актуальними у випадку реалізації продовольчої небезпеки. На рисунку 1 наведено схему реалізації продовольчої безпеки в умовах відкритої економіки.

¹ Мартинюк В.П. Митна система та економічна безпека держави: теорія і методологія : моногр./ В.П. Мартинюк. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 55–56, С. 178–183.

² Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : постанова КМУ від 19 вересня 2007 р. № 1158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-%D0%BF>.

1. Продовольчі товари до споживачів.
2. Продовольчі товари внутрішнього виробництва.
3. Імпорتنі продовольчі товари.
4. Експортна аграрна продукція.
5. Інформаційні потоки щодо перспектив виробництва аграрної продукції.
6. Інформаційні потоки щодо стану світового продовольчого ринку.
7. Інформаційні потоки щодо стану внутрішнього ринку.
8. Інформаційні потоки щодо стану продовольчої безпеки.
9. Регулювальні дії щодо аграрного сектору.
10. Регулювальні дії щодо стану внутрішнього ринку.
11. Ступінь підтримки виборцями державної політики в аграрній сфері.
12. Інформація, необхідна для прогнозування споживчих переваг.

Рис. 1. Схема реалізації продовольчої безпеки в Україні в умовах відкритої економіки

На сучасному етапі в умовах відсутності інформаційно-аналітичного центру АПК інформація відносно стану внутрішнього продовольчого ринку надходить до уряду (центру прийняття рішень) з відповідного департаменту Міністерства аграрної політики та продовольства України. Ще одна організація, що накопичує інформацію щодо статистичних показників в аграрній сфері, це Державна служба статистики України. Однак інформація останньої через суттєве запізнення в часі не може бути використана для оперативного прогнозу. Все це призводить до того, що замість 6-елементної схеми (рис.1) працює 3-елементна (уряд, аграрний сектор, внутрішній ринок), тобто із загальної схеми виключено вплив світового продовольчого ринку та вплив споживачів, думки яких щодо стану продовольчої безпеки не знаходять відображення в офіційній статистиці. Тому інформаційні сигнали, що надходять зі світового ринку, не знаходять

одержувачів і зміна кон'юнктури світового ринку завжди стає несподіваною для керівників в аграрній сфері. Крім того, зміни споживчого настрою також не впливають на прийняття рішень в аграрному виробництві.

У поєднанні з існуючими інституціональними складнощами зовнішньоекономічної діяльності (широковідомий значний термін затримки вантажів на українській митниці)¹ призводить до регулярних цінових шоків щодо окремих товарних позицій.

У разі існування інформаційно-аналітичного центру аграрного сектору, який відповідає за своєчасність і достовірність інформації щодо поточного й перспективного стану продовольчої безпеки, органи виконавчої влади припиняють виконувати невластиві їм функції збору та аналізу інформації.

¹ Мартинюк В.П. Митна система та економічна безпека держави: теорія і методологія : моногр./ В.П. Мартинюк. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 55–56, С. 178–183.

Виділимо два основних напрями діяльності майбутнього центру: *оцінка поточного стану продовольчої безпеки з часовим горизонтом до 1 року й оцінка перспективного стану з часовим горизонтом до 5 років*.

При оцінці поточного стану необхідно проаналізувати рівень перехідних продовольчих запасів, прогнозні показники врожайності, рівень спотових і ф'ючерсних цін світового продовольчого ринку. Оцінка перспективного стану повинна базуватися на основних тенденціях розвитку аграрного сектору, які відбуваються під впливом змін як кон'юнктури світового продовольчого ринку, так і споживчих настроїв у середині та зовні країни.

Як регулювальні важелі уряд використовує рівень підтримки окремих галузей аграрного сектору, або підтримку у створенні інфраструктури аграрної сфери, запровадження інституціональних перетворень (право на продаж земель сільськогосподарського призначення), зміни в оподаткуванні, здешевлення кредитування й страхування аграрного виробництва.

Використання важелів митно-тарифного регулювання аграрної галузі хоч і значно обмежено у зв'язку з прийнятими нашою країною обов'язків перед СОТ, проте навіть у визначених межах може суттєво вплинути на рівень зовнішньоекономічної діяльності й таким чином – на рівень цін внутрішнього ринку (наприклад, запровадження у липні 2011 року експортного мита на зернові суттєво вплинуло на зниження цін внутрішнього ринку).

Зупинимося на питанні стійкості продовольчого ринку, що визначається рівнем роздрібних і закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію (4-й індикатор ст. 11).

Оцінка поточного стану продовольчої безпеки (приклади загрози). Як приклад реалізації продовольчої загрози розглянемо стрибки цін внутрішнього ринку на окремі товарні позиції. Шокові явища, що регулярно спостерігаються в окремих сегментах українського продовольчого ринку, переконливо показують недоліки середньострокового планування, що базується на прогнозі

виробництва та споживання, динаміці запасів як усередині країни, так і за її межами.

Визначимо ознаки шокового явища окремої товарної позиції продовольчого ринку. Зазвичай перші прояви ознак недостатньої пропозиції стають відомими в колах із доступом до інформації щодо реального стану як приватних, так і державних продовольчих резервів¹. Така інформація швидко розповсюджується (Інтернет, періодика), і якщо навіть офіційно цю інформацію не підтверджують, населення, зазвичай, робить спробу збільшення власних резервів. Якщо при цьому в деяких сегментах ринку (регіональні підрозділи) відбувається зменшення товарної пропозиції, тоді наслідком буде стрімке зростання цін.

Запропонуємо наступну методику визначення шокового явища окремої товарної позиції. Шоковим ціновим явищем деякої товарної позиції вважають зростання її ціни, що виходить за межі 2Δ відносно кумулятивного показника індексу споживчих цін (ІСЦ). Величину Δ визначають як середньоквадратичне відхилення кумулятивного індексу цін на досліджувану товарну позицію на базисному інтервалі від кумулятивного ІСЦ.

Вважаємо, що при місячній дискретності достатньо річного часового інтервалу для встановлення величини Δ . Кумулятивний індекс споживчих цін на час t розраховують на підставі місячних значень r_i за формулою:

$$I_c^k(t) = 100\% \cdot \prod_{u=1}^t r_u / 100$$

Аналогічно розраховують кумулятивний індекс цін на j товарну позицію – $I_j^k(t)$. Розбіжність між кумулятивним індексом споживчих цін і аналогічним показником для j товарної позиції розраховують на річному часовому інтервалі:

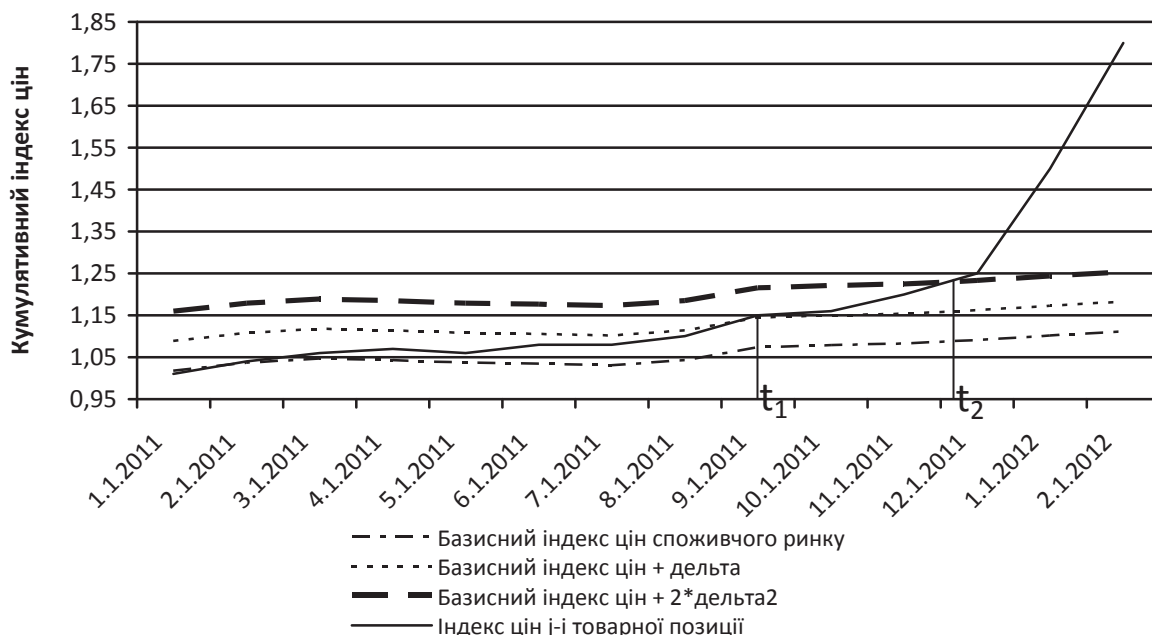
$$\Delta = \sqrt{\frac{\sum_{t=1}^{12} (I_c^k(t) - I_j^k(t))^2}{12}}$$

На рисунку 2 наведено кумулятивний показник зростання цін за 2010 рік та два пер-

¹ Скрипник А.В. Експортна складова розвитку аграрного сектору та продовольча безпека / А.В. Скрипник, Т.Ю. Зінчук // Економіка АПК. – 2010. – №6. – С. 125-133.

ших місяці 2011 року. На річному часовому інтервалі (2010 р.) розраховано величину стандартного відхилення j товарної позиції від індексу цін споживчого ринку. Для умовної j -ї товарної позиції (гречка) стандартне відхилення виявилось рівним 0,071. Наведено також криві, що повторюють часовий хід базисного індексу цін з перевищенням Δ та

2 Δ . Час перетину індексу цін j -ї товарної позиції з першою з них означає, що цінова ситуація починає виходити з-під контролю і потрібно проаналізувати причини аномального зростання цін даної товарної позиції (нестача запасів, зговір трейдерів, випадкова флуктуація, вплив тенденцій світового ринку тощо).

Рис. 2. Виникнення ситуації шокового зростання цін j товарної позиції:
Час t_1 - перші ознаки шокового зростання, $t_2 - t_1$ - інтервал прийняття рішення.

Джерело: Власні розрахунки.

На часовому інтервалі $(t_1; t_2)$ необхідно виявити причину для виправлення ситуації. Представлений алгоритм дає змогу ідентифікувати шоківі явища на продовольчому ринку на ранній стадії розвитку та своєчасно вжити заходів. Крім того, він уможливує виділити цінову динаміку, характерну для досліджуваної товарної позиції, від загальноринкової тенденції. Можливі випадки, коли базисна цінова динаміка й динаміка ціни досліджуваного товару практично не різняться на базисному інтервалі, тоді як стандартне відхилення використовують як середньоквадратичне відхилення базисного індексу цін. Звичайно, оцінка поточного стану продовольчої безпеки не повинна обмежуватись аналізом цінових показників, адже це суттєво зменшує горизонт прогнозування стану продовольчої безпеки.

Оцінка перспективного стану продовольчої безпеки. Розглянемо основні тенденції світового продовольчого ринку, що суттєво впливають на структуру аграрного виробництва в Україні. Це, передусім, директиви ЄС щодо переходу до відновлюваних джерел енергії. Так, виробництво біопалива за прогнозом FAPRY¹ зросте з 7,96 тис. т у 2010 році до 10,72 тис. т у 2020-му, тобто на 34,7% за 10 років і близько 3% за рік, а це суттєво менше ніж темпи зростання виробництва, що спостерігались у попередні роки². Це означає, що попит на сировину для виробництва біопалива стабілізується. Ре-

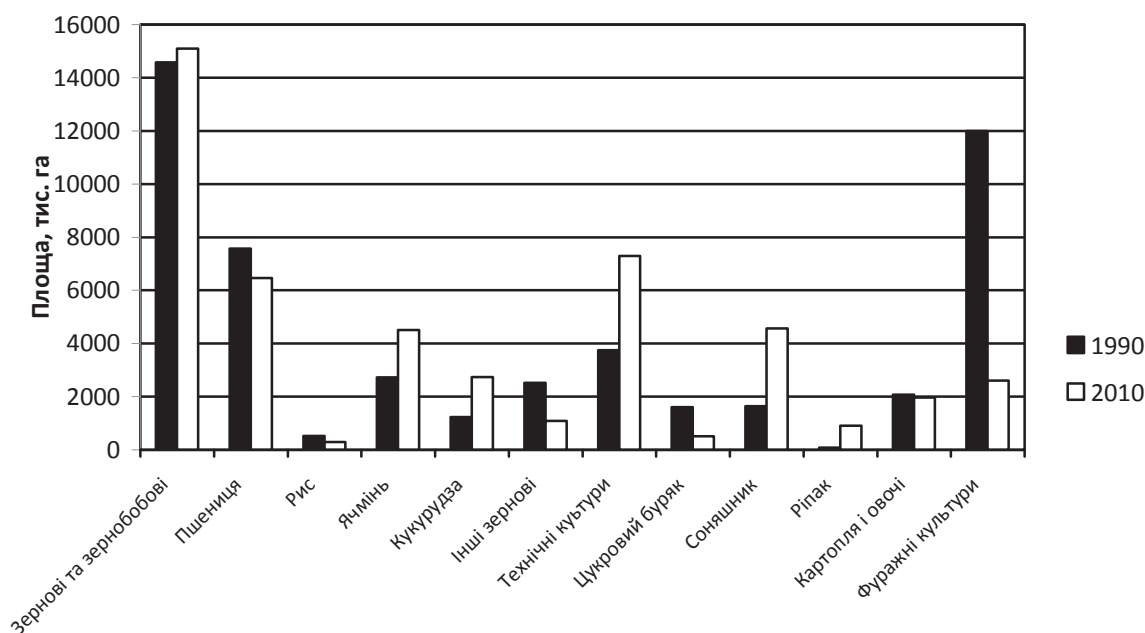
¹ FAPRI U.S. and World Agricultural Outlook [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.fapri.iastate.edu/outlook/>.

² Пропозиції Президента до Закону України "Про продовольчу безпеку України" [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=40276.

зультатом для України буде стабілізація площ під посіви ріпаку.

Так, FAO прогнозує, що за 10 років вони збільшаться лише на 5,4% (з 1,3 до 1,37 млн га, реально площі ріпаку впродовж двох останніх років не перевищують 1 млн га). Зростання обсягів виробництва цієї культури в Україні з 1,62 до 2,16 млн т планується за рахунок підвищення врожайності з 1,46 до 1,96 т/га.

Аналізуючи ситуацію протягом попередніх років можна вважати, що проміжок часу (2004–2008 рр.), коли синхронно зі зростанням цін на нафту збільшувалися площі посівів сировини для біопалива, залишилися в минулому й нині оцінка площ у 1,3 млн га під ріпак за 2010 рік за даними FAO є завищеною та не відповідає фактичному стану (рис. 3).

Рис. 3. Діаграма змін посівних площ основних культур протягом 1990-2010 рр.

Джерело: Дані Державної служби статистики України, власні розрахунки.

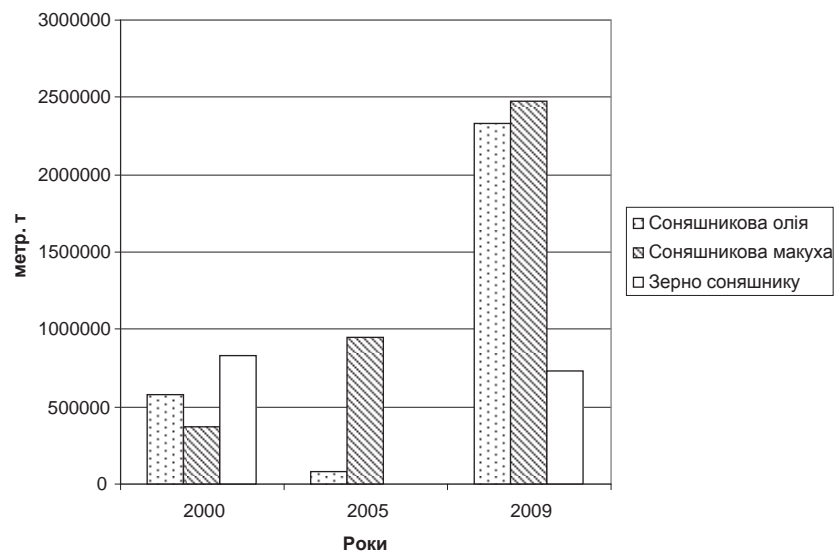
Однак динаміка цін на нафту непередбачувана і тому існує ймовірність іншого варіанта розвитку подій. Так, площа під технічні культури зросла за 1990–2010 роки з 3,7 до 7,3 млн га, що пояснюється підвищенням попиту ще на одну експортну культуру – соняшник і продуктів його переробки, площа під який збільшилася за цей період з 1,6 до 4,6 млн га.

Згідно з даними FAOSTAT, упродовж останніх років спостерігався значний ріст експорту продуктів переробки соняшнику (рис. 4). Так, за 2000–2009 роки експорт української соняшникової олії зріс у 4 рази: у 2000 році цей показник становив 582 536 метричних тонн, а в 2009-му – 2 333 840 метричних тонн.

Обернена тенденція спостерігається для цукрових буряків, де площа зменшилась із

1,6 у 1990 році до 0,3-0,4 млн га у 2009-му. При цьому Україна перейшла з розряду експортерів до імпортерів цукру із тростини. Найвищими темпами площі під цукрові буряки зменшувалися під час стрімкого зростання цін на нафту впродовж 2001–2009 років, найшвидше за все відбувався процес перерозподілу цих площ під ріпак.

Існуючих площ достатньо для виробництва приблизно 85% цукру, що споживається, решта компенсується за рахунок імпорту цукру із тростини. Однак внаслідок суттєвої нестабільності виробництва, на яку впливає як нестабільність площ під цукровий буряк, так і врожайності, імпорту у деякі роки суттєво перевищує встановлені квоти й тому ціни світового ринку суттєво впливають на рівень цін внутрішнього ринку.

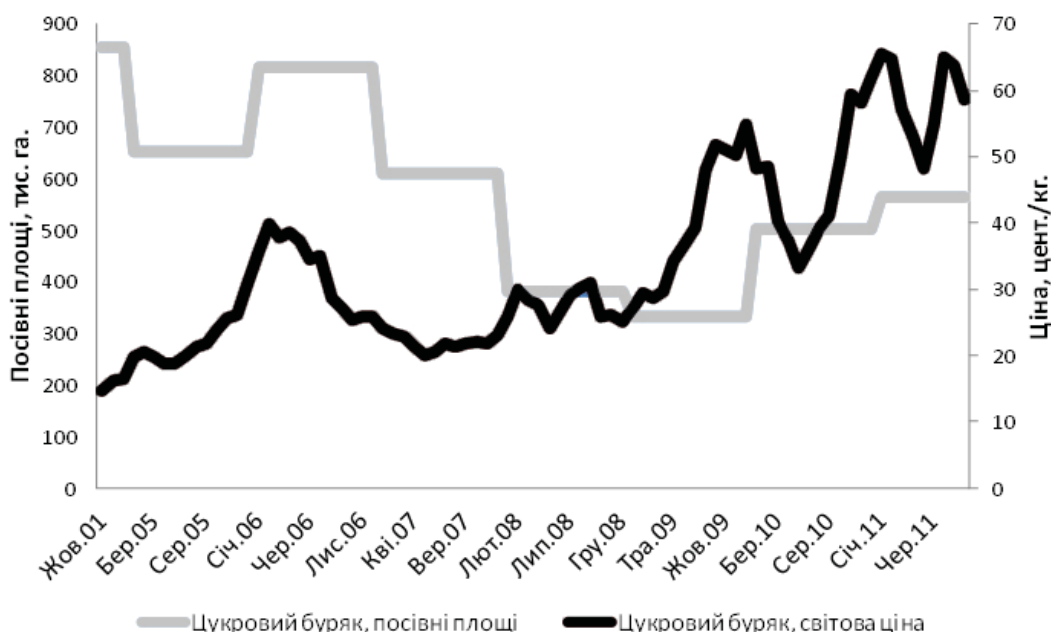

Рис. 4. Експорт продуктів переробки соняшнику з України

Джерело: Дані FAOSTAT.

У 2010 році існував певний дисбаланс на ринку цукру, що пояснюється зменшенням підтримки ЄС його виробництва, що призвело до зростання цін світового (рис. 5) і внутрішнього ринку та вплинуло на збільшення площ під цукрові буряки в Україні у 2010 р. Рівень оптових цін світового ринку досяг рекордних 752,7 дол./т (найнижчий ціновий рівень 383,7 дол./т спостерігався у квітні 2008 року), виробництво цукру в

Україні стало прибутковим і площа під цією культурою зросла з 300 до 500 тис. га¹. Однак вже у грудні 2011 року спостерігається зниження рівня світових цін до 539 дол/т (цей проміжок часу на графіку відсутній). Враховуючи суттєву різницю у річних темпах інфляції нашої країни та доларовій зоні ця перевага може бути втрачена у найближчі роки, якщо не відбудеться суттєва (понад 10%) девальвація гривні.

Рис. 5. Динаміка світових цін на цукор і посівних площ цукрового буряку в Україні

Джерело: Дані Державної служби статистики України, World Food Prices Jump to Record on Sugar, Oilseeds [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bloomberg.com/news/>, власні розрахунки.

¹ Sugar Monthly Price [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.indexmundi.com/commodities/?commodity=suga>.

Наведені приклади показують значний ступінь впливу стану світового ринку як на ціновий фактор, так і на обсяги виробництва. Крім цінової динаміки світового ринку потрібно враховувати також різницю в темпах інфляції в Україні (10-13% упродовж останніх років) та в доларовій зоні (3-4%), що при стабільному курсі гривні дає суттєві переваги імпорту.

Цей приклад показує, що питання продовольчої безпеки й розвитку аграрного сектору суттєво залежать від питань, що знаходяться поза межами аграрного сектору.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Як індикатори, так і критерії продовольчої безпеки подано практично для закритої економіки, які не враховують реалії світового продовольчого ринку, тому вплив з боку останнього залишається недооціненим.

2. Деякі критерії встановлено нереалістично (частка імпорту в споживанні) й тому навряд чи може бути виконаним навіть в перспективі.

3. Для країни з відкритою економікою недоцільна надмірна деталізація імпортоза-

лежності, продуктивнішим було б визначення цільового показника співвідношення продовольчого імпорту та експорту.

4. Виконання норм продовольчої безпеки неможливе без суттєвого поліпшення рівня інформаційного забезпечення уряду. Інформаційні сигнали, що надходять зі світового ринку, не знаходять одержувача і зміна кон'юнктури світового ринку завжди стає несподіваною для керівників в аграрній сфері.

5. Розвиток аграрного сектору економіки України останнім десятиріччям значною мірою визначається попитом із боку світового продовольчого ринку та законодавчими актами, що стосуються енергетичної й продовольчої безпеки головних гравців цього ринку.

6. В останній редакції закону з'явився якісний показник стійкості продовольчого ринку. Вважаємо цей показник непродуктивним і дещо формальним та пропонуємо запровадження іншого загальновизнаного кількісного показника – цінового шоку на деяку товарну позицію.

На прикладі цінових шоків розглянуто взаємозв'язок між інформаційною та продовольчою безпекою, пропонується інший підхід до визначення критеріїв продовольчої безпеки, що враховує реалії розвитку країни з відкритою економікою.

На прикладі ценових шоків розглянуто взаємозв'язок між інформаційною та продовольчою безпекою, пропонується інший підхід до визначення критеріїв продовольчої безпеки, що враховує реалії розвитку країни з відкритою економікою.

In the price shocks example the relationship between information and food security is examined, it was offered a different approach to defining the criteria of food security, taking into account the realities of developing countries with open economic.

*

**Т.П. КАЛЬНА-ДУБІНЮК, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет біоресурсів і
природокористування України**

Методичні аспекти надання дорадчих послуг та їх економічна характеристика

Головна мета дорадництва в сучасних умовах – це сприяння переходу від рентно-орієнтованої стратегії, характерної для більшості селянських господарств, до стратегії активного інноваційного природокористування.

У сучасних умовах ефективність дорадчих послуг надзвичайно низька. Починаючи із 2007 року (за винятком 2011 року) держава виділяє на дорадчі послуги від 2 до 10,5 млн грн. Однак якщо виділити три основні типи виробників аграрної продукції (аграрні підприємства, фермерські господарства, се-

Наведені приклади показують значний ступінь впливу стану світового ринку як на ціновий фактор, так і на обсяги виробництва. Крім цінової динаміки світового ринку потрібно враховувати також різницю в темпах інфляції в Україні (10-13% упродовж останніх років) та в доларовій зоні (3-4%), що при стабільному курсі гривні дає суттєві переваги імпорту.

Цей приклад показує, що питання продовольчої безпеки й розвитку аграрного сектору суттєво залежать від питань, що знаходяться поза межами аграрного сектору.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Як індикатори, так і критерії продовольчої безпеки подано практично для закритої економіки, які не враховують реалії світового продовольчого ринку, тому вплив з боку останнього залишається недооціненим.

2. Деякі критерії встановлено нереалістично (частка імпорту в споживанні) й тому навряд чи може бути виконаним навіть в перспективі.

3. Для країни з відкритою економікою недоцільна надмірна деталізація імпортоза-

лежності, продуктивнішим було б визначення цільового показника співвідношення продовольчого імпорту та експорту.

4. Виконання норм продовольчої безпеки неможливе без суттєвого поліпшення рівня інформаційного забезпечення уряду. Інформаційні сигнали, що надходять зі світового ринку, не знаходять одержувача і зміна кон'юнктури світового ринку завжди стає несподіваною для керівників в аграрній сфері.

5. Розвиток аграрного сектору економіки України останнім десятиріччям значною мірою визначається попитом із боку світового продовольчого ринку та законодавчими актами, що стосуються енергетичної й продовольчої безпеки головних гравців цього ринку.

6. В останній редакції закону з'явився якісний показник стійкості продовольчого ринку. Вважаємо цей показник непродуктивним і дещо формальним та пропонуємо запровадження іншого загальновизнаного кількісного показника – цінового шоку на деяку товарну позицію.

На прикладі цінових шоків розглянуто взаємозв'язок між інформаційною та продовольчою безпекою, пропонується інший підхід до визначення критеріїв продовольчої безпеки, що враховує реалії розвитку країни з відкритою економікою.

На прикладі ценових шоків розглянуто взаємозв'язок між інформаційною та продовольчою безпекою, пропонується інший підхід до визначення критеріїв продовольчої безпеки, що враховує реалії розвитку країни з відкритою економікою.

In the price shocks example the relationship between information and food security is examined, it was offered a different approach to defining the criteria of food security, taking into account the realities of developing countries with open economic.

*

**Т.П. КАЛЬНА-ДУБІНЮК, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет біоресурсів і
природокористування України**

Методичні аспекти надання дорадчих послуг та їх економічна характеристика

Головна мета дорадництва в сучасних умовах – це сприяння переходу від рентно-орієнтованої стратегії, характерної для більшості селянських господарств, до стратегії активного інноваційного природокористування.

У сучасних умовах ефективність дорадчих послуг надзвичайно низька. Починаючи із 2007 року (за винятком 2011 року) держава виділяє на дорадчі послуги від 2 до 10,5 млн грн. Однак якщо виділити три основні типи виробників аграрної продукції (аграрні підприємства, фермерські господарства, се-

лянські господарства), то скоріше споживачами дорадчих послуг слід вважати дві останні категорії, які суттєво відрізняються від аграрних підприємств за обсягами валових доходів і прибутків.

Нині в країні діє 71 сертифікована дорадча служба, що створена за різними організаційно-правовими формами й надає дорадчі послуги переважно на контрактній основі. Якщо порівняти кількість наданих дорадчих послуг із кількістю селянських і фермерських господарств, то стає зрозумілим, що ринок дорадчих послуг в Україні знаходиться на початковому етапі розвитку.

Огляд літературних джерел показує, що аграрії консервативно ставляться до впровадження інноваційних технологій. Крім того, вважається, що впровадження новітніх технологій підвищує й без того значний ризик ведення аграрного бізнесу¹.

Як свідчить ефективна зарубіжна практика розвитку дорадництва, для просування дорадчих послуг необхідно використовувати конверсійний маркетинг², який є ефективним за умов від'ємного попиту коли значна частка ринку не сприймає запропонований інноваційний продукт.

Мета статті – висвітлити методичні аспекти здійснення дорадчих послуг і визначити їхню економічну характеристику з позицій доступності та ефективності.

Розглянемо дорадчу діяльність із позицій клієнта аграрія й дорадника. Кожна зі сторін прагне максимізувати власні прибутки з урахуванням ризиків, властивих аграрному виробництву. Тому окреслимо умови одержання прибутку як для дорадчих служб, так і для їхніх клієнтів з урахуванням можливих ризиків.

¹ Кальна-Дубінок Т.П. Інноваційний консалтинг: становлення та сучасні тенденції / Т.П. Кальна-Дубінок // Інтер АГРО 2010: зб. статей. – К.: НУБіП, 2010. – С. 20-24; Wielinga H.E. Shifting Roles of Extension / H.E. Wielinga // Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес». – 2011. – Вип. 168. Ч. 3. – С. 52-58; Kozári J. The Role of Extension in Technical Improvement of Agricultural Enterprises / J. Kozári, K. Tyth // Наук. вісн. НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес». – 2011. – Вип. 168. – Ч. 3. – С. 34-39; Hoag D.L. Applied Risk Management in Agriculture / D.L. Hoag // CRC Press NW, 2010. – P. 9-19; Badcock B.A. Risk Management and the Environment: Agriculture in Perspective / B.A. Badcock, R.W. Fraser, J.N. Lekasis // Kluwer Academic Publisher Dordrecht, Netherlands, 2011. – P. 115-125.

² Котлер Ф. Маркетинг менеджмент / Ф. Котлер. — СПб., Питер, 2009. – С. 31.

Введемо поняття доступність, глибина та можливість дорадчої послуги.

Глибина дорадчої послуги – це відношення вартості здійснення відповідного переходу до інновації з урахуванням вартості дорадчої послуги (в подальшому повної вартості – I) до ліквідності – L –одержувача дорадчих послуг:

$$D_I = \frac{I}{L} \cdot 100\%, \quad (1)$$
$$I = I_0 + EP,$$

де I_0 – вартість переходу до інновації; EP – вартість дорадчої послуги; I – загальна сума витрат; L – ліквідність одержувача послуги.

Глибина дорадчої послуги становить від 0 до 100%. Однак реальний діапазон здійснення дорадчих послуг для глибини послуг не перевищуватиме 30%.

Доступність дорадчої послуги – це відношення вартості послуги до очікуваного річного прибутку за результатами попередніх років:

$$AV = \frac{EP}{\overline{PR}} \cdot 100\%, \quad (2)$$

де $\overline{PR}$ – середній прибуток за результатами попередніх років.

У результаті анкетування нами було зроблено оцінку показника доступності: середнє значення дорівнює 8,8%, середньоквадратичне відхилення 4,2%. Це означає, що не більше 1% клієнтів згодні оплачувати дорадчі послуги вартістю понад 18,6% від середнього прибутку. *Можливість реалізувати дорадчі послуги* – відношення її повної вартості до середнього прибутку:

$$RE = \frac{I}{\overline{PR}} \cdot 100\%. \quad (3)$$

Останній критерій має велике значення в умовах складності одержання позики, що характерно для абсолютної більшості фермерських та селянських господарств. На наш погляд, діапазон варіації показника можливості реалізації послуги в умовах відсутності позики становить від 0 до 100%.

Введені економічні характеристики дають змогу оцінити можливість застосування дорадчих послуг.

Галузь доступності дорадчих послуг має вигляд прямокутного паралелепіпеда (рис. 1) і визначається наступною системою нерівностей:

$$\begin{cases} 0 < D_i \leq 30\% \\ 0 < AV \leq 8,8\% \\ 0 < RE \leq 100\% \end{cases} \quad (4)$$

Наявність об'єктивної інформації про майновий стан та прибутки клієнта уможли-

влює визначити інновації, що будуть доступними для застосування клієнтом.

Наведемо приклад оцінки доступності дорадчих послуг: нехай середній річний прибуток селянського господарства становить $\overline{PR} = 60$ тис. грн, ліквідність – $L = 500$ тис. грн. Потрібно оцінити доступність дорадчої послуги вартістю $EP = 6$ тис. грн, вартість реалізації інноваційного проекту $I_0 = 50$ тис. грн.

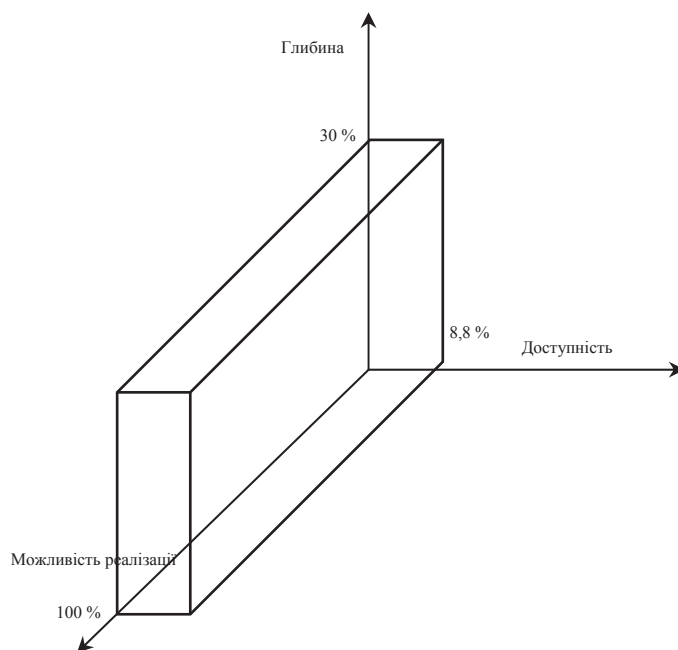

Рис. 1. Галузь доступності дорадчих послуг

Зробимо оцінки параметрів глибини, доступності та можливості реалізації відповідно до системи нерівностей (4):

$$D_i = \frac{50 + 6}{500} \cdot 100\% = 11,2\%,$$

$$AV = \frac{6}{60} \cdot 100\% = 10\%,$$

$$RE = \frac{56}{60} \cdot 100\% = 93,3\%.$$

Цей проект навряд чи буде реалізованим і головна причина в тому, що параметр «доступність» перевищує емпірично встановлені межі. Тобто, якщо дорадник бажає, щоб ця послуга була реалізована, він повинен зменшити її вартість, наприклад, із 6 до 4 тис. грн.

Якщо вважати, що ймовірність здійснення дорадчої послуги пропорційна кількості послуг (частка попиту), що містить прямо-

кутний паралелепіпед (галузь доступності дорадчої послуги, що задається системою (4)), то кількість пропозицій, що потрапляє в цей паралелепіпед, зростає з найбільшою швидкістю при зменшенні ціни послуги.

Вважаємо, що ймовірність здійснення дорадчої послуги пропорційна обсягу паралелепіпеда. Оскільки його найменше ребро – показник доступності, то часткова похідна по цьому показнику має найбільше значення:

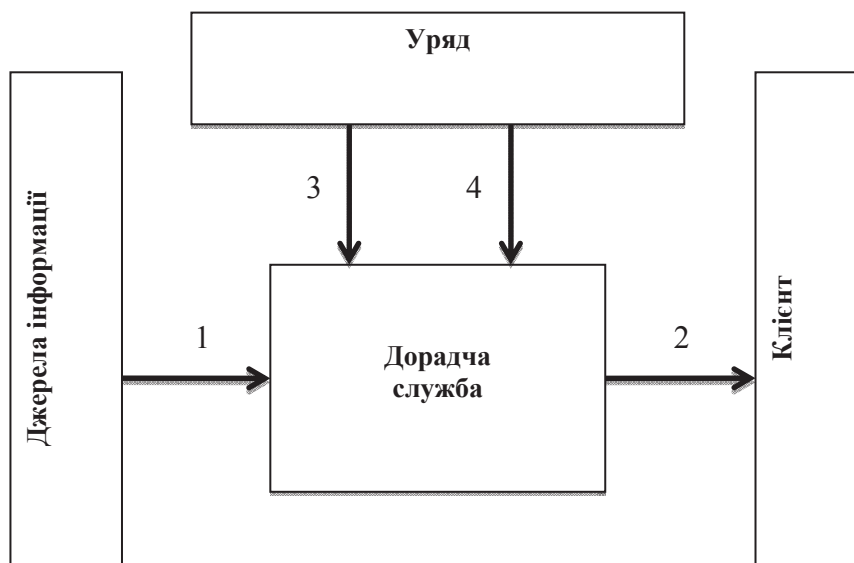
$$P = D_i \cdot AV \cdot RE \Rightarrow \frac{\partial P}{\partial (AV)} = \max. \quad (5)$$

Ефективність дорадчої послуги потрібно розглядати із позицій як дорадника, так і споживача (селянського господарства, фермерського господарства, агропідприємства). Оскільки ринок дорадчих послуг в Україні вже існує, то в загальному випадку ціна на

дорадчу послугу встановлюється ринковим шляхом за рахунок обміну цінними пропозиціями з боку клієнта й дорадника.

З боку дорадника не має сенсу оцінювати ефективність окремої послуги, оскільки од-

ну і ту саму інформацію можна використувати багато разів. Тому важливим є фінансовий показник діяльності за результатами року (рис. 2).

1 – первинна інформація; 2 – адаптована консультаційна послуга;
3 – інституційні постанови; 4 – державна допомога.

Рис. 2. Схема надання дорадчих послуг

Розглянемо діяльність дорадника з позицій маркетингу. Під маркетингом маємо на увазі діяльність та сукупність інститутів і процесів, що забезпечують створення, інформування, доставку й обмін пропозицій, що мають цінність для споживачів, клієнтів, партнерів та суспільства в цілому¹.

Зупинимося на економічній стороні процесу створення продукту дорадництва. У цьому випадку діяльність дорадника можна звести до одержання первинної інформації, її сортування й адаптації до умов ринку та представлення у вигляді, адаптованому до вимог клієнта. Умову беззбитковості діяльності дорадчої служби на річному часовому інтервалі виразимо формулою:

$$\sum_{i=1}^N V_i \cdot pr_i + 3 \leq \sum_{i=1}^N EP_i \cdot D_i + ДП, \quad (6)$$

де N – кількість базисних проектів (послуг), що пропонує дорадник;

V_i – обсяг початкової інформації для i -ї дорадчої послуги;

pr_i – вартість одиниці інформації для i -ї послуги;

3 – витрати на оплату праці, рекламу, оренду приміщення;

EP_i – ринкова вартість i -ї дорадчої послуги;

D_i – кількість реалізованих послуг i -го типу (попит);

ДП – річний обсяг державної підтримки.

Введемо поняття собівартості дорадчої послуги P_i , що включає вартість одержання первинної інформації та її обробки. Тоді на підставі (3) можна визначити прибуток як функцію собівартості дорадчих послуг:

$$Пр = \sum_{i=1}^N EP_i \cdot D_i + ДП - \left(\sum_{i=1}^N P_i + 3 \right). \quad (7)$$

Крім того, вважаємо, що попит на i -ту послугу є функцією її вартості (кількості та якості представленої інформації). Умова збільшення прибутку при поліпшенні якості (собівартості) послуги має вигляд:

¹ Котлер Ф. Маркетинг менеджмент / Ф. Котлер. — СПб., Питер, 2009. — С. 31.

$$\frac{\partial Pr}{\partial P_i} = EP_i \cdot \frac{\partial D_i}{\partial P_i} - 1 > 0 \Rightarrow \frac{\partial D_i}{\partial P_i} > \frac{1}{EP_i}. \quad (8)$$

Якщо перейти від диференціалів до приростів, то це означає, що приріст попиту на одиницю додаткової собівартості повинен перевищувати обернену ринкову ціну послуги:

$$\frac{\Delta D_i}{\Delta P_i} > \frac{1}{EP_i}. \quad (9)$$

Для прикладу, нехай початкова собівартість послуги становила 1000 грн. При цьому попит на дану послугу дорівнював 30 од.; при поліпшенні якості послуги собівартість зросла до 1500, а кількість клієнтів – до 33. При цьому ціна послуги залишилася на рівні 2000 грн. Як грошову одиницю використовуємо тис. грн.

Тоді:

$$EP_i = 2;$$

$$\Delta D_i = 33 - 30 = 3;$$

$$\Delta P_i = 1,5 - 1 = 0,5 \Rightarrow \frac{\Delta D_i}{\Delta P_i} = \frac{3}{0,5} = 6 > \frac{1}{EP_i} = 0,5.$$

Тобто, у наведеному прикладі зростання собівартості з метою поліпшення якості послуги обґрунтовано, оскільки веде до збільшення прибутку.

Що стосується формальної умови максимізації прибутку дорадчої служби, то його подамо у вигляді:

$$\frac{\Delta D_i}{\Delta P_i} = \frac{1}{EP_i}, i = 1, 2, \dots, N. \quad (10)$$

Тобто, якість (собівартість) дорадчих послуг можна поліпшувати тільки до величини, коли маргінальний попит дорівнює величині, оберненої до ціни.

Не варто забувати, що комплекс маркетингу являє собою основні фактори маркетингового керування та поєднує чотири «Р» (Product, Price, Place, Promotion) – товар, ціну, канали розповсюдження і просування. Отже, перейдемо до другого етапу вибору ціни консультаційних послуг.

Якщо на першому етапі вибору послуг робота дорадника полягає у підборі номенклатури послуг, враховуючи їхню собівартість, то на наступному етапі потрібно здійснити маркетингові послуги, що полягають

у виборі ціни та каналів розповсюдження. Оскільки номенклатура послуг нами визначена на попередньому етапі, розглянемо вплив ціни реалізації на прибуток і витрати на рекламу. Для спрощення використаємо визначення стандартної дорадчої послуги, тобто вважатимемо, що всі послуги стандартні й мають однакову ціну EP .

Стандартна дорадча послуга – це послуга, яка уможлиблює її одержувачу, за умов наявності власних або кредитних фінансових резервів і без пошуку додаткової інформації, перейти до безпосередньої реалізації інновації, що пропонується.

Вважаємо, що попит на стандартні послуги ($D = D(EP, 3)$) залежить від ціни (обернена залежність) та витрат на рекламу (пряма залежність), які на цьому етапі становлять переважну частку витрат. У даному випадку на підставі виразу (7) прибуток дорадчої служби дорівнює:

$$Pr(EP, 3) = EP \cdot D(EP, 3) - \left(\sum_{i=1}^N P_i + 3 \right). \quad (11)$$

Зростання прибутку за рахунок зміни ціни і витрат на рекламу визначають за формулою:

$$\begin{aligned} \Delta Pr &= \frac{\partial Pr}{\partial EP} \cdot \Delta EP + \frac{\partial Pr}{\partial 3} \cdot \Delta 3 = \\ &= (D + EP \cdot \frac{\partial D}{\partial EP}) \cdot \Delta EP + (EP \cdot \frac{\partial D}{\partial 3} - 1) \cdot \Delta 3. \end{aligned} \quad (12)$$

Розглянемо множник $(D + EP \cdot \frac{\partial D}{\partial EP})$ при прирості ціни.

Оскільки попит є оберненою функцією ціни, то відповідна часткова похідна має від'ємне значення. Звідси випливає, що знак величини у дужках визначається еластичністю попиту. Представимо попит у вигляді функції сталої еластичності:

$$D = A(3) \cdot EP^{-\alpha}, \quad (13)$$

де $A(3)$ – зростаюча функція витрат; α – показник еластичності попиту по ціні.

Диференціюючи (10) та підставляючи вираз до виразу (9) одержимо приріст прибутку:

$$\Delta Pr = D(1 - \alpha) \cdot \Delta EP + (EP \cdot \frac{\partial D}{\partial 3} - 1) \cdot \Delta 3. \quad (14)$$

Щодо останнього виразу можна зробити висновок, що зростання ціни веде до збільшення прибутку дорадчої служби тільки у випадку, коли попит на дорадчі послуги не є еластичним, тобто коефіцієнт еластичності менше одиниці. Нами вже розглядався ринок дорадчих послуг як ринок із від'ємним попитом, або із високою еластичністю по ціні. Тому, як правило, потрібно використовувати стратегію зниження цін.

Стосовно впливу зростання ціни поширення і просування дорадчих послуг, то вона веде до збільшення прибутку тільки у випадку, коли маргінальний попит (зростання попиту на одиницю зростання витрат) перевищує обернену ціну. Ринок дорадчих послуг характеризується значним показником цінової еластичності (тобто показник еластичності попиту на послуги по ціні суттєво перевищує одиницю), тоді єдиний шлях підвищення прибутку – це зниження цін на дорадчі послуги. В цих умовах ефективним є використання засобів конверсійного ставлення з метою зміни негативного відношення фермерських і селянських господарств до послуг консалтингу з використанням наступних інструментів: поліпшення та поширення асортименту дорадчих послуг, ефективне просування клієнту з урахуванням його фінансових можливостей, зменшення ціни дорадчої послуги.

Отже, можна вважати, що:

Висвітлено методичні аспекти надання дорадчих послуг і визначення їх економічної характеристики з позицій доступності та ефективності.

Освещены методические аспекты предоставления информационно-консультационных услуг и определение их экономической характеристики с позиций доступности и эффективности.

An article highlights the methodical aspects of rendering of consulting services and the ways of definition of their economic efficiency due to accessibility and effectiveness.

* * *

1) нині ринок дорадчих послуг знаходиться у початковому стані розвитку і послуги дорадників неефективні, кількість реалізації невелика та їх здійснення суттєво не впливає на розвиток аграрного сектору;

2) за цих умов для просування дорадчих послуг необхідно використовувати конверсійний маркетинг, метою якого є зміна негативного ставлення фермерських і селянських господарств до послуг консалтингу за допомогою наступних інструментів: удосконалення продукту з урахуванням ступеня ризику запровадження, його ефективніше просування, зменшення ціни;

3) для ефективного надання дорадчих послуг пропонується використання паралелепіеда доступності, який будується на трьох параметрах: глибині, доступності та можливості реалізації. Як базисні змінні для побудови цих параметрів використовується ліквідність і прибуток клієнту, якому надається дорадча послуга. Використання цього підходу дає змогу суттєво спростити визначення номенклатури послуг, доступних для клієнта, із заданими характеристиками його бізнесу;

4) запроваджено поняття стандартної дорадчої послуги, на підставі якого визначено умову зростання прибутку дорадчої служби. Показано, що умовою зростання прибутку при еластичному ринку дорадчих послуг є зниження ціни їх реалізації.

Професійний попит у сільськогосподарських підприємствах Харківської області та його задоволення

Реформування відчизняної аграрної галузі знайшло своє відображення в утворенні багатьох сільськогосподарських підприємств різних форм власності, власники та керівники яких на свій розсуд реорганізували ввірені їм сільгоспвиробництва. Внаслідок цих процесів відбулося загальне зміщення структури основного виробництва в бік зернових культур, масова відмова від виробництва тваринницької продукції. Це призвело до скорочення працівників трудозатратних овочевих виробництв і працівників галузі тваринництва. Крім того, із застосуванням у сільськогосподарських підприємствах прогресивних технологій (комп'ютерне доїння й ін.) відбувається поступове скорочення зайнятих у сільгоспвиробництві за рахунок зменшення чисельності працівників ручної праці. Такі перебудови зумовили масове звільнення працівників із сільськогосподарських підприємств та облаштування ними особистих господарств населення. Безробіття на сільських територіях набуло значних розмірів. Отже, актуальність питання вивчення професійного попиту в аграрній галузі не викликає сумнівів.

Дослідженню аспектів збалансованості кадрового забезпечення присвятили свої праці О.М. Бородіна, В.С. Дієсперов, Н.В. Єфимова, В.В. Липчук, Л.І. Михайлова, Т.І. Олійник, О.Л. Попова, В.П. Рябоконт, А.С. Семенов, А.І. Уланчук та ін.

Однією з перших конвенцій (№ 2) створеної у 1919 році Міжнародної організації праці (МОП) була Конвенція про безробіття, яка порушила питання про організацію сис-

теми безкоштовних бюро зайнятості, створення комітетів з представників підприємств. У 1950 році набрала чинності конвенція МОП №88 про організацію служби зайнятості, яка передбачала організацію роботи служб, що фінансуються державою – для реалізації програм досягнення і підтримання повної зайнятості населення¹.

Щодо поняття безробіття в Україні слід зазначити, що за радянських часів такого суспільного явища офіційно не визнавалося. Лише Законом України «Про зайнятість населення» від 01.03.1991 року №803-ХІІ було легально введено поняття безробітного, створено Державну службу зайнятості. У цьому зв'язку слід згадати положення кейнсіанської економічної теорії, яка визнає необхідним здійснення державної стабілізаційної політики у сфері зайнятості: Дж. Кейнс доводить, що головною причиною падіння рівня зайнятості є зниження сукупного попиту, для збільшення якого й потрібне державне втручання в економіку².

На сучасному етапі розвитку української економіки спостерігається скорочення сукупного попиту у працівниках по всіх галузях. Поступове скорочення потреби в кадрах усіх категорій у сільськогосподарських підприємствах підтверджується даними, наданими Харківським обласним центром зайнятості. Так, кількість вакансій у сільгосппідприємствах Харківщини за 2008-2011 роки в цілому скоротилася на 59,6%, у тому числі по посадах службовців – на 59,8%, по робітничих місцях – на 63,8%, по вакансіях, що не по-

* Науковий керівник – Т.І. Олійник, доктор економічних наук, професор.

¹ Болотіна Н.Б. Трудове право України: навч. посіб./ Н.Б. Болотіна. – К.: Знання, 2008. – С.206.

² Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег / Дж.М.Кейнс. – М.: Гелиос АРМ, 1999. – С.30,315,346.

требують спеціальної підготовки, – на 50,6%.

Найбільш затребуваними у сільському господарстві останніми роками були професії вузьких спеціальностей, значно зменшилася потреба у професіях тваринницького спрямування, особливо у скотарстві, що зумовлено масовим скороченням виробництва

у цій галузі (табл. 1). Надвеликий дефіцит робочих місць спостерігався по професіях агрономів, техніків-механіків, трактористів-машиністів, овочівників, садоводів, доярів, робітників з догляду за тваринами, тваринників, робітників фермерського господарства (табл. 2).

1. Динаміка кількості вакансій у фаховому розрізі в сільськогосподарських підприємствах Харківської області у 2006-2011 рр.

Назва професій	Рік						
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2011р. у % до 2006 р.
За деякими професіями:							
завідувач господарства (с.-г.)	8	7	11	6	1	4	50,0
голова кооперативу с.-г.	1	0	-	3	2	0	-
Керуючий дільницею (с.-г.)	10	8	6	4	4	2	20,0
Керуючий фермою	3	5	4	2	8	11	366,7
завідувач двору (кінного, машинного)	-	12	8	2	3	4	-
головний агроном	30	33	27	22	19	31	103,3
Агроном	151	193	128	84	79	96	63,6
агроном із захисту рослин	6	2	5	6	18	9	150,0
агроном з насінництва	3	8	8	2	3	1	33,3
фахівець з агрохімії та ґрунтознавства	0	0	12	2	2	3	300,0
інженер-дослідник із механізації сіл. госп-ва	-	1	2	2	-	1	-
інженер з електрифікації сільгосп. підпр-ва	9	8	17	5	0	6	66,7
інженер з експлуатації маш.-тракт. парку	8	7	2	9	9	2	25,0
технік-механік сільгоспвиробництва	0	0	0	1	2	3	300,0
Зоотехнік	37	59	43	16	34	31	83,8
зоотехнік із племінної справи	3	3	5	7	3	1	33,3
інженер-технолог з вир. та перероб. прод. тваринництва	7	12	1	0	1	2	28,6
сільськогосподарський дорадник	-	-	-	-	-	-	-
тракторист-машиніст сільгоспвиробництва	1194	1114	838	979	826	1183	99,1
Овочівник	359	152	138	94	103	69	19,2
Плодоовочівник	1	3	12	6	6	9	900
оператор технол. устаткув. в спорудах захищ. ґрунту	0	1	0	2	3	2	200
Садовод	49	29	18	26	15	31	63,3
оператор машинного доїння	45	57	45	38	57	41	91,1
Дояр	507	323	230	126	104	125	24,7
оператор із ветеринарного оброблення тварин	7	2	4	2	1	1	14,3
оператор із штучного осіменіння тварин	2	2	1	14	4	18	900
готувач кормів	5	1	2	5	1	5	100
оператор тваринницьких комплексів	9	14	4	15	7	11	122,2
оператор свинарських комплексів	-	3	17	14	14	2	200
санітар ветеринарний	30	27	14	13	18	24	80
Свинар	57	69	49	31	36	28	49,1
Тваринник	291	242	189	120	142	165	56,7
робітник із догляду за тваринами (конярство)	392	308	221	131	121	141	36,0
Птахівник	125	81	54	53	39	27	21,6
оператор інкубаторно-птахівничої станції, птахофабрик	3	59	63	51	48	48	1600
Бджоляр	34	17	17	11	8	11	32,4
Чабан	4	7	11	4	5	7	175
робітник фермерського господарства	374	399	1162	556	945	968	258,8
Садівник	87	58	35	15	20	19	21,8
Квітникар	21	7	14	2	3	7	33,3
робітник зеленого будівництва	85	46	143	338	184	366	430,6

* Розраховано за даними Харківського обласного центру зайнятості.

Слід зупинити увагу на такому моменті, як масове сезонне звільнення у сільськогосподарських підприємствах працівників деяких професій, зокрема агрономів і трактористів – машиністів, на зимовий період. Так, питома вага тих осіб, які шукали роботу в галузі сільського господарства області, станом на кінець року становить 30-57% усіх осіб, що шукали роботу в галузі протягом року (табл. 3). Отже, сезонність аграрного виробництва досить вагомо впливає на зайнятість сільського населення. Керівники сільгоспдприємств, не маючи додаткових виробництв, вимушені позбавляти праців-

ників робочого місця. Вчорашні агрономи, трактористи-машиністи та працівники інших професій у свою чергу вимушені блукати по центрах зайнятості, оформляти документи, щоб одержати хоч якийсь соціальне забезпечення на час безробіття. Одночасно за наявності земельної ділянки сільські мешканці лишаються права на одержання допомоги по безробіттю. Вважаємо врахування цього фактора під час призначення допомоги по безробіттю недоречним, адже не кожний громадянин на своїй ділянці веде товарне виробництво.

2. Динаміка дефіциту (надлишку) вакантних місць у фаховому розрізі по Харківській області у 2006-2011 рр.

Назва професій	Дефіцит (-), надлишок (+)					
	Рік					
	2006	2007	2008	2009	2010	2011
За деякими професіями:						
завідувач господарства (с.-г.)	-45	-37	-35	-32	-36	-34
голова кооперативу с.-г.	-6	-6	-	0	-1	-3
керуючий дільницею (с.-г.)	-3	-5	-9	-1	-2	-12
керуючий фермою	-12	-9	-10	-8	-4	3
завідувач двору (кінного, машинного)	-	-1	-6	-6	-4	-9
головний агроном	-24	-14	-26	-28	-33	-23
Агроном	-111	-14	-83	-99	-92	-52
агроном із захисту рослин	-15	-13	-1	-5	3	-5
агроном з насінництва	-9	-3	-3	-4	-1	-2
фахівець з агрохімії та ґрунтознавства	-3	-2	-2	2	0	-3
інженер-дослідник із механізації с.г.	-	1	2	2	-	-1
інженер з електрифікації сільгосп. підпр-ва	3	6	14	1	-3	0
інженер з експлуатації маш.-тракт. парку	3	-3	-2	4	1	-3
технік-механік сільгоспвиробництва	-1	-13	-12	-19	-29	-26
Зоотехнік	-78	-39	-46	-44	-13	-7
зоотехнік з племінної справи	-29	-24	-12	3	-3	-8
інженер-технолог з вир. та перер. продукції твар-ва	-6	9	-4	-9	-23	-15
сільськогосподарський дорадник	-	-	-	-1	-	
тракторист-машиніст сільгоспвиробництва	154	38	-516	-654	-827	-631
Овочівник	147	-58	-47	-28	-38	-39
Плодоовочівник	-3	-3	6	-4	-1	-5
оператор технол. устаткув. в спорудах захищ. ґрунту	-7	0	-2	2	3	2
Садовод	-1	-35	-35	-12	-33	-34
оператор машинного доїння	22	21	-11	-14	23	2
Дояр	-667	-628	-585	-335	-200	-184
оператор з ветеринарного оброблення тварин	4	-11	-9	-3	-3	-
оператор із штучного осіменіння тварин та птиці	-13	-6	-6	-10	-4	-4
готувач кормів	-8	-10	-9	-4	-5	-2
оператор тваринницьких комплексів	-13	-23	-30	-15	-19	-16
оператор свинарських комплексів	-	-22	-11	-2	1	-44
санітар ветеринарний	-25	-16	-30	-12	-3	-6
Свинар	-68	-94	-107	-49	-38	-88

Тваринник	-216	-164	-183	-122	-37	-60
робітник з догляду за тваринами	-432	-423	-609	-464	-282	-259
Птахівник	-44	-68	-77	-65	-51	-92
оператор інкубаторно-птаховничої станції, птахофабрик	3	6	-37	-66	-58	-63
Бджоляр	-42	-44	-28	-17	-16	-5
Чабан	-21	-15	-17	-15	-10	-13
робітник фермерського господарства	81	-315	-2680	-3399	-2390	-2649
Фермер	-1	-2	-4	-5	-1	-1
Садівник	11	-20	-21	-41	-32	-18
Квітникар	6	0	-1	-15	-8	-5
робітник зеленого будівництва	-913	-421	-1357	-1310	-1241	-1477

* Розраховано за даними Харківського обласного центру зайнятості.

3. Питома вага осіб, які шукали роботу в галузі сільського господарства Харківської області станом на кінець року в усій сукупності осіб, що шукали роботу в галузі протягом січня-грудня відповідного року

Категорії	Рік						Збільш. (зменш.) відс. пунктів 2011 р. до 2006 р.
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	
Керівники	33,3	45,2	38,5	32,8	43,1	32,9	-0,4
Фахівці, службовці	36,5	34,7	41,4	36,8	44,4	32,2	-4,3
у т.ч. агрономи	38,1	34,9	44,8	38,8	44,8	34,4	-3,7
Кваліфіковані робітники	38,7	39,8	50,0	31,7	42,6	40,1	+1,4
у т.ч. трактористи-машиністи	42,9	30,5	56,7	40,4	44,4	41,3	-1,6

* Розраховано за даними Харківського обласного центру зайнятості.

Останніми роками відбулося зростання рівня працевлаштування по багатьох сільськогосподарських професіях, у тому числі тваринницьких, його зниження спостерігалося по вузьких спеціальностях (табл. 4). Важливим є питання працевлаштування випускників аграрних навчальних закладів. Дані обласного управління статистики у Харківській області та управління освіти і науки Харківської облдержадміністрації показують, що питома вага випускників вищих аграрних навчальних закладів I-II рівнів акредитації Харківщини, що закінчили на-

вчання у 2010 році й одержали направлення на роботу, становила 48,6%, у 2011 році – 58,8%, а випускників вищих аграрних навчальних закладів III-IV рівнів акредитації – 31,4, і 26,1%. Працевлаштування випускників аграрних професійно-технічних навчальних закладів виглядало в динаміці наступним чином: у 2004 році рівень працевлаштування за професією становив 78,9%, з них за договорами з підприємствами працевлаштовано 81,4%, у 2010 році – відповідно 93,2 та 79,3%.

4. Динаміка рівня працевлаштування у фаховому розрізі по Харківській області у 2006-2011 рр. , %

Назва професій	Рік						Збільш. (зменш.) відсоткових пунктів 2011 р. до 2006 р.
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	
За деякими професіями:							
Завідувач господарства (с.-г.)	40	36	28	18	24	29	-11
голова кооперативу с.-г.	29	33	-	-	33	33	+4
керуючий дільницею (с.-г.)	39	23	47	80	-	57	+18
керуючий фермою	27	14	14	-	25	50	+23
Завідувач двору (кінного, машинного)	-	38	43	75	14	38	-

Головний агроном	31	47	34	34	33	44	+13
Агроном	39	41	37	38	39	49	+10
агроном із захисту рослин	29	53	17	27	60	43	+14
агроном з насінництва	50	27	55	67	-	33	-17
фахівець з агрохімії та ґрунтознавства	67	-	50	-	0	50	-17
інженер-дослідник із механізації с.г.	-	0	0	-	-	50	-
інженер з електрифікації сільгосп. підпр-ва	17	100	33	50	33	67	+50
інженер з експлуатації МТП	20	60	25	40	63	40	+20
технік-механік сільгоспвиробництва	-	54	33	35	35	48	+48
Зоотехнік	33	28	30	27	26	34	+1
Зоотехнік з племінної справи	25	44	35	25	33	22	-3
інженер-технік з виробн. та перероб. прод. твар.	62	100	40	11	25	18	-44
сільськогосподарський дорадник	-	-	-	100	-	-	-
тракторист-машиніст с.-г. виробництва	39	53	34	44	45	50	+11
Овочівник	24	35	39	25	40	31	+7
Плодоовочівник	50	50	17	40	57	36	-14
оператор техн. уст. у спорудах захищ. ґрунту	57	-	-	-	-	-	-
Садовод	24	36	36	29	23	25	+1
Оператор машинного доїння	13	33	23	25	32	36	+23
Дояр	24	25	34	26	31	36	+12
оператор з ветеринарного оброблення тварин	33	31	46	60	100	-	-
Оператор із штучного осіменіння тварин	33	25	29	42	25	41	+8
готувач кормів	31	46	46	56	67	57	+26
Оператор тваринницьких комплексів	32	43	32	33	42	33	+1
Оператор свинарських комплексів	-	-	64	50	69	7	-
санітар ветеринарний	40	28	34	16	33	27	-13
Свинар	26	26	37	29	26	21	-5
Тваринник	26	35	29	24	34	29	+3
робітник з догляду за тваринами	25	29	33	26	32	35	+10
Птахівник	36	37	42	27	30	24	-12
оператор інкубаторно-птаховничої станції, птахо-фабрик	-	32	34	33	39	40	-
Бджоляр	33	36	36	32	38	50	+17
Чабан	28	23	29	21	27	20	-8
робітник фермерського господарства	30	18	25	23	29	32	+2
Фермер	-	-	25	20	-	100	-
Садівник	21	52	38	30	25	21	0
Квітникар	33	29	40	12	36	42	+9
робітник зеленого будівництва	51	46	23	25	27	28	-23

* Розраховано за даними Харківського обласного центру зайнятості.

При цьому у сільськогосподарські підприємства у 2004 році працевлаштовано 40,3% усіх випускників аграрних професійних ліцеїв, що одержали роботу за професією, у 2010 році – 23,1%. Отже, зростає потреба сільгосппідприємств у молодших спеціалістах, а скорочення рівня працевлаштування випускників – кваліфікованих робітників у сільгосппідприємствах можна пояснити поступовою автоматизацією процесів у

виробництвах та прогресивними технологіями. Крім того, зменшення одержаних направлень на роботу випускниками аграрних навчальних закладів найвищих рівнів акредитації й зниження рівня працевлаштування випускників аграрних профтехучилищ у сільгосппідприємствах пояснюється також вимогою керівників сільгосппідприємств наявності досвіду роботи під час розгляду кандидатури на будь-яке вакантне місце.

Слід акцентувати увагу на тривалості сільського безробіття. Вона майже по всіх професіях була значною, середній її показ-

ник дорівнював 4 міс., по деяких професіях пошук роботи займав до 8 міс. (табл. 5).

5. Середня тривалість пошуку роботи (з моменту реєстрації в службі зайнятості до працевлаштування) по категорії «кваліфіковані робітники»

Назва професій	Рік				
	2007	2008	2009	2010	Збільш. (зменш.) 2010 р. до 2007 р., днів
За деякими професіями, календарних днів:					
тракторист-машиніст с.-г. виробництва	117	133	110	127	+10
Овочівник	180	176	101	96	-84
Плодоовочівник	197	5	72	58	-139
Оператор техн. устаткув. в спорудах захищеного ґрунту	-	63	-	-	-
Виноградар	-	6	-	69	-
Садовод	307	152	189	64	-243
Рибовод	7	-	-	-	-
Оператор машинного доїння	190	143	148	67	-123
Дояр	209	220	160	121	-88
Оператор з ветеринарного оброблення тварин	116	205	95	3	-113
Оператор із штучного осіменіння тварин та птиці	6	145	137	182	+176
Готувач кормів	244	118	74	238	-6
Оператор тваринницьких комплексів	172	147	78	125	-47
Оператор свинарських комплексів	-	276	110	343	-
санітар ветеринарний	67	135	172	85	+18
Свинар	208	154	153	85	-123
тваринник	164	171	120	97	-67
робітник з догляду за тваринами	180	168	140	118	-62
Птахівник	179	196	242	212	+33
Оператор інкубаторно-птаховничої станції, птахофабрик	128	125	160	155	+27
Бджоляр	195	151	157	132	-63
Чабан	93	115	156	84	-9
Кролівник	-	-	3	3	-
робітник фермерського господарства	196	105	183	159	-37
Фермер	-	372	151	-	-
Садівник	116	146	163	98	-18
Квітникар	191	63	123	83	-108
робітник зеленого будівництва	205	94	184	165	-40

* Розраховано за даними Харківського обласного центру зайнятості. За 2011р. дані відсутні.

Складна також ситуація з кадровими службами підприємств по всій країні в цілому та сільськогосподарських підприємств зокрема. Їхня роль зведена до виконання обов'язків технічного та інформаційно-облікового характеру. Весь обсяг роботи, що пов'язана з функціями підбору, розстановки, ротатії кадрів, підвищення кваліфікації, атестації, оцінки, перепідготовки, найчастіше виконується керівниками підрозділів або головними спеціалістами. В багатьох під-

приємствах обов'язки по виконанню кадрової роботи взагалі покладено на головного економіста, бухгалтера, а в невеликих підприємствах їх виконує сам керівник. Спостерігається тенденція до збільшення дефіциту робочих місць та зниження рівня працевлаштування по всіх професіях, що передбачають кадрову роботу (табл. 6). Але інтеграція в європейський освітній простір, потреба в інноваційній перебудові сільськогосподарського виробництва, тенденції до

посилення ролі профспілок у підприємствах, в результаті чого збільшується потреба в ефективній реалізації колективних угод, навпаки, вимагатимуть розширення функцій кадрових служб. Крім того, на нашу думку, наукові підходи до організації кадрової роботи матимуть результатом і ріст ефективності діяльності кожного підприємства. На підставі багаторічних досліджень та розрахунків оптимальної чисельності працівників кадрових служб встановлено приблизний норматив: на 1 тис. працівників підприємства – 10 працівників служби управління пер-

соналом, з яких шість повинні мати вищу спеціальну освіту, а чотири – неповну вищу. Простежується світова тенденція: число працівників кадрової служби на одного працівника підприємства збільшується по мірі її розвитку. У кадрових службах сільгосп підприємств України зайнято близько 3% чисельності управлінських працівників, або 0,4% загального числа працюючих в аграрній сфері. У підприємствах розвинених країн світу в службах менеджменту персоналу працює 1-1,2% загальної чисельності працівників¹.

6. Динаміка дефіциту (надлишку) вакансій працівників кадрових служб по Харківській області

Назва професії	Кількість вакансій, од.	Чисельність осіб, що шукали роботу	Дефіцит(-) надлишок(+) вакансій, од.	Працевлаштовано, осіб	Рівень працевлаштування, %
Менеджер з персоналу 2006 р.	110	171	-61	69	40,4
2011 р.	41	90	-49	25	28
Директор з кадрових питань та побуту 2006 р.	0	7	-7	4	57
2011 р.	2	2	0	2	100
Начальник відділу кадрів 2006 р.	23	65	-42	23	35
2011 р.	24	58	-34	17	29
Організатор з персоналу 2006 р.	1	2	-1	1	50
2011 р.	2	9	-7	4	44
Фахівець з найму робочої сили 2006 р.	2	1	1	0	0
2011 р.	-	-	-	-	-
Інспектор з кадрів 2006 р.	160	261	-101	84	32
2011 р.	71	196	-125	54	28
Усього 2006 р.	296	507	-211	181	35,7
2011 р.	140	355	-215	102	28,7

* Розраховано за даними Харківського обласного центру зайнятості.

Крім того, є потреба у значно вищій кваліфікації робітників відділів кадрів. Спеціальна підготовка для роботи в службах кадрів у нашій країні не організована ні в системі вищої, ні в системі середньої освіти. Вважаємо за доцільне запропонувати в перспективі відділи кадрів підприємств комплектувати насамперед особами, що мають освіту за профілем основної діяльності підприємства, адже до функціональних обов'язків працівників відділу кадрів входить розробка посадових інструкцій у підприємстві, а також періодичне їх уточнення відповідно до змін. Це вимагає від кадровиків глибокого знання виробничих процесів, що мають місце в підприємстві. Також доцільно передбачити у

вищих навчальних закладах, за підтримки держави, підготовку кадрових фахівців по всіх галузях національного господарства з поглибленою підготовкою в галузі юриспруденції, психології, соціології та педагогіки. Такі спеціалісти зможуть забезпечити теоретичні й прикладні дослідження з проблем кадрової роботи в підприємствах. Також вважаємо за доцільне організувати спеціальні дослідницькі центри, консультативні установи у цій сфері з метою створення міцного кадрового потенціалу аграрних підприємств та ефективної їх роботи.

Стосовно участі безпосередньо підприємств у забезпеченні професійного балансу на сільських територіях, то слід зазначити,

¹ Романова Л.В. Управління організаційними змінами як фактор конкурентоспроможності підприємства / Л.В. Романова // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2002. – №5. – С.188-191.

що згідно зі ст. 14 Закону про зайнятість державні та територіальні програми зайнятості населення спрямовані, крім іншого, на запобігання розвитку безробіття і його скорочення шляхом підвищення економічної заінтересованості підприємств у створенні додаткових робочих місць, окремим пунктом виділено заходи сприяння зайнятості населення, яке проживає в сільській місцевості. Згідно зі ст. 20 «Участь підприємств у реалізації державної політики зайнятості» підприємствам, що використовують понад встановлену квоту працю осіб, які потребують соціального захисту, надаються пільги по податках та інших платежах у бюджет, що компенсують витрати, пов'язані з працевлаштуванням цих категорій громадян¹. Для підприємств, що забезпечують перенавчання вивільнених працівників у зв'язку зі змінами в організації виробництва й праці, при обчисленні податку з прибутку сума балансового прибутку зменшується на розмір витрат, пов'язаних з організацією професійної підготовки таких працівників. Також у разі необхідності державна служба зайнятості може компенсувати підприємствам до 50% витрат на організацію навчання прийнятих на роботу громадян, вивільнених з інших підприємств з причини змін в організації виробництва та праці.

Підводячи підсумки, слід сказати, що в Україні багато зроблено в інституціональному облаштуванні ринку праці – сформоване законодавство про зайнятість, створено інфраструктуру сприяння зайнятості населення, запроваджено соціальне страхування на випадок безробіття. Але поширення таких негативних процесів, як великомасшта-

бність нерегламентованої праці, катастрофічно низький розмір офіційної заробітної плати, велика чисельність довготривалих безробітних, пасивність частини незайнятих громадян у пошуках роботи, випадки суттєвого порушення правил прийому на роботу та звільнення, жорсткі вимоги працедавців по відношенню до працівників свідчать про необхідність удосконалення інституційного забезпечення процесів зайнятості. Крім того, необхідно додати, що робота служби зайнятості у сільськогосподарській галузі ускладнюється віддаленістю населених пунктів. Якщо тракторист-машиніст потрібен в одному селі, то людина з іншого села, що має таку кваліфікацію, не матиме можливості приїздити щодня на роботу через віддаленість, і так само по інших професіях.

Отже, головними напрямками державної політики у питанні постійного забезпечення роботою сільських мешканців усіх професій має бути підтримка, або навіть вказівка щодо створення у сільськогосподарських підприємствах допоміжних, підсобних, обслуговуючих виробництв для працевлаштування працівників рослинницької галузі на зимовий період та створення у кожному сільгосппідприємстві тваринницького підрозділу, який функціонуватиме цілорічно. Доцільними будуть створення на території сільських населених пунктів заготівельних, переробних, постачальницьких, транспортних організацій, складських об'єктів, дорадчих структур та ін. Крім того, вважаємо за потрібне нарощування обсягів виробництва сільгосппродукції з метою її експорту, що дасть можливість залучити до праці якнайбільше сільського населення.

Проведено детальний аналіз попиту та пропозиції сільськогосподарських професій в аграрних підприємствах Харківської області. Запропоновано шляхи досягнення балансу в кадровому забезпеченні сільськогосподарських підприємств.

Проведен детальний аналіз спроса и предложения сельскохозяйственных профессий в аграрных предприятиях Харьковской области. Предложены пути достижения баланса в кадровом обеспечении сельскохозяйственных предприятий.

Profound detailed analysis of supply of and demand for agricultural professions among agrarian enterprises in Kharkiv region was carried out. Ways to achieve balanced human resourcing of agricultural enterprises are proposed.

*

¹ Про зайнятість населення: Закон України від 01.03.1991р. №803 – XII (зі змін і доп.) // Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 1991. – № 14. – Ст. 26, 170.

Державне регулювання виробництва та продажу дитячого харчування

Збалансоване дитяче харчування є важливою складовою, необхідною для повноцінного розвитку дитини. Незадовільний стан забезпечення дітей в Україні дитячим харчуванням, виробленим на промисловій основі, неодноразово визнавався як виробниками, так і державою. Дитяче харчування на плодоовочевій основі в Україні виробляють усього п'ять заводів, при цьому близько 90% від ринку вітчизняних виробників мають лише дві торговельні марки: «Чудо-чадо» (СП «Вітмарк-Україна» ВАТ / Одеський консервний завод дитячого харчування) та «Карапуз» (ТОВ «Асоціація дитячого харчування», м. Дніпропетровськ / Херсонський консервний завод дитячого харчування). Потребує змін співвідношення часток імпортованого й вітчизняного дитячого харчування, адже за 2006-2010 роки імпортовані соки та пюре мали 43-76 % ринку дитячого харчування на плодоовочевій основі, що становить загрозу для національної безпеки і в 2-3 рази перевищує граничне (порогове) значення індикатора продовольчої незалежності¹. Таке становище, на нашу думку, окрім загальної економічної кризи та відсутності дієвої державної підтримки, виникло внаслідок відсутності якісної сировинної бази і встановленого державою обмеження рівня рентабельності й граничних торговельних надбавок.

Існування та обговорення проблеми державного регулювання рівня рентабельності й торговельної надбавки для дитячого харчування має давню історію. Щороку за ініціативою та при підтримці Національної асоціації виробників дитячого харчування, молочноконсервної й сокової продукції

«Укрконсервмолоко» (далі НА «Укрконсервмолоко»), створеної згідно з наказом Міністерства аграрної політики України від 12 вересня 2005 року № 464 з метою організації сприятливих умов для стабілізації та розвитку вітчизняного промислового виробництва продуктів дитячого харчування, проводяться мінімум один-два «круглі столи» за участю представників державних органів, виробників і науковців, де завжди піднімається питання державного регулювання. Серед останніх заходів, які відбулися у 2011 році, слід виділити два «круглі столи»: перший – у рамках 15-го міжнародного форуму «BABY-Ехро», який відбувався у квітні, другий – «Обговорення Державної цільової соціальної програми розвитку виробництва продуктів дитячого харчування на 2010-2014 роки» (грудень). Багато виробників вважають, що наявність названого обмеження є шкідливим для вітчизняного виробництва, але розгляд проблеми встановлення регулювання граничного рівня рентабельності при виробництві й обмеження торговельної надбавки при продажу продуктів дитячого харчування зазвичай є лише констатацією факту: що погано для вітчизняних виробників, то сприяє імпорту продукції. Адже, якщо на неї встановлена торговельна надбавка, то на митну ціну, на яку держава має незначний вплив, а не на ціну виробника. Поза увагою, на нашу думку, залишається аналіз межі цього регулювання по регіонах, наявність дійсної різниці між регулюванням імпортного дитячого харчування та вітчизняного, а також їх вплив на кінцеву ціну в торговельній мережі.

Мета статті – проаналізувати вплив держави на діяльність заводів-виробників дитячого харчування й торговельну мережу регулюванням граничного рівня рентабельності при виробництві та обмеження торговель-

* Науковий керівник – І.І. Савенко, доктор економічних наук, доцент.

¹ Дроздова В.А. Зони ведення органічного сільського господарства як сировинна база для виробництва дитячого харчування / В.А. Дроздова // Економіка АПК. – 2012. – № 2. – С. 166-171.

льної надбавки при продажу продуктів дитячого харчування.

У ланцюгу виробництва й продажу дитячого харчування беруть участь багато фірм: від виробників сировини і матеріалів до магазинів, які реалізують готову продукцію. Незважаючи на те, що найбільші виробники мають власну мережу філій, це не гарантує присутності їхньої продукції у торговельній мережі. Згідно з опитуванням MASMI більшість покупців купують дитяче харчування на плодоовочевій основі у супермаркетах – 65-70%, близько 10-17 – у дитячих магазинах, 4-7 – у гіпермаркетах та аптеках, 2-5% – у продуктових магазинах. Таким чином, виробники залежать в основному від супермаркетів і навіть якщо вони згодні на «умови вступу» до супермаркетів, тобто плату за полиці й кількість присутніх видів продукції, що само по собі дуже дорого для дитячого харчування, яке має незначний обсяг продажу та рівень цін порівняно з іншими товарами, навіть за цих умов супермаркети й інші місця торгівлі відмовляються працювати з дитячим харчуванням саме вітчизняного виробництва, проте реалізують імпортоване дитяче харчування. Така поведінка не пов'язана з якістю продукції, яку неодноразово визнавали навіть вищою за імпортовані аналоги, а має суто економічне обґрунтування, на яке негативно впливає діяльність держави щодо регулювання рентабельності виробництва та обмеження торговельних надбавок.

Згідно зі ст.12 постанови Кабінету Міністрів України “Про встановлення повноважень органів виконавчої влади та виконавчих органів міських рад щодо регулювання цін (тарифів)”¹, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації регулюють (встановлюють) граничні рівні рентабельності при виробництві й торговельні надбавки при продажу продуктів дитячого харчування. Для виконання поставленої мети нами було зроблено запити до 25 регіонів і проведено аналіз існуючої нормативної бази, а саме постанов

державних адміністрацій, який виявив неоднорідність застосування регулювання та повну відсутність єдиного стандарту в підходах до цього питання.

Так, при аналізі обмеження рентабельності виявлено, що із 25 досліджених регіонів у семи рентабельність не регулюється, у т.ч. у п'яте не передбачено таке регулювання через відсутність виробництва, а у двох інших, а саме у Дніпропетровській і Волинській областях, регулювання просто відсутнє. Враховуючи, що на Волині виробляється 8,2% від ринку вітчизняних виробників плодоовочевих консервів (станом на 2010 рік), а в Дніпропетровській області зареєстровано ТОВ «Асоціація дитячого харчування», яке представляє торговельну марку «Карпуз», яка займала 36,1% ринку, це створює, або має можливість створити, вигідніші умови для існування виробників дитячого харчування саме із цих областей. Інші виробники мають гірші умови. Наприклад, в Одеській та Харківській областях встановлено граничний рівень рентабельності 25%, у Київській і Херсонській – 20%, є області, де встановлено обмеження в 10-15%, але в них не виробляють дитяче харчування на плодоовочевій основі.

Такі неоднакові умови заважають справедливій та вільній конкуренції. Адже при продажу дитячого харчування суб'єкти торгівлі одержують прибуток, який обмежується торговельною надбавкою до ціни виробника (митної вартості), через що їм вигідно купувати для реалізації дорожче імпортоване дитяче харчування, при реалізації якого вони мають більший прибуток, ніж із дешевого. Тому в областях, в яких встановлені обмеження рентабельності, держава й торговельна мережа створюють умови не для зниження собівартості, а, навпаки, для її підвищення, що не вигідно для покупців. При цьому виробники роблять це не для одержання надприбутків, а тільки для того, щоб їхню продукцію брали на продаж у торговельну мережу.

При дослідженні обмеження торговельної надбавки виявлено, що є різні підходи до її встановлення. Частина регіонів розрізняють імпортоване й вітчизняне дитяче харчування та встановлюють для них або однакові торго-

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 25.12.96 № 1548 “Про встановлення повноважень органів виконавчої влади та виконавчих органів міських рад щодо регулювання цін (тарифів)”.

вельні надбавки, або тільки для вітчизняної продукції. В останньому випадку (у п'яти областях) це ставить у неоднакове положення виробників і негативно впливає саме на вітчизняну промисловість. Мотивація деяких регіонів, які не встановлюють таку надбавку для імпоротної продукції, вражає. Наприклад, Львівська обласна державна адміністрація, яка встановила граничний рівень торговельної надбавки у 25% для вітчизняної продукції¹, у відповіді на наш запит від 10 січня 2011 року зазначила, що «не передбачено також обмеження торговельної надбавки на дитяче харчування імпортного виробництва, що деякою мірою могло б привести до різкого скорочення обсягів реалізації цього виду продукції та порушення балансу інтересів суб'єктів господарювання і споживачів» (лист вих. № 3/31/95 від 12.01.2012 року). Тому виникає запитання: чому захищають імпортних виробників та ставлять обмеження для вітчизняних? І в чому виражено баланс інтересів? Адже згідно з аналізом ринку дитячого харчування, наведеним вище, треба захищати саме українських виробників, бо саме імпортне дитяче харчування домінує на вітчизняному ринку й значно перевищено граничний (пороговий) рівень продовольчої незалежності. Що ж є базою для встановлення торговельної надбавки? Якщо для дитячого харчування вітчизняного виробництва такою базою є ціна виробника, то для імпортного – задекларована митна вартість, яку державні органи України не можуть цілком контролювати, на відміну від забезпечення контролю за собівартістю та рівнем рентабельності українських виробників.

Крім того, рівень торговельних надбавок по регіонах значно різниться – найбільший показник втричі вище найменшого (від 10% до 30%), при цьому немає залежності розміру надбавки від урахування в ній транспортних витрат. Тобто, логічно припустити, що при низькій надбавці транспортні витрати враховуються понад рівень надбавки, і навпаки, при високій надбавці не враховуються. Але діючі розпорядження голів облдер-

¹ Розпорядження голови Львівської обласної державної адміністрації від 30 листопада 2005 року № 1171 "Про торговельні надбавки на дитяче харчування".

ж адміністрацій показують, що може бути й навпаки: низька надбавка вже включає транспортні витрати (наприклад, при 15% надбавки у Житомирській та Закарпатській областях), а при великій – їх не включають (наприклад, при 25% у Кіровоградській області), тобто збільшують за рахунок цього прибуток.

Також значно різниться підхід до врахування транспортних витрат у торговельних надбавках:

деякі регіони встановили, що транспортні витрати вже включені у торговельну надбавку. До числа таких регіонів входять, наприклад, Закарпатська² та Черкаська області³. Головне управління економіки останньої на наш запит відповіло, що «транспортні витрати входять до торговельної надбавки» (лист вих. № 2/04 від 18.01.2012 року);

інші регіони взагалі не виокремлюють це питання у постановах. До таких належить, наприклад, Київська область. А Харківська й Запорізька відповіли, що відповідно до постанови КМУ від 25.12.1996 року № 1548 врахування транспортних витрат та їхніх меж у торговельній надбавці не визначено (відповідно листи вих. № 01-05/12 від 12.01.2012 року та вих. № 79-Д-006-е від 13.01.2012 року);

ще інші допускають, що фактичні транспортні витрати можна враховувати понад рівень торговельної надбавки. У цьому випадку також є розбіжності в тому, що може бути включено. Серед інших існують наступні варіанти:

фактичні транспортні витрати по доставці дитячого харчування включено у роздрібну ціну понад рівень торговельної надбавки (наприклад, Кіровоградська й Хмельницька області);

фактичні транспортні витрати можна включити у роздрібну ціну понад рівень торговельної надбавки (при цьому незрозуміло, коли можна, а коли ні):

² Розпорядження голови Закарпатської обласної державної адміністрації від 15 вересня 2005 року № 564 "Про державне регулювання цін".

³ Розпорядження голови Черкаської обласної державної адміністрації від 23 серпня 2011 року № 269 "Про встановлення граничних рівнів рентабельності та торговельних надбавок на дитяче харчування".

а) без обмежень (Львівська, Вінницька, Хмельницька області);

б) за винятком міських перевезень (Полтавська область);

в) тільки транспортні витрати від станції відправлення до станції призначення (першого покупця) або транспортні витрати у разі вивезення покупцем товару автомобільним транспортом безпосередньо зі складу виготовника, за винятком внутрішньоміських перевезень (Рівненська¹ й Тернопільська області);

у торговельній надбавці «враховані транспортні витрати у межах області. При

необхідності транспортні витрати для доставки з-за меж області можна включати в ціну понад рівень граничних ТН» (Чернівецька область²).

На підставі наведеної інформації нами змодельована ситуація з наступними вихідними даними: собівартість дитячого харчування в усіх регіонах, що його виробляють, прийнята на рівні 2,50 грн і помножена на граничний рівень рентабельності; у регіонах, що його не виробляють, оптова ціна продажу встановлена на рівні – 3,00 грн. Одержані дані наведені у таблиці 1.

1. Розрахунок можливого впливу граничного рівня рентабельності на оптову ціну продажу вітчизняних виробників

Область	Граничний рівень рентабельності виробництва, %	Собівартість, грн	Оптова ціна продажу, грн
Вінницька	25%	2,5	3,13
Волинська	Відсутнє регулювання	2,5	Може бути яка завгодно
Дніпропетровська	те саме	2,5	те саме
Донецька	25	2,5	3,13
Житомирська	15	2,5	2,88
Закарпатська	15	2,5	2,88
Запорізька	Не передбачено (відсутнє виробництво)		3,00
Івано-Франківська	15	2,5	2,88
Київська	20	2,5	3,00
Кіровоградська	20	2,5	3,00
Луганська	20	2,5	3,00
Львівська	Не передбачено (відсутнє виробництво)		3,00
Миколаївська	те саме		3,00
Одеська	25	2,5	3,13
Полтавська	25	2,5	3,13
Рівненська	15	2,5	2,88
Сумська	25	2,5	3,13
Тернопільська	15	2,5	2,88
Харківська	25	2,5	3,13
Херсонська	20	2,5	3,00
Хмельницька	Не передбачено (відсутнє виробництво)		3,00
Черкаська	10	2,5	2,75
Чернівецька	Не передбачено (відсутнє виробництво)		3,00
Чернігівська	10	2,5	2,75
м. Севастополь	25	2,5	3,13

Джерело: Розраховано автором.

На підставі даних таблиці 1, де одержано діапазон цін від 2,75 грн до 3,13 грн, розраховано варіанти зміни ціни продажу в торговельних мережах залежно від рівня торго-

вельної надбавки та врахування у ній транспортних витрат. Для порівняння з цінами на дорожчу імпорту продукцію розрахунок доповнено цінами на рівні 4,00 – 6,00 грн

¹ Розпорядження голови Рівненської обласної державної адміністрації від 01 серпня 1997 року № 467 "Про розміри торговельних надбавок та рентабельності".

² Розпорядження голови Чернівецької обласної державної адміністрації від 03.06.2008 року № 287-р "Про використання повноважень обласною державною адміністрацією у галузі ціноутворення".

(але ціни можуть бути вищими, що збільшить різницю). Транспортні витрати умовно прийняті на рівні: за межі міста – 0,03 грн на

1 пак., за межі міста та в місті – 0,045 грн на 1 пак. (табл. 2).

2. Розрахунок можливого впливу граничного рівня торговельної надбавки на ціну продажу в торговельних мережах залежно від оптової ціни продажу виробника та врахування транспортних витрат

Оптова ціна грн	Ціна з урахуванням граничного рівня торговельної надбавки, грн															Різниця по цінній групі, (max-min), грн	Різниця по цінній групі (max/min), %
	10 %			15 %			20 %			25 %			30 % *				
	1	2**	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3		
2,75	3,03	-	3,07	3,16	3,19	3,21	3,30	3,33	3,35	3,44	3,47	3,48	3,58	3,61	3,62	0,60	19,67
2,88	3,17	-	3,21	3,31	3,34	3,36	3,46	3,49	3,50	3,60	3,63	3,65	3,74	3,77	3,79	0,62	19,60
3,00	3,30	-	3,35	3,45	3,48	3,50	3,60	3,63	3,65	3,75	3,78	3,80	3,90	3,93	3,95	0,65	19,55
3,13	3,44	-	3,49	3,60	3,63	3,64	3,76	3,79	3,80	3,91	3,94	3,96	4,07	4,10	4,11	0,67	19,49
4,00	4,40	-	4,45	4,60	4,63	4,65	4,80	4,83	4,85	5,00	5,03	5,05	5,20	5,23	5,25	0,85	19,20
5,00	5,50	-	5,55	5,75	5,78	5,80	6,00	6,03	6,05	6,25	6,28	6,30	6,50	6,53	6,55	1,05	19,00
6,00	6,60	-	6,65	6,90	6,93	6,95	7,20	7,23	7,25	7,50	7,53	7,55	7,80	7,83	7,85	1,25	18,86

Джерело: Розраховано автором.

* 30% існує тільки у Луганській області, де у рішенні голови облдержадміністрації метод врахування транспортних витрат не вказано.

** Такої комбінації не існує.

1 - Торговельна надбавка враховує транспортні витрати.

2 - Торговельна надбавка + транспортні витрати за межі міста.

3 - Торговельна надбавка + транспортні витрати за межі міста та у місті.

Аналіз даних табл. 2 показує, що при незначній різниці у відсотках по цінних групах, різниця у грошовому еквіваленті між останніми дуже суттєва – майже у 2 рази. Таким чином, якщо, наприклад, вітчизняний виробник продає свою продукцію по 2,75 грн, максимальна кінцева ціна продажу в магазині не може перевищувати 3,62 грн, тобто різниця 0,87 грн (у т.ч. транспортні витрати), якщо магазин купує імпордне дитяче харчування по 6,00 грн, то максимальна кінцева ціна продажу в магазині не може перевищувати 7,85 грн, тобто різниця 1,85 грн (у т.ч. транспортні витрати). Тобто, магазинам вигідніше купувати й реалізовувати дорожче імпордне дитяче харчування, ніж дешевше вітчизняне. Те саме стосується й конкуренції по цінах між вітчизняними виробниками: при однаковій собівартості на початку розрахунку різниця у регулюванні між областями приводить до різниці за ціною продажу на 1,08 грн, або 35 % (від мінімальної ціни у 3,03 грн до максимальної 4,11 грн).

Наведені дані показують, що держава втручається в діяльність підприємців, хоча

ще у 1994 р. у чинній Постанові КМУ «Про ціноутворення в умовах реформування економіки» зазначалося, що треба «скоротити обсяги державного регулювання цін і тарифів, обмеживши їх тільки природними та окремими штучними монопольними утвореннями». Але й досі рівень рентабельності при виробництві й рівень торговельної надбавки при продажу дитячого харчування регулюються державними органами. Така турбота держави про покупців (споживачів) і регулювання цінової політики має негативні наслідки для виробництва та виробників вітчизняного дитячого харчування. З огляду на показники розподілу ринку й динаміку його зростання можна констатувати, що за допомогою чинного законодавства стимулюється не вітчизняна галузь дитячого харчування, а закордонна.

Для виправлення ситуації пропонуємо наступні заходи:

1. Відмінити обмеження. Це створить умови для вільної конкуренції якості та ціни, що вже давно пропонують виробники, а також відповідає завданням Постанови

КМУ «Про ціноутворення в умовах реформування економіки».

2. Якщо залишити обмеження, то необхідно:

скасувати можливість регулювання на регіональному рівні граничного рівня рентабельності й торговельної надбавки;

на державному рівні закріпити єдині стандарти, єдині відсотки обмеження, які повинні діяти на всій території України, для всіх підприємств, що зрівняє їхні конкурентні позиції. Але при цьому варіанті імпортні виробники все одно залишаються у привілейованому становищі;

транспортні витрати враховувати понад рівень торговельної надбавки;

для стимулювання вітчизняного виробника ввести квотування торговельних площ. Наприклад, зобов'язати торгівлю надавати 50/50 % площ, відведених під розташування об'єктів дитячого харчування, відповідно імпортному й вітчизняному виробникам. Хоча цей протекціоністський засіб є обмеженням вільної конкуренції, неринковим методом, але він нівелює привілейоване становище імпортного дитячого харчування та сприятиме гарантованій появі у торгівлі вітчизняного.

Проаналізовано нормативну базу та встановлено істотну різницю з регулювання граничного рівня рентабельності при виробництві та обмеження торговельної надбавки при продажу дитячого харчування між регіонами; розраховано вплив регулювання на різницю в цінах по ланцюгу від собівартості до ціни реалізації в торговельній мережі; внесено пропозиції щодо зміни заходів регулювання ринку дитячого харчування.

Проанализирована нормативная база и установлена существенная разница по регулированию граничного уровня рентабельности при производстве и ограничению торговой надбавки при продаже детского питания между регионами; рассчитано влияние регулирования на разницу в ценах по цепи от себестоимости до цены реализации в торговой сети; внесены предложения по изменению мер регулирования рынка детского питания.

An article analyses the regulatory framework and establishes a significant difference in regulating the boundary level of profitability in the production and limitation of trading markup on selling the baby food between regions, provides calculation of the effect of regulation on the price difference starting from the cost of goods sold (COGS) till manufacturer's suggested retail price (MSRP); suggests the proposals on improving the measures of regulation of baby food market.

*

Н.Ф. ЯРЕМЧУК, аспірант*

Вінницький національний аграрний університет

Облік ремонту нерухомості

Успішна діяльність підприємства можлива за наявності необхідних для виробництва ресурсів, у тому числі й об'єктів нерухомості. Нерухомість у загальному розумінні можна характеризувати як нерухоме майно.

Відповідно до Закону України «Про іпотеку» та класифікатора державного майна до нерухомого майна (нерухомості) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці й невід'ємно пов'язані з нею, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення (будівлі, споруди)¹.

На відміну від землі нерухомість є об'єктом, що може втрачати свої фізичні властивості, а тому потребує їх відновлення проведенням ремонтних робіт.

Мета статті – розкриття основних положень обліку ремонтів об'єктів нерухомості.

Значний внесок у розробку теоретичних і методологічних основ щодо проблем обліку ремонтних робіт основних засобів зробили такі вітчизняні вчені: М.І. Бондар, С.Ф. Голов, В.В. Сопко, Л.К. Сук, Н.М. Марченко, П.Я. Хомин та ін. Віддаючи належне науковим працям провідних науковців, слід від-

* Науковий керівник – Л.В. Гуцаленко, доктор економічних наук, професор.

¹ Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003 р. №898-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/>

show/898-15; Про затвердження класифікатора державного майна: Наказ Фонду державного майна від 15.03.2006 р. №461 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN19358.html.

КМУ «Про ціноутворення в умовах реформування економіки».

2. Якщо залишити обмеження, то необхідно:

скасувати можливість регулювання на регіональному рівні граничного рівня рентабельності й торговельної надбавки;

на державному рівні закріпити єдині стандарти, єдині відсотки обмеження, які повинні діяти на всій території України, для всіх підприємств, що зрівняє їхні конкурентні позиції. Але при цьому варіанті імпортні виробники все одно залишаються у привілейованому становищі;

транспортні витрати враховувати понад рівень торговельної надбавки;

для стимулювання вітчизняного виробника ввести квотування торговельних площ. Наприклад, зобов'язати торгівлю надавати 50/50 % площ, відведених під розташування об'єктів дитячого харчування, відповідно імпортному й вітчизняному виробникам. Хоча цей протекціоністський засіб є обмеженням вільної конкуренції, неринковим методом, але він нівелює привілейоване становище імпортного дитячого харчування та сприятиме гарантованій появі у торгівлі вітчизняного.

Проаналізовано нормативну базу та встановлено істотну різницю з регулювання граничного рівня рентабельності при виробництві та обмеження торговельної надбавки при продажу дитячого харчування між регіонами; розраховано вплив регулювання на різницю в цінах по ланцюгу від собівартості до ціни реалізації в торговельній мережі; внесено пропозиції щодо зміни заходів регулювання ринку дитячого харчування.

Проанализирована нормативная база и установлена существенная разница по регулированию граничного уровня рентабельности при производстве и ограничению торговой надбавки при продаже детского питания между регионами; рассчитано влияние регулирования на разницу в ценах по цепи от себестоимости до цены реализации в торговой сети; внесены предложения по изменению мер регулирования рынка детского питания.

An article analyses the regulatory framework and establishes a significant difference in regulating the boundary level of profitability in the production and limitation of trading markup on selling the baby food between regions, provides calculation of the effect of regulation on the price difference starting from the cost of goods sold (COGS) till manufacturer's suggested retail price (MSRP); suggests the proposals on improving the measures of regulation of baby food market.

*

Н.Ф. ЯРЕМЧУК, аспірант*

Вінницький національний аграрний університет

Облік ремонту нерухомості

Успішна діяльність підприємства можлива за наявності необхідних для виробництва ресурсів, у тому числі й об'єктів нерухомості. Нерухомість у загальному розумінні можна характеризувати як нерухоме майно.

Відповідно до Закону України «Про іпотеку» та класифікатора державного майна до нерухомого майна (нерухомості) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці й невід'ємно пов'язані з нею, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення (будівлі, споруди)¹.

На відміну від землі нерухомість є об'єктом, що може втрачати свої фізичні властивості, а тому потребує їх відновлення проведенням ремонтних робіт.

Мета статті – розкриття основних положень обліку ремонтів об'єктів нерухомості.

Значний внесок у розробку теоретичних і методологічних основ щодо проблем обліку ремонтних робіт основних засобів зробили такі вітчизняні вчені: М.І. Бондар, С.Ф. Голов, В.В. Сопко, Л.К. Сук, Н.М. Марченко, П.Я. Хомин та ін. Віддаючи належне науковим працям провідних науковців, слід від-

* Науковий керівник – Л.В. Гуцаленко, доктор економічних наук, професор.

¹ Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003 р. №898-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/>

show/898-15; Про затвердження класифікатора державного майна: Наказ Фонду державного майна від 15.03.2006 р. №461 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN19358.html.

значити, що низка питань, які виникають зі змінами законодавчих документів, потребують подальшого дослідження й уточнення.

Починаючи з 2008 року, у складі нерухомості виділяється «операційна» та «інвестиційна» нерухомість. Відзначимо, що інвестиційна нерухомість – це власні або орендовані на умовах фінансової оренди земельні ділянки, будівлі, споруди, які розташовуються на землі, утримувані з метою одержання орендних платежів або збільшення власного капіталу, а не для виробництва і постачання товарів, надання послуг, адміністративної мети або продажу в процесі звичайної діяльності. Операційна нерухомість – це власні або орендовані на умовах фінансової оренди земельні ділянки, будівлі, споруди, які розташовуються на землі, утримувані з метою використання для виробництва, або постачання товарів чи надання послуг, або ж в адміністративних цілях¹.

У сучасних умовах, особливої уваги практикуючих бухгалтерів потребує облік витрат на ремонт об'єктів нерухомості. Проблеми, що викликають ускладнення в практиці обліку ремонтних операцій, пов'язані, передусім, із розмежуванням сутності ремонтних робіт. Поняття «ремонт» є досить широким та багатограним і класифікується за різними ознаками: видами; належністю основних засобів; відношенням до господарської діяльності; відношенням до плану; способом здійснення.

Листом Державного комітету України з питань житлово-комунального господарства від 26.01.2005 № 4/3-102 «Щодо Примірного переліку послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій та послуг з ремонту приміщень, будинків, споруд» визначено поняття капітального й поточного ремонтів будівлі².

¹ Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 32 «Інвестиційна нерухомість»: Наказ Міністерства фінансів України від 02.07.2007 р. №779 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://crimealawyers.com/files/standart-32.rar>.

² Щодо Примірного переліку послуг з утримання будинків і споруд та прибудинкових територій та послуг з ремонту приміщень, будинків, споруд: Лист Державного комітету України з питань житлово-комунального господарства від 26.01.2005 № 4/3-102 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.10186.0>

Під поточним ремонтом розуміють комплекс ремонтно-будівельних робіт, який передбачає систематичне та своєчасне підтримання експлуатаційних якостей і попередження передчасного зносу конструкцій та інженерного обладнання. Метою поточного ремонту є підтримання об'єкта в належному стані без поліпшення якісних характеристик до капітального ремонту.

Під капітальним ремонтом будівлі розуміють комплекс ремонтно-будівельних робіт, який передбачає заміну, відновлювання й модернізацію конструкцій і обладнання будівель у зв'язку з їх фізичною зношеністю та руйнуванням, поліпшення експлуатаційних показників, а також – планування будівлі й благоустрою території без зміни будівельних габаритів об'єкта.

Його характерною ознакою є необхідність поліпшення експлуатаційних характеристик, а це веде безпосередньо до збільшення майбутніх економічних вигід від використання об'єкта основних засобів, і в окремих випадках до поліпшень об'єкта. Підтвердження такої тези знаходимо у тому, що, згідно з згаданим вище листом, до капітального ремонту належить модернізація конструкцій, обладнання будівель, поліпшення планування будівлі, тобто реконструкція.

Модернізація (від французького *moderniser* – новітній, сучасний) – часткове вдосконалення конструкції та заміна застарілого устаткування (машин, обладнання й ін.), технології виробництва, технічне і технологічне переоснащення підприємств.

Згідно з Методичними рекомендаціями з бухгалтерського обліку основних засобів, прикладами поліпшень, які приводять до збільшення майбутніх економічних вигід, є:

модифікація, модернізація об'єкта основних засобів із метою подовження строку його корисної експлуатації або збільшення його виробничої потужності;

заміна окремих частин обладнання для поліпшення якості продукції (робіт, послуг);

запровадження ефективнішого технологічного процесу, який дасть змогу зменшити початково оцінені виробничі витрати;

добудування (надбудова) будівлі, яке збільшить кількість, місце, площу будівлі, обсяги, поліпшить якість виконуваних робіт, послуг або умови їх виконання¹.

Проведення капітального ремонту, відповідно до п. 14 П(С)БО 7, призводить до збільшення первісної вартості об'єктів нерухомості, які підлягали ремонтним роботам. Витрати для підтримки об'єкта в робочому стані включаються до складу витрат періоду².

Враховуючи норми ПКУ (п. 146.11), первісна вартість нерухомості при податкових розрахунках може збільшуватися на суму витрат, пов'язаних із ремонтом та поліпшенням (модернізація, модифікація, будова, дообладнання, реконструкція), що перевищує 10% сукупної балансової вартості всіх груп нерухомості, що підлягають амортизації, на початок звітного періоду. Відповідно витрати суми поліпшення відносять на той об'єкт нерухомості, щодо якого здійснюють ремонт чи поліпшення. В іншому випадку всі витрати відносять до витрат звітного періоду³.

Методику податкових розрахунків неодноразово піддають критиці. Однак, як зазначає П.Я. Хомин, вимог податкового законодавства слід дотримувати, незважаючи на їхню алогічність⁴.

Таким чином, ремонт об'єктів нерухомості передбачає: 1) часткове відновлення окремих об'єктів для підтримання їх у робочому стані без поліпшення якісних характеристик; 2) комплекс будівельно-монтажних робіт, пов'язаних із поліпшенням експлуатаційних показників об'єктів нерухомості (рис.).

Облік господарських операцій, пов'язаних із ремонтними роботами об'єктів нерухомості, наведено в таблиці 1.

¹ Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку основних засобів: Наказ Міністерства фінансів України від 30.09.2003 р. №561 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tc.nusta.com.ua/dkrku/dgerela/272.htm>.

² Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»: Наказ Міністерства фінансів України від 27.04.2000 р. №92: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00>.

³ Податковий кодекс України від 2.12. 2010 р. №2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

⁴ Хомин П.Я. Відмінності фінансового і податкового обліку основних засобів як наслідок неузгодженості звітності / П.Я. Хомин // Бухгалтерський облік і аудит. – 2003. – №9. – С. 25.

Дані таблиці підтверджують, що витрати на капітальний ремонт відображають спочатку на рахунку 15, а потім списують на збільшення вартості об'єкта нерухомості. Поточний ремонт відображає витрати звітного періоду.

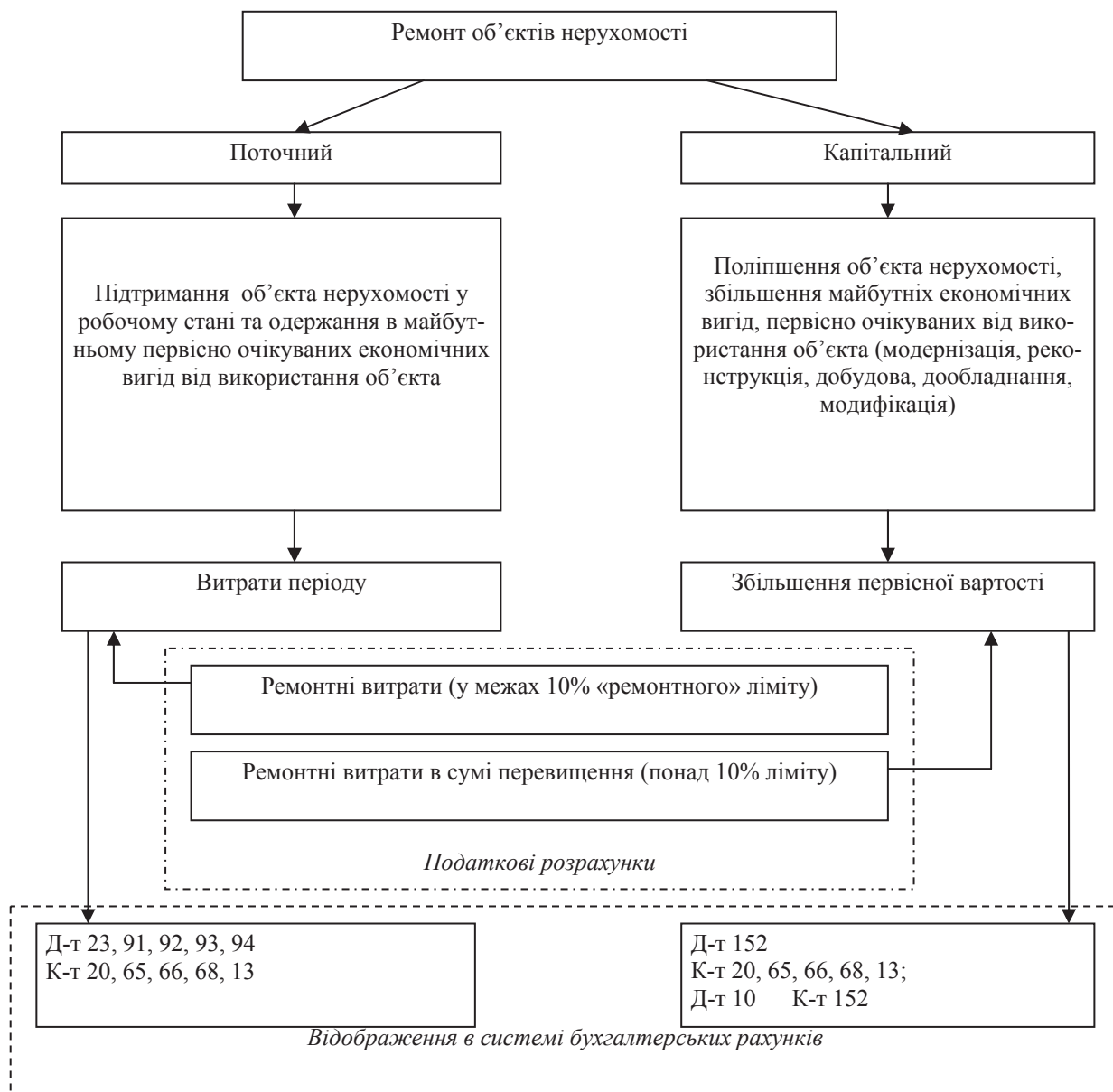
Проте з метою одержання інформації для контролю й аналізу бухгалтерам необхідно облік витрат на ремонт здійснювати окремо для кожного об'єкта, який ремонтується, у розрізі інвестиційної та операційної нерухомості.

З викладеного підтверджується необхідність деталізації аналітичних рахунків до рахунка 15 «Капітальні інвестиції».

Рішення про характер ремонтних робіт (тобто на що вони направлені: підтримку чи поліпшення) приймається керівником підприємства з урахуванням результату аналізу існуючої ситуації й істотності таких витрат (п. 29 Методичних рекомендацій №561).

При цьому, як правило, технічний висновок про направленість заходів, що проводяться, з погляду подальшої експлуатації об'єктів нерухомості керівнику надає фахівець відповідного профілю (головний інженер, начальник цеху чи інша компетентна особа).

У результаті дослідження встановлено невідповідність віднесення витрат на капітальний ремонт у бухгалтерському обліку та податкових розрахунках, що спричиняє додаткові розрахунки працівниками бухгалтерії. Поточний ремонт передбачає понесення витрат для підтримання об'єктів нерухомості у робочому стані, капітальний ремонт – понесення витрат на будівельно-монтажні роботи, що пов'язані з поліпшенням експлуатаційних показників об'єктів нерухомості. Однак для розмежування витрат капітального ремонту за даними бухгалтерського обліку і податкових розрахунків у бухгалтерії необхідно формувати кошторис витрат на ремонтні роботи (табл. 2) та розрахунок суми збільшення первісної вартості об'єктів нерухомості (табл. 3).

Уточнення характеру ремонтних робіт об'єктів нерухомості

1. Порядок відображення в обліку ремонтних робіт об'єктів нерухомості

Зміст господарських операцій	Кореспонденція рахунків		Сума, грн
	дебет	кредит	
Відображено витрати на поточний ремонт об'єкта операційної нерухомості (адмін-будинки)	92	20, 22, 66, 65, 63, 68	500
Відображено витрати на поточний ремонт інвестиційної нерухомості (склад)	91	20, 22, 66, 65, 63, 68	500
Відображено витрати на поліпшення об'єкта операційної нерухомості	152	20, 22, 66, 65, 63, 68	5000
Витрати на поліпшення віднесено на збільшення первісної вартості об'єкта операційної нерухомості	103	152	5000
Відображено витрати на поліпшення об'єкта інвестиційної нерухомості	152	20, 22, 66, 65, 63, 68	5000
Витрати на поліпшення віднесено на збільшення первісної вартості об'єкта інвестиційної нерухомості	100	152	5000

2. Кошторис витрат на ремонт об'єктів нерухомості

Характеристика конструкції:

тип будівлі: _____ ;

тип фундаменту: _____ ;

тип стін: _____ ;

тип перекриттів: _____ ;

тип покрівлі: _____ ;

вікна: _____ ;

Тип пошкодження _____ .

Найменування робіт	К-ть	Ціна, грн	Вартість, грн	Примітки
Матеріали			25000	
...				
...				
Разом	x	x	25000	
Оплата праці			10000	
...				
...				
Разом	x	x	10000	
Експлуатація будівельних машин і механізмів			10000	
...				
...				
Разом	x	x	10000	
Інші витрати			5000	
...				
Разом	x	x	5000	
Усього	x	x	50000	

3. Розрахунок суми збільшення первісної вартості об'єктів нерухомості

Об'єкт	Залишкова (балансова) вартість	Плановий кошторис витрат на ремонт (поточний - П; капітальний - К)	Планові показники					Фактичні показники				Примітки
			Податкові дані					фактичні витрати	балансова вартість об'єкта ремонту у податкових розрахунках	балансова вартість об'єкта ремонту у бухгалтерському обліку	характер ремонту (П, К)	
			балансова вартість об'єкта ремонту	балансова вартість групи, що підлягає амортизації	10%	перевищення	характер ремонту (поточний - П., капітальний - К)					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Склад	80000	К-50000	89000	350000	35000	15000	К	52000	104000	132000	К	

Запропоновані форми документів сприятимуть розмежуванню витрат на ремонтні роботи об'єктів нерухомості.

Розкрито основні положення обліку ремонтів об'єктів нерухомості. Дослідженням підтверджена необхідність деталізації аналітичних рахунків до рахунка 15 „Капітальні інвестиції”. Запропоновані форми документів сприятимуть розмежуванню витрат на ремонтні роботи об'єктів нерухомості.

Раскрыты основные положения учета ремонтных объектов недвижимости. Исследованием подтверждена необходимость детализации аналитических счетов к счету 15 „Капитальные инвестиции”. Предложенные формы документов будут способствовать разделению затрат на ремонтные работы объектов недвижимости.

An article studies major patterns of accounting of maintenance of real estate. The fact that it is necessary to provide itemed accounts for the account 15 'The capital investments' is substantiated. The suggested documents can contribute to the process of distribution of maintenance charges.

*

Орендна плата за земельні ділянки у формуванні витрат виробництва сільськогосподарської продукції

У результаті проведення земельної реформи створено нові підприємства ринкового типу, виробництво в яких ведеться на основі оренди земель. Право оренди – це засноване на договірній основі платне володіння та користування земельною ділянкою, для провадження господарської діяльності. Згідно із Земельним кодексом України оренда земельної ділянки може бути короткостроковою – не більше п'яти років і довгостроковою – не більше 49 років. Як показала практика, більшість договорів оренди укладаються терміном до п'яти років.

Земля надається у приватну власність і користування громадянам України, які обробляють її самостійно, або передають в оренду за договорами. Основний документ, який регулює земельні відносини, – Земельний кодекс України, згідно з яким можливість купівлі-продажу існує, а це означає, що земля стала товаром¹. Водночас земельним законодавством передбачено низку обмежень на купівлю-продаж земельних ділянок. У Кодексі встановлено, що власники земельних ділянок не вправі до 01 січня 2010 року, а зі змінами до 01 січня 2013 року, будь-яким способом відчужувати належні їм ділянки.

Теоретичні аспекти використання земель, нарахування та виплати орендної плати, враховуючи методику оцінки землі й інші досліджували вітчизняні вчені: В.К. Андрійчук, В.М. Кривенко, А.Г. Тихонов, А.М. Третяк, В.П. Феденко, М.М. Федоров, О.М. Шпичак й багато інших¹. Проте фор-

мування ринку землі потребує подальшого вивчення реального стану орендних відносин у сільському господарстві.

Мета статті – розглянути питання формування витрат виробництва з урахуванням орендної плати із законодавчими змінами до грошової оцінки землі та викликані цим зміни у собівартості продукції.

Земля є незамінним засобом виробництва і виробничий процес здійснити без неї неможливо. Загальна площа землі України становить 60,4 млн га.

Згідно зі статистичними даними, сільськогосподарські угіддя України мають 41,7 млн га, або 69,1% загальної площі земель. У загальній площі сільськогосподарських угідь площа ріллі становить 32,4 млн га (77,8%), сіножаті – 2,4 (5,8%), пасовища – 5,5 (13,2%), багаторічні насадження – 0,4 млн га (1,0%)². Найбільшу цінність у складі сільськогосподарських угідь мають рілля і багаторічні насадження. Основними землевласниками та землекористувачами є громадяни й сільськогосподарські підприємства, яким надано у власність і користування 36,8 млн га сільськогосподарських угідь й у тому числі 30,8 млн га ріллі, що становить відповідно 88,3 та 94,9% загальної площі угідь.

Відносини між власником землі й користувачем регулюються багатьма нормативними документами, такими як Земельний кодекс України, Закон України "Про оренду землі", Укази Президента, Постанови Кабінету Міністрів України та багато інших. Основним документом між власником землі та користувачем є договір, який відповідно до чинного законодавства України має пройти

* Науковий керівник – О.М. Шпичак, доктор економічних наук, професор, академік НААН.

¹ Тихонов А.Г. Наукові підходи до землеустрійного проектування агроформувань на засадах сталого розвитку землекористування / А.Г. Тихонов, В.П. Феденко // Землевпоряд. вісн. – 2002. – №4; Третяк А.М. Землевпорядне проектування. Теоретичні основи і територіальний землеустрій // А.М. Третяк. – К.: Вища освіта, 2006.

² Статистичний бюлетень "Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2010 рік" / Державна служба статистики України. – К., 2011.

процедуру реєстрації договорів оренди землі й прав на землю. За останній рік до цієї процедури внесено чимало змін, вона як і раніше регламентується Порядком, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України від 25.12.1998 року за № 2073.

Перелік документів, які необхідно подати сільгоспідприємству (юридичній особі) для реєстрації договору оренди землі, регламентується вищезазначеним Порядком і подається до відповідного територіального органу Держземагентства України. Слід подати:

заяву про державну реєстрацію договору оренди землі;

копії свідоцтва про Державну реєстрацію юридичної особи та витяг з Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців;

копію довідки про взяття на облік платника податку (форма № 4-ОПП), в якій зазначаються відомості про податковий номер юридичної особи;

документацію із землеустрою, яка включає: план (схему) земельної ділянки і містить відомості про координати поворотних точок меж частини земельної ділянки, яка надається в оренду (у трьох примірниках);

обмінний файл;

договір оренди землі (у трьох примірниках);

копію державного акта на право власності на землю, яка знаходиться у власності фізичних або юридичних осіб;

акт перенесення меж земельної ділянки, що надається в оренду, на місцевість;

проект відведення земельної ділянки;

акт прийому-передачі об'єкта оренди.

Як визначено Порядком, строк державної реєстрації договорів оренди земельної ділянки становить 30 днів. Водночас Законом України "Про оренду землі" установлено, що строк такої реєстрації не повинен перевищувати 14 днів із моменту подання заяви¹. Правда, при цьому не конкретизується, які дні – робочі чи календарні – враховуватимуться.

Як показує практика, територіальні органи Держземагентства України частіше за все не дотримуються зазначених строків держа-

вної реєстрації, проте оскарження їхніх неправочинних дій забирає ще більше часу, тому орендареві доводиться миритися з нашою правовою дійсністю.

Вартість послуг із реєстрації договорів оренди землі ДП "Центр державного земельного кадастру", який здійснював цю процедуру до 01.01.2011 року, була встановлена спільним наказом Держкомзему, Мінфіну та Мінекономіки від 15.06.2001 року за № 97/298/124 "Про затвердження розмірів оплати земельно-кадастрових робіт і послуг". Проте після передачі повноважень із державної реєстрації територіальним органам Держземагентства вартість цих послуг так і не була офіційно визнана. Хоча згідно із Законом України "Про оренду землі" максимальна плата за реєстрацію договорів оренди сільськогосподарського призначення не має перевищувати трьох неоподаткованих мінімальних доходів громадян, тобто 51 грн².

Важливим у цьому ланцюжку є не реєстрація договору, а саме його складання. Із переліку документів, необхідних для реєстрації, власник землі може подати тільки копію державного акта й копію паспорта з реєстраційним номером платника податку (ідентифікаційним номером), а всі інші – виготовляються або самим територіальним відділом ДП "Центр державного земельного кадастру", або приватними структурами, вартість послуг яких не регулюється жодним законодавчим актом. Як показує практика, складанням і реєстрацією договорів займається користувач, період проходження договору від моменту подачі його на складання до реєстрації займає до року, а часом і більше, а загальна вартість – до 900 грн за один договір. Оскільки середній розмір одного паю по Україні становить близько чотирьох гектарів, середній термін договору оренди до п'яти років, то користувач (орендар) додатково несе витрати до 45 грн на один гектар на рік, не беручи до уваги витрати на утримання персоналу по супроводженню договорів протягом їх дії.

Держава постійно намагається навести порядок у земельних відносинах, але цим самим створює "хаос". Внесення змін у той

¹ Закон України "Про оренду плати" від 06.10.1998 р. № 161-XIV // Інформаційно-аналітичний центр "Ліга". – 2011.

² Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III – Харків: Вид-во "Одісей", 2010.

чи інший документ, який стосується земельних відносин, тягне за собою внесення змін у документ, який регулює відносини між власником і землекористувачем, а це в свою чергу додаткові витрати.

Важливу зміну в земельні відносини вніс Уряд України своєю Постановою Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 року за № 1185 "Про внесення змін до Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів", якою затверджено коефіцієнт підвищення нормативної грошової оцінки землі сільськогосподарського призначення з 01 січня 2012 року в розмірі 1,756. Такі зміни збільшують середню оціночну вартість землі по Україні з 11,9 до 20,9 тис. грн за 1 га¹.

Вказані зміни нормативної грошової оцінки землі впливають на бюджет товаровиробників, власників землі та найманих працівників. Крім того, потрібно внести зміни до договорів оренди земельних ділянок, а це додаткові витрати².

Збільшення оціночної вартості сільськогосподарських земель з урахуванням коефіцієнта 1,756 сприяло підвищенню орендної плати для власників земельних ділянок. За 2011 рік орендодавці одержали орендної плати 6,05 млрд грн, у тому числі 65% (3,91 млрд грн) оплачено сільськогосподарською продукцією, 3% (205,7 млн грн) – послуги і тільки 32% (1,94 млрд грн) грошима.

У середньому по Україні орендна плата за земельні частки в 2011 році дорівнювала 350,8 грн на 1 га.

Згідно зі статистичними даними орендна плата в грошовому виразі коливається від 258,9 грн за 1 га в Закарпатській області до 686,1 грн – у Черкаській. З 2012 року орендна плата за 1 га по Україні в середньому становитиме 616,0 грн за 1 га, або збільшиться на 75,6%³.

¹ Урядовий кур'єр "Орендні відносини" від 06.03.2012 р. № 43. – К.: ТОВ "Мега-Поліграф", 2012.

² Шпичак О.М. Проблеми земельної реформи і ціни землі сільськогосподарського призначення / О.М.Шпичак // Наук. вісн. НУБіП України. – 2011. – № 68. – Ч. 1. – С. 10-17.

³ Статистичний бюлетень "Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2010 рік" / Державна служба статистики України. – К., 2011.

У загальному сума орендної плати по Україні за 17,5 млн га площі сільськогосподарських угідь, які взято в оренду, враховуючи збільшення орендної плати до 616,0 грн за 1 га, зросте до 10,78 млрд грн.

Передача в оренду земельних ділянок, що перебувають у власності громадян і юридичних осіб, здійснюється за договорами оренди між власником земельної ділянки та орендарем (ст. 124 Земельного кодексу). Розмір, форма і строки внесення орендної плати за землю встановлюються за згодою сторін у договорі оренди (крім строків внесення орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності), згідно зі ст. 21 Закону України "Про оренду землі" від 06.10.1998 року № 161-XIV. Водночас Указом Президента від 19.08.2008 року № 725/2008 внесено зміни до ст. 1 Указу Президента від 02.02.2002 року № 92 "Про додаткові заходи щодо соціального захисту селян – власників земельних ділянок та земельних часток (паїв)" у частині запровадження плати за оренду земельних ділянок сільськогосподарського призначення не менше 3 % грошової оцінки землі⁴.

Отже, у зв'язку із прийняттям Указу Президента № 725, Постанови Кабінету Міністрів України № 1185 власники земельних ділянок сільськогосподарського призначення, земельних часток (паїв) можуть ініціювати внесення змін до відповідних договорів оренди щодо збільшення розміру орендної плати. Утім згідно із ст. 30 Закону України № 161 зміна умов договору оренди земельної ділянки здійснюється виключно за взаємною згодою сторін. У разі недосягнення такої згоди спір вирішується у судовому порядку.

Питання реєстрації вказаних договорів визначено п. 2.2 Тимчасового порядку ведення державного реєстру земель, затвердженого наказом Держкомзему від 02.07.2003 року за № 174, реєстратор перевіряє та приймає обмінний файл, у тому числі порівнює його технічну документацію. У разі відповідності обмінного файлу відомостям, наведеним у технічній документації, й

⁴ Постанова КМУ "Про внесення змін до Методики нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів" від 31 жовтня 2011 року № 1185 // Інформаційно-аналітичний центр "Ліга". – 2011.

вимогам до структури, змісту та формату обміну даними, він робить відмітку на титульному аркуші технічної документації про приймання одержаного файлу і заповнює реєстраційну картку. Структура, формат, обсяг та склад земельно-кадастрових даних, що містить обмінний файл, перевіряється за такими критеріями:

їхня відповідність установленим законодавством вимогам;

належність земельних ділянок кадастрового кварталу згідно з індексними кадастровими планами;

відсутність перетинів і розривів між суміжними земельними ділянками, суміжними земельними ділянками суміжних кварталів, тотожність даним балансу земель;

відсутність перетинів та розривів меж угідь земельних ділянок;

контроль відповідності атрибутивних даних земельних угідь чинній нормативній базі класифікаторів і кодифікаторів¹.

Таким чином, оператори (реєстратори) при одержанні всіх необхідних та належним чином оформлених документів щодо реєстрації договорів оренди земельної ділянки повинні видавати й зареєструвати такий договір за вищезгаданим порядком. Реєстратори не мають правових підстав для відмови у реєстрації договорів оренди землі, якщо документи правильно оформлені та відповідають вимогам земельного законодавства.

З огляду на викладене впливає висновок, що відмова у реєстрації договорів оренди земельних ділянок відділами земельних ресурсів з посиланням на їхню невідповідність Указу № 725 є неправомірною. Для оскарження вказаних дій сільськогосподарські підприємства мають право звертатися зі скаргами до земельного відділу обласних держадміністрацій або суду.

У структурі собівартості сільськогосподарської продукції власного виробництва в 2011 році у сільськогосподарських підприємствах орендна плата за землю становила 6,05 млрд грн. Починаючи з 2012 року орендна плата за земельні ділянки збільшиться до 10,78 млрд грн. Сільськогосподарські товаровиробники змушені будуть збільшити

собівартість продукції власного виробництва на 4,58 млрд грн. У такому випадку, щоб залишити ефективність виробництва на тому ж рівні, потрібно буде зменшувати інші статті витрат, або збільшувати ціну реалізації продукції, яку визначає не виробник продукції, а ринок².

Постійні зміни до законодавства стосовно оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення призводять до додаткових витрат. Спочатку Указ Президента № 725, пізніше Постанова Кабінету Міністрів України № 1185, а кожне внесення змін до договору оренди, як показує практика, коштує до 500 грн, крім того, що збільшується сама орендна плата.

Виплачувати орендну плату згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 1185 та Указом Президента № 725 сільськогосподарський виробник не в змозі, в іншому випадку це призведе до масового банкрутства сільгоспідприємства. Змусити сільгоспвиробника вносити зміни до раніше укладених договорів оренди може лише одна із сторін договору. Складніше зареєструвати новий договір оренди, недотримання умов вищезгаданого Указу й Постанови служить відділу земельних ресурсів підставою для відмови. Беручи до уваги практику, одна із сторін договору має право звернутися до суду і в судовому порядку через рішення суду змусити реєстратора зареєструвати договір оренди навіть на 1% орендної плати від нормативної грошової оцінки, але звертатися до суду прийдеться по кожному договору оренди, а це також чималі додаткові витрати.

Отже, змінивши спочатку вартість земельної ділянки з 1,5 до 3%, а потім розмір нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів Уряд розв'язав ряд проблем. Основна проблема соціальна – збільшили доходи населення у вигляді орендної плати спочатку на 50, а потім на 75,6% за рахунок виробника.

Якщо Указ Президента № 725 має рекомендований характер стосовно 3%-ї оренд-

¹ Закон України "Про землеустрій" від 22.05.2003 року № 858-IV // Інформаційно-аналітичний центр "Ліга". – 2011.

² Шпичак О.М. Теорія та практика формування ціни землі сільськогосподарського призначення / О.М. Шпичак, В.Г. Андрійчук // АгроІнком. – 2003. – № 3-4. – С.33-40.

ної плати від нормативної грошової оцінки, то Постанова Кабінету Міністрів України № 213 від 23.03.1995 року "Про методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів" є основною складовою при визначенні орендної плати, не враховувати зміни до Методики стосовно коефіцієнта 1,756 неможливо, а от використати можливість і подати на реєстрацію та зареєструвати договір оренди земельної ділянки в розмірі від 1 до 1,5% цілком реально.

В умовах постійного зростання витрат підвищення орендної плати збільшить витрати сільськогосподарських виробників на

4,58 млн грн, а рентабельність скоротиться до 13,6% (в 2010 році – 21,1%).

На офіційному сайті Верховної Ради України народним депутатом Г.М. Калетніком зареєстровано Проект Закону України "Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо збору за користування земельними ділянками сільськогосподарського призначення)", згідно з яким вводиться новий збір за користування земельними ділянками сільськогосподарського призначення в розмірі 1% від нормативної грошової оцінки землі. В сільгоспвиробника виникає за питання: Який витратний тягар на нього ляже в подальшому ?

Розглянуто формування витрат сільськогосподарського виробництва з урахуванням орендної плати за земельні ділянки із законодавчими змінами до методики нормативної грошової оцінки земель. Обґрунтовано розрахунки збільшення цих витрат і наслідки переоцінки землі для сільськогосподарського виробництва.

Рассмотрено формирование затрат сельскохозяйственного производства с учетом арендной платы за земельные участки с законодательными изменениями к методике нормативной денежной оценки земель. Обоснованы расчеты увеличения этих издержек и последствия переоценки земли для сельскохозяйственного производства.

Formation of expenses of agricultural production taking into account a rent for the land lots with legislative changes to estimated cost of the land is considered. Calculations of increase in costs of production taking into account a rent for the land lots and consequences of reassessment of the land for agricultural production are proved.

* * *

Інфраструктурне забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери: національні пріоритети

Світовий економічний розвиток характеризується істотним загостренням проблем забезпечення сталого, збалансованого та взаємозумовленого функціонування усіх сфер життєдіяльності національних систем. Розвиток агропродовольчої сфери значною мірою зумовлений її інфраструктурною складовою, котра створює об'єктивні умови для розв'язання виробничих і соціальних проблем галузі, оптимізації внутрішніх та зовнішніх економічних зв'язків, комплексного забезпечення підвищення ефективності виробництва, продуктивності праці та загального розвитку сільських територій.

Саме тому подальші трансформаційні процеси в агропродовольчій сфері повинні відповідати принципам сталого розвитку. Багатогранність і неоднозначність трансформацій, що відбуваються в сучасній інфраструктурі, складнощі в обґрунтуванні напрямів переходу до моделі сталого розвитку розкривають усе нові недосліджені аспекти цієї проблеми, що вимагає продовження наукових пошуків. Саме цим проблемам присвячена монографія Т.В. Стройко «Інфраструктурне забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери: національні пріоритети»¹, яка логічно побудована й складається із п'яти взаємозв'язаних розділів.

У першому розділі обґрунтовано теоретичні основи формування інфраструктури агропродовольчої сфери, яка розглядається в розрізі основних складових: виробничої, ринкової, соціальної та інституціональної інфраструктури.

Другий розділ присвячено розкриттю методологічних основ дослідження інфраструктури агропродовольчої сфери в контексті

сталого розвитку, проведено системне дослідження моніторингу інфраструктури щодо державної стратегії сталого розвитку. Особливу увагу приділено обґрунтуванню еколого-економічного інструментарію дослідження інфраструктури агропродовольчої сфери.

У третьому розділі проаналізовано становлення та сучасний стан інфраструктурного забезпечення агропродовольчої сфери в розрізі основних її складових. Проведено економічну діагностику, визначено основні тенденції функціонування ринкової, соціальної й інституціональної інфраструктури агропродовольчої сфери.

Четвертий розділ присвячено концептуальним засадам удосконалення системних складових інфраструктури агропродовольчої сфери в контексті сталого розвитку, визначенню основних напрямів удосконалення виробничої інфраструктури з урахуванням інвестиційної домінанти, обґрунтуванню основних закономірностей розвитку ринкової інфраструктури як елементу гарантування безпеки сталого розвитку. Особливо актуальною є розробка концептуальних основ соціогуманітарного розвитку соціальної інфраструктури агропродовольчої сфери.

У п'ятому розділі автором обґрунтовано національні пріоритети формування інфраструктурного забезпечення агропродовольчої сфери в контексті сталого розвитку. Найбільш актуальним напрямом є формування та реалізація стратегії екологоорієнтованого та інтелектуально-інноваційного розвитку інфраструктури агропродовольчої сфери національної економіки.

Слід сказати, що монографія є повноцінним науковим дослідженням автора, містить широкий спектр питань, які є актуальними для національної економіки, а подальші до-

¹ Стройко Т.В. Інфраструктурне забезпечення сталого розвитку агропродовольчої сфери: національні пріоритети: [монографія] / Т.В.Стройко. – Миколаїв: Дизайн та поліграфія, 2012. – 354 с.

слідження в обраному напрямі сприятимуть удосконаленню теоретико-методологічних

засад формування й розвитку агропродовольчої сфери України.

О.Г. ШПИКУЛЯК, доктор економічних наук

*

Оригінальний та цікавий посібник з підприємництва

Підприємництво поступово та невпинно стає визначальною складовою вітчизняної економіки. Тому й зростає інтерес до вивчення предметів підприємницького спрямування у вищих навчальних закладах. А це, у свою чергу, вимагає не лише розробки нових навчальних курсів, але і якісних навчальних посібників. Кілька з них підготовлено доктором економічних наук, професором Ю.Е. Губені. Зокрема, в академічному середовищі доволі популярний навчальний посібник "Основи підприємництва" (Львів: Українські технології, 2004 р). І ось нещодавно вчений запропонував нове видання – "Підприємництво"¹.

Візьмемо на себе сміливість відзначити, що посібник заслуговує особливої уваги не лише з боку студентів чи вузівських викладачів, але й підприємців, державних службовців чи інших фахівців, що цікавляться питаннями економіки, підприємництва та державного управління. Книга оригінально виконана, цікаво і конкретно написана й має

чимало додаткових зручностей. Вона одержала гриф Міністерства освіти і науки, молоді та спорту як начальний посібник для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів аграрного профілю.

Найперше зазначимо, що в посібнику послідовно викладено шістнадцять тем, кожна з яких є відносно автономною. Історія й теорія підприємництва плавно переходять в його організаційні та правові аспекти, економічне забезпечення, форми і види діяльності. Окреме місце відведено етичним проблемам та новим способам підприємництва, особливостям ведення бізнесу в аграрній сфері, в галузях торгівлі, готельного й ресторанного господарства. Автор не оминув важливі питання малого підприємництва, регуляторної політики, специфіки підприємства у біржовій справі та у зовнішньоекономічній діяльності.

Будь-який викладач зможе без проблем сформулювати з них для навчального процесу блоки тем (модулі), а студенти легко віднайдуть необхідну інформацію й посилання на джерела. До кожної теми подано: мотиваційну епіграму, список основних термінів, основний зміст, структурований та ілюстрований текст, проблемні запитання для обговорення, наукове есе про відомих економістів і тест для самоконтролю. Щоб читачам було цікаво, у кожній темі вміщено й виділено форматом окремі фрагменти "Це цікаво" та "Це важливо", і навіть – "Це смішно".

Крім тексту посібника в ньому є кілька елементів, що роблять його зручним у роботі. Найперше – це загальний глосарій усіх основних визначень. А вже в самому посібнику все, що заслуговує на підвищену увагу, виділено за допомогою особливих форматів тексту. Допоможуть у навчанні списки таблиць та

¹ Губені Ю. Е. Підприємництво: навч. посіб. / Ю.Е. Губені. – Львів: НВФ Українські технології, 2012. – 572 с.

слідження в обраному напрямі сприятимуть удосконаленню теоретико-методологічних

засад формування й розвитку агропродовольчої сфери України.

О.Г. ШПИКУЛЯК, доктор економічних наук

*

Оригінальний та цікавий посібник з підприємництва

Підприємництво поступово та невпинно стає визначальною складовою вітчизняної економіки. Тому й зростає інтерес до вивчення предметів підприємницького спрямування у вищих навчальних закладах. А це, у свою чергу, вимагає не лише розробки нових навчальних курсів, але і якісних навчальних посібників. Кілька з них підготовлено доктором економічних наук, професором Ю.Е. Губені. Зокрема, в академічному середовищі доволі популярний навчальний посібник "Основи підприємництва" (Львів: Українські технології, 2004 р). І ось нещодавно вчений запропонував нове видання – "Підприємництво"¹.

Візьмемо на себе сміливість відзначити, що посібник заслуговує особливої уваги не лише з боку студентів чи вузівських викладачів, але й підприємців, державних службовців чи інших фахівців, що цікавляться питаннями економіки, підприємництва та державного управління. Книга оригінально виконана, цікаво і конкретно написана й має

чимало додаткових зручностей. Вона одержала гриф Міністерства освіти і науки, молоді та спорту як начальний посібник для студентів економічних спеціальностей вищих навчальних закладів аграрного профілю.

Найперше зазначимо, що в посібнику послідовно викладено шістнадцять тем, кожна з яких є відносно автономною. Історія й теорія підприємництва плавно переходять в його організаційні та правові аспекти, економічне забезпечення, форми і види діяльності. Окреме місце відведено етичним проблемам та новим способам підприємництва, особливостям ведення бізнесу в аграрній сфері, в галузях торгівлі, готельного й ресторанного господарства. Автор не оминув важливі питання малого підприємництва, регуляторної політики, специфіки підприємства у біржовій справі та у зовнішньоекономічній діяльності.

Будь-який викладач зможе без проблем сформулювати з них для навчального процесу блоки тем (модулі), а студенти легко віднайдуть необхідну інформацію й посилання на джерела. До кожної теми подано: мотиваційну епіграму, список основних термінів, основний зміст, структурований та ілюстрований текст, проблемні запитання для обговорення, наукове есе про відомих економістів і тест для самоконтролю. Щоб читачам було цікаво, у кожній темі вміщено й виділено форматом окремі фрагменти "Це цікаво" та "Це важливо", і навіть – "Це смішно".

Крім тексту посібника в ньому є кілька елементів, що роблять його зручним у роботі. Найперше – це загальний глосарій усіх основних визначень. А вже в самому посібнику все, що заслуговує на підвищену увагу, виділено за допомогою особливих форматів тексту. Допоможуть у навчанні списки таблиць та

¹ Губені Ю. Е. Підприємництво: навч. посіб. / Ю.Е. Губені. – Львів: НВФ Українські технології, 2012. – 572 с.

ілюстрацій, у пригоді стануть також короткі виклади з основних нормативно-правових документів, що регламентують підприємницьку діяльність. Розширений список літератури також допоможе у навчанні й пошуку відповідей на питання. Крім контрольних тестів до кожної теми посібник містить завершальний тест, що допоможе у самопідготовці.

Теорія, на думку автора посібника, теж може бути надійною підвалиною успішної бізнесової практики. Тому кожна тема містить невелике есе про когось із відомих економістів, чия діяльність дотична до питань, що розглядаються. Напевно в перебігу навчання буде цікаво дізнатися про економічну спадщину Івана Франка, Євгена Храпливого чи Михайла Туган-Барановського, довідатися, що коріння Мілтона Фрідмана сягають Берегово, а Фрідріха фон Гаєка – Львова. Цікавими є погляди Йозефа Шумпетера та єдиного економіста-аграрника лауреата премії Нобеля Теодора Шульца. Напевно тим, хто провадить бізнес в Україні за межами великих міст, будуть цікавими ідеї нобелівського лауреата Амарть'я Сена, а тим, хто займається комерцією, – погляди Пола Кругмана з описом поведінки і мотивації покупців. Безперечно, що зазначені есе дадуть змогу студентам та читачам книги сформулювати більш цілісне уявлення про сучасну економіку і світ підприємництва.

Треба відзначити вдале поліграфічне виконання посібника, адже попри великий фо-

рмат та обсяг книги (572 стор.) вона сприймається доволі позитивно. Цьому сприяє певна стилізація тексту, виділення основного й важливого матеріалу. Автор добре попрацював над вступом та післямовою. Є й несподіванки. Адже нікого напевно не залишать байдужим молитви, якими розпочинається і завершується посібник – вони доречно запозичені, за словами автора, з навчальної літератури студеїв-братчиків древнього міста Володимир-Волинського. Цікавими є приклади автора, запозичені ним із навколишнього життя й дослідницьких проєктів.

Треба відзначити, що посібник "Підприємництво" готувався в складний час прийняття та апробації Податкового кодексу й інших документів, що регламентують діяльність малого і середнього бізнесу. Тому деякі новації природно розглядаються в окремій темі у скороченому або не чітко окресленому форматі. Це можна вважати як побажання для подальших авторських навчальних розробок. Можливо варто відійти від викладу деяких видів бізнесу, які, як правило, вивчаються у вишах в окремих дисциплінах.

Рекомендуючи рецензований навчальний посібник не лише академічній аудиторії, але й усім, хто цікавиться теоретичними і прикладними питаннями підприємництва, висловлюємо сподівання, що читач знайде в ньому багато цікавого, корисного та повчального.

***В.М. ОНЄГІНА, доктор економічних наук, професор
О.А. БІТТЕР, доктор економічних наук, професор***

* * *